

ISSN (Print) 2616-6844
ISSN (Online) 2663-1318

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ҚҰҚЫҚ сериясы
LAW Series
Серия ПРАВО

№ 2(139)/2022

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2022

Nur-Sultan, 2022

Нур-Султан, 2022

Төраға

Сматлаев Б.М. з.ғ.д., Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакциялық кеңестің құрамы:

Баймаханов М.Т. (ҰҒА Академигі, Алматы, Қазақстан), **Букалерова Л.А.** (з.ғ.д., РУДН, Мәскеу, Ресей), **Бұсұрманов Ж.Д.** (з.ғ.д., Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігі академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Винниченко О.Ю.** (з.ғ.д., ТюмГУ, Тюмень, Ресей), **Глушаченко С.Б.** (з.ғ.д., Ресей Федерациясы Президенті жанындағы Ресей халық шаруашылығы және мемлекеттік басқару академиясы Солтүстік-Батыс басқару институты, А.И. Герцен атындағы РМПУ, Мурманск Арктика мемлекеттік университеті, Ресей), **Головина С.Ю.** (з.ғ.д., УрГЮА, Екатеринбург, Ресей), **Жұмағұлов Б.Т.** (з.ғ.к., Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сот Кеңесінің Мүшесі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Давулис Т.** (з.ғ.д., Vilnius University, Вильнюс, Литва), **Исполинов А.С.** (з.ғ.д., М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу, Ресей), **Қаудыров Т.Е.** (з.ғ.д., М.С.Нәрікбаев атындағы ҚазГЗУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Коняхин В.П.** (з.ғ.д., И.Т. Трубилин атындағы Кубан мемлекеттік аграрлық университеті, Краснодар, Ресей), **Коробеев А.И.** (з.ғ.д., Қыыр Шығыс федералдық университетінің Заң мектебі, Владивосток, Ресей), **Сабікенов С.Н.** (ҰҒА Академигі, Алматы, Қазақстан), **Раимбаев С.И.** (з.ғ.к., Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының жанындағы Ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі), **Рогов И.И.** (Қазақстан Республикасы Бірінші Президент Қорының Атқару директорының орынбасары, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Тлепина Ш.В.** (з.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Томашевский К.Л.** (з.ғ.д., Халықаралық университеті «МИТСО», Минск, Беларусь), **Трунк А.** (кұқық докторы, Киль университетінің Шығыс Еуропалық құқық институты, Киль, Германия), **Турлуковский Я.** (з.ғ.д., Варшава университеті, Варшава, Польша), **Цоль Ф.** (кұқық докторы, Оснабрюк университеті, Германия).

Бас редакторы

Нұрмағамбетов А.М. - з.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары

Дәурембеков Е.К. - PhD, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жауапты редактор

Сембекова Б.Р. - з.ғ.к Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакция алқасы

Әбжанов Д.К. (з.ғ.к., АҚ «Қазақстан Халық Банкісі», Алматы, Қазақстан), **Абайдельдинов Т.М.** (з.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан), **Амандықова С.К.** (з.ғ.д., Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Ахпанов А.Н.** (з.ғ.д., Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Балғынтаев А.О.** (PhD, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Балтабаев К.Ж.** (з.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Бейбітов М.С.** (з.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Ғалиқбарова Ғ.Ғ.** (PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Жаркенова С.Б.** (з.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Жұмағұлов М.И.** (з.ғ.д., Қазақстан Республикасы Президентінің қасындағы стратегия зерттеу Институт директорының орынбасары), **Ким К.В.** (з.ғ.к., М.С.Нәрікбаев атындағы ҚазГЗУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Құсайынова А.К.** (з.ғ.к., Астана халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Мәуленов К.С.** (з.ғ.д., Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан), **Мұқашева А. А.** (з.ғ.д., Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Нұрғалиева Е.Н.** (з.ғ.д., Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Сәрсембаев М.А.** (з.ғ.д., Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Сәбитова А.А.** (з.ғ.д., Сорбонна-Қазақстан институты, Алматы, Қазақстан), **Сабиров К.К.** (PhD, Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Саулен Н.** (PhD, Парламентаризм институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Чех Е.** (Dr.habil., Белосток университеті, Белосток, Польша)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ.Сәтбаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

E-mail: vest_law@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж. № KZ10VPY00032635 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі,13/1,

тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410).

The Head

Smatlayev B.M. Doctor of Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Composition of the Editorial Board

Baimakhanov M.T.M. (Academician of the NAS of the RK, Almaty, Kazakhstan), **Bukalerova L.A.** (Doctor of Juridical Sciences, Peoples' Friendship University of Russia (RUDN University), Moscow, Russia), **Busurmanov J.D.** (Doctor of Juridical Sciences, Academy of Justice of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Vinnichenko O.Y.** (Doctor of Juridical Sciences, Tyumen State University, Tyumen, Russia), **Glushachenko S.B.** (Doctor of Juridical Sciences, North-West Institute of Management RANHIGS, Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen, Murmansk Arctic State University, Russia), **Golovin S.Yu.** (Doctor of Juridical Sciences, USLA, Yekaterinburg, Russia), **Zhumagulov B.T.** (Candidate of Juridical Sciences, Member of the Supreme Judicial Council of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Davulis T.** (Doctor of Juridical Sciences, Vilnius University, Vilnius, Lithuania), **Ispolinov A.S.** (Doctor of Juridical Sciences, M.V. Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia), **Kaudyrov I.E.** (Doctor of Juridical Sciences, M.S. Narikbaev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Konyakhin V.P.** (Doctor of Juridical Sciences, I.T. Trubilin Kuban State Agrarian University, Krasnodar, Russia), **Korobeev A.I.** (Academician of the NAS of the RK, Almaty, Kazakhstan), **Raimbayev S.I.** (Candidate of Juridical Sciences, Scientific Advisory Council to the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan), **Rogov I.I.** (Deputy Executive Director of the Foundation of the First President of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Tlepina S.V.** (Doctor of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Tomashevsky K.L.** (Doctor of Juridical Sciences, MITSO International University, Minsk, Belarus), **Trunk A.** (Doctor of Law, Institute of the right of countries of Eastern Europe of the Kiel university, Kiel, Germany), **Turlukovsky Y.** (Doctor of Juridical Sciences, Warsaw university, Warsaw, Poland), **Tsol F.** (Doctor of Law, Universität Osnabrück, Germany).

Chief Editor

Nurmagambetov A.M. - Doctor of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

Deputy Chief Editor

Daurembekov E.K. - PhD, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

Executive editor

Sembekova B.R. - Candidate of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

Editorial board

Abzhanov D.K. (Candidate of Juridical Sciences, Halyk Bank of Kazakhstan JSC, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Abaideldinov T.M.** (Candidate of Juridical Sciences, al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan), **Amandykova S.K.** (Doctor of Juridical Sciences, Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Akhpanov A.N.** (Doctor of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Balgynyaev A.O.** (Candidate of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Baltabaev K.Zh.** (Doctor of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Beybitov M.S.** (Doctor of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Galiakbarova G.G.** (PhD, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Zharkenova S.B.** (Candidate of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Zhumagulov M.I.** (Doctor of Juridical Sciences, Deputy Director of the Institute of Strategic Studies under the President of Kazakhstan), **Kim K.V.** (Candidate of Juridical Sciences, M.S. Narikbaev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Kusainova A.K.** (Candidate of Juridical Sciences, Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Maulenov K.S.** (Doctor of Juridical Sciences, International University of Information Technology, Almaty, Kazakhstan), **Mukasheva A.A.** (Doctor of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Nurgaliyeva E.N.** (Doctor of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Sarsembayev M.A.** (Doctor of Juridical Sciences, L.N. Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Sabitova A.A.** (Doctor of Juridical Sciences, Sorbonne-Kazakhstan Institute, Almaty, Kazakhstan), **Sabirov K.K.** (PhD, Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Saulen N.** (PhD, Institute of Parliamentarism, Nur-Sultan, Kazakhstan), **Czech E.** (Dr.habil., Białystok University, Białystok, Poland).

Address of the editorial office: 010008, Kazakhstan, Nur-Sultan, K. Satpayev St., 2, 402 off.

Tel.: +7(7172) 709-500 (in. 31-410)

E-mail: vest_law@enu.kz

Bulletin of the L.N. Gumilev Eurasian National University. Law Series

Owner: Non-profit joint-stock company « L.N. Gumilev Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan. Certificate of placement for re-registration № KZ10VPY00032635 dated 19.02.2021

Frequency: 4 times a year.

Printing House Address: 010008, Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazhymukana str., 13/1, tel.: +7 (7172) 709-500 (in.31-410)

Председатель

Сматлаев Б.М. д.ю.н., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Состав Редакционного совета

Баймаханов М.Т.-М. (Академик НАН РК Алматы, Казахстан), **Букалерова Л.А.** (д.ю.н., Московский Университет дружбы народов (РУДН), Москва, Россия), **Бусурманов Ж.Д.** (д.ю.н., Академия правосудия РК, Нур-Султан, Казахстан), **Винниченко О.Ю.** (д.ю.н., ТюмГУ, Тюмень, Россия), **Глушаченко С.Б.** (д.ю.н., Северо-Западный институт управления РАНХИГС, РГПУ им. А.И. Герцена, Мурманский арктический государственный университет, Россия), **Головина С.Ю.** (д.ю.н., УрГЮА, Екатеринбург, Россия), **Жумагулов Б.Т.** (к.ю.н., член Высшего Судебного Совета Республики Казахстан, Нур-Султан, Казахстан), **Давудис Т.** (д.ю.н., Vilnius University, Вильнус, Литва), **Исполинов А.С.** (д.ю.н., МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва, Россия), **Каудыров Т.Е.** (д.ю.н., Университет КАЗГЮУ имени М.С.Нарикбаева, Нур-Султан, Казахстан), **Коняхин В.П.** (д.ю.н., Кубанский государственный аграрный университет имени И.Т. Трубилина, Краснодар, Россия), **Коробеев А.И.** (д.ю.н., Юридическая школа Дальневосточного федерального университета, Владивосток, Россия), **Сабикенов С.Н.** (Академик НАН РК, Алматы, Казахстан), **Раимбаев С.И.** (к.ю.н., Научно-консультативный совет при Верховном Суде Республики Казахстан), **Рогов И.И.** (Заместитель Исполнительного директора Фонда Первого Президента Республики Казахстан, Нур-Султан, Казахстан), **Тлепина Ш.В.** (д.ю.н., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан), **Томашевский К.Л.** (д.ю.н., Международный университет «МИТСО», Минск, Беларусь), **Трунк А.** (доктор права, Институт права стран Восточной Европы Кильского университета, Киль, Германия), **Турдуковский Я.** (д.ю.н., Варшавский университет, Варшава, Польша), **Цоль Ф.** (доктор права, Universität Osnabrück, Германия).

Главный редактор

Нурмагамбетов А.М. - д.ю.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Зам. главного редактора

Даурембеков Е.К. - PhD, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Ответственный редактор

Сембекова Б.Р. - к.ю.н., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

Абжанов Д.К. (к.ю.н., АО «Народный Банк Казахстана», Нур-Султан, Казахстан), **Абайдельдинов Т.М.** (к.ю.н., КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан), **Амандыкова С.К.** (д.ю.н., Международный университет Астана, Нур-Султан, Казахстан), **Ахпанов А.Н.** (д.ю.н., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан), **Балгынгаев А.О.** (к.ю.н., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан), **Балтабаев К.Ж.** (д.ю.н., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан), **Бейбитов М.С.** (д.ю.н., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан), **Галиакбарова Г.Г.** (PhD, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан), **Жаркенова С.Б.** (к.ю.н., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан), **Жумагулов М.И.** (д.ю.н., Заместитель директора Института стратегических исследований при Президенте РК), **Ким К.В.** (к.ю.н., Университет КАЗГЮУ имени М.С.Нарикбаева, Нур-Султан, Казахстан), **Кусайынова А.К.** (к.ю.н., Международный университет Астана, Нур-Султан, Казахстан), **Мауленов К.С.** (д.ю.н., Международный университет информационных технологии, Алматы, Казахстан), **Мукашева А.А.** (д.ю.н., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан), **Нурғалиева Е.Н.** (д.ю.н., ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан), **Сарсембаев М.А.** (д.ю.н., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан), **Сабитова А.А.** (д.ю.н., Институт Сорбона-Казахстан, Алматы, Казахстан), **Сабиров К.К.** (PhD, Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан, Нур-Султан, Казахстан), **Саулен Н.** (PhD, Институт парламентаризма, Нур-Султан, Казахстан), **Чех Е.** (Dr.habil., Университет Белосток, Белосток, Польша).

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-410)

E-mail: vest_law@enu.kz

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия: Право

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ10VPY00032635 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1,

тел.: +7 (7172) 709-500 (вн.31-410)

Мазмұны

Конституциялық құқық

- Жампеисов Д.Ә., Жампеисов Д.Ә.* «Халықтың көші-қоны» ұғымын анықтаудың өзекті мәселелері 8
- Жумагулов Т.Б., Дарибаев Ғ.С.* Азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениетін арттырудағы мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттары 19

Азаматтық құқық

- Нұрмағамбетов Ж.А.* Қазақстанда тауар белгісінің заңдық сипаты жеке алу құралы ретінде 38

Еңбек құқығы

- Галиакбарова Г.Г., Жаркенова С.Б.* Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеу: Қазақстанның еңбек заңнамасындағы қайшылықтар мен олқылықтар 50
- Лушникова М.В.* Салааралық құқықтық қатынастар шеңберіндегі еңбек құқығы нормаларының тиімділігі мәселелері 69

Қылмыстық құқық, қылмыстық-атқару құқығы

- Байсултанов А.Б.* Ауырлататын мән-жайларда бас бостандығынан айыру орындарынан, қамақтан немесе күзеттен қашудың сипаттамасы 76
- Бижанова А.Р., Османова Г.Ж., Тұрлыханқызы Қ.* Қылмыстық жаза, оның мақсаттары жайлы 88
- Оңғарбаев Е.Ә., Балғынтаев Ә.О.* Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасындағы қылмыстық теріс қылықтың кейбір мәселелері 100

Халықаралық құқық

- Әдібаев Ә.М., Әміржанов Е.Т.* Қазақстан Республикасында мүгедектерді жұмыспен қамтудың халықаралық стандарттарын енгізу мәселелері 109

Contents

Constitutional law

- Zhampeissov D.A., Zhampeissov D.A.* Topical issues of the definition of the concept of «migration of population» 8
- Zhumagulov T.B., Daribayev G.S.* The main areas of state regulation of the improvement of legal consciousness and the culture of citizens 19

Civil law

- Nurmagambetov Zh.A.* Legal nature of a trademark as a means of individualization in Kazakhstan 38

Labor law

- Galiakbarova G.G., Zharkenova S.B.* Legal regulation of the work of medical and pharmaceutical workers: conflicts and gaps in the labor legislation of Kazakhstan 50
- Lushnikova M.V.* Issues of the effectiveness of labor law norms within the framework of inter-sectoral legal relations 69

Criminal law, criminal-executive law

- Baisultanov A.B.* Characteristics of escape from places of deprivation of liberty, from arrest or custody under aggravated circumstances 76
- Bizhanova A., Osmanova G.Zh., Turlykhanova K.* Criminal punishment and its goals 88
- Ongarbayev E.A., Balgyntayev A.O.* Some issues of criminal misconduct in the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan 100

International law

- Adibayev A.M., Omirzhanov Y.T.* The main problems with the implementation of the international standards for the employment of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan 109

Содержание

Конституционное право

- Жампеисов Д.Ә., Жампеисов Д.Ә.* Актуальные вопросы определения понятия «миграция населения» 8
- Жумагулов Т.Б., Дарибаев Г.С.* Основные направления государственного регулирования повышения правосознания и культуры граждан 19

Гражданское право

- Нурмагамбетов Ж.А.* Правовая природа товарного знака как средства индивидуализации в Казахстане 38

Трудовое право

- Галиакбарова Г.Г., Жаркенова С.Б.* Правовое регулирование труда медицинских и фармацевтических работников: коллизии и пробелы в трудовом законодательстве Казахстана 50
- Лушников М.В.* Вопросы эффективности норм трудового права в рамках межотраслевых правоотношений 69

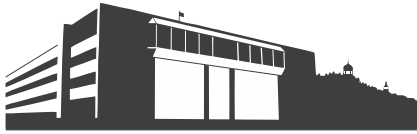
Уголовное право, уголовно-исполнительное право

- Байсултанов А.Б.* Характеристика побега из мест лишения свободы, из-под ареста или из-под стражи при отягчающих обстоятельствах 76
- Бижанова А.Б., Османова Г.Ж., Турлыханова К.* Об уголовном наказании и его целях 88
- Онгарбаев Е.А., Балгынтаев А.О.* Некоторые вопросы уголовного проступка в уголовном законодательстве Республики Казахстан 100

Международное право

- Адибаев А.М., Омиржанов Е.Т.* Проблемы внедрения международных стандартов трудоустройства инвалидов в Республике Казахстан 109

XFTAP 10.01.33

Д.Ә. Жампеисов
Д.Ә. Жампеисов

«Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей, Қазақстан
(E-mail: daurxxvek@bk.ru, duman_d@mail.ru)

«Халықтың көші-қоны» ұғымын анықтаудың өзекті мәселелері

Аңдатпа. Заманауи халықаралық геосаяси жағдай халықтың көші қоны мәселелерін өзектендіруде. Бірқатар мемлекеттерде болып жатқан әскери, экономикалық мән жайлар жүздеген мың адамдардың әртүрлі бағыттарда қоныс аударуына әкеліп соқты. Осы үдерістердің Қазақстанға тікелей әсер етуі осы тақырып бағытында ғылыми ізденістерге сұранысты арттырады. Оған қоса Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2017-2021 жылдарға арналған тұжырымдамасының мерзімі аяқталып, 2022-2026 жылдарға арналған көші-қон саясатының тұжырымдамасы әзірленуде. Кез келген тақырыпты зерттеу кезінде ұғымдар аппаратын анықтап алмаса, әртүрлі түсініспеушіліктер, оның нәтижесінде қате шешімдер де қабылдануы мүмкін. Сондықтан, әрбір құбылыстың негізгі ұғымдарын анықтау, оларға анықтама берудің маңызы орасан зор. Ғылыми қауымдастық арасында халықтың көші қоны ұғымының келісілген ортақ нұсқасы жоқ. Оған қоса халықаралық құқықтық деңгейде де ортақ нұсқасы бекітілмеген. Мақалада тақырыпқа қатысты ғылыми пікірлерге талдау жасалып, ғылыми пікір алмасуды дамыту, отандық заң шығарушыға негізді балама ұсыну үшін негізгі ұғымдарға анықтамалар беріледі.

Кілт сөздер: халықтың көші қоны, халықаралық көші қон, ішкі көші қон, көшіп қонушы, көшіп келу, заңсыз көшіп келу, заңсыз көшіп келудің субъектісі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-139-2-8-18>

Кіріспе

«Көші-қон» аталымы латын сөзі «migratio» - орнын ауыстыру немесе қоныс аудару деген мағынаны білдіреді.

Атақты ағылшын ғалымы Э. Равенштейн пікірінше «халықтың көші қоны деген адам-

ның тұрғылықты жерінің тұрақты және уақытша өзгеруі».

Э. Равенштейн өзінің атақты үш мақаласында көші-қонның келесі

11 заңың тұжырымдаған болатын [1].

XIX ғасырдың соңында тұжырымдалған осы ережелердің көпшілігі әлі күнге дейін

өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. Француз философы Вольтер «Ұрыспас бұрын, терминдер туралы келісейік», - деген.

Атақты кеңестік және ресейлік ғалым Л.Л. Рыбаковский 1978 жылы «демографиялық ғылымда, тіпті көші қонды зерттейтін басқа ғылымдарда да ешбір ұғым көші қон сияқты әртүрлі түсіндірмелерге ие емес» деп айтса, 2019 жылы шыққан кітабында «көптеген басқа ғылыми пәндерден қарағанда халықтың көші қоны туралы ғылымында ғылыми қауымдастықтың көпшілігі келісетін «халықтың көші қоны» ұғымы туралы түсінік қалыптаспаған» дейді [2].

Белгілі ресейлік ғалым В.А. Ионцев 1999 жылы халықтың көші қоны саласындағы бұрын сонды болған зерттеулерді қарастырып,

17 тәсілдеменің ішіндегі 45 ғылыми бағыт, теориялар мен тұжырымдамалар тізімін алғаш рет тізіп көрсетті. Оның ішінде келесі тәсілдемелерді атап өтті: экономикалық (15 ғылыми бағыт, теориялар мен тұжырымдамалар), социологиялық (15), демографиялық (15), көші қондық (4), тарихи, географиялық, саяси, типологиялық, экологиялық, жүйелік, этнографиялық, психологиялық, биологиялық, генетикалық, философиялық, заңи, әдіснамалық [3].

Хайн де Хаас пікірінше: «Көші-қон теориясы ондаған жылдар бойы тығырықта орналасқан. Көші-қонды зерттеу саласы әлеуметтік ғылымдардың жеткіліксіз теорияландырылған саласы болып қала берді. Бұрынғы көші-қон теориялары шындыққа жанаспайтын болжамдары үшін әділ сынға ұшырағанымен, зерттеушілер өміршең теориялық баламаларды ұсынғаннан гөрі мұндай теорияларды жоққа шығаруда жақсырақ болды» [4].

Зерттеу әдістері

Осы мақалада ең алдымен диалектикалық әдіс, формальды логика әдісі, жүйелі талдау әдісі, нақты тарихи әдісі қолданылды.

Диалектикалық әдіс халықтың көші қоны қоғамдық құбылыс ретінде объективті, жан

жақты және нақты қарастыру кезінде қолданылды.

Формальды логика әдісі зерттеу барысында ғылыми нәтижелер мен қорытындыларды тұжырымдау кезінде қолданылды.

Жүйелі талдау әдісі заңнама мен құқық қолдану тәжірибесінде, ғылыми әдебиетте қалыптасқан халықтың көші қоны ұғымдарын зерделеу, балама нұсқаларды тұжырымдау кезінде қолданылды.

Нақты тарихи әдіс халықтың көші қоны ұғымының өзгешелігін анықтауда, әртүрлі уақытта жазған ғалымдардың пікірлерін зерттеуде қолданылды.

Оған қоса, зерттеу барысында ресми құжаттар мен ғылыми әдебиетті зерттеу кезінде талдау мен синтез сияқты ғылыми танудың әдістері қолданылды.

Талқылау

Белгілі ғалым Е. Садовская «Көптеген ғылыми жарияланымдардың бар болғанына қарамастан ғылыми теорияландырудың деңгейі төмен болып қалуда, әлемдік теориялық ойдың шеткі аймағындағы қазақстандық зерттеушілерге халықаралық көші қонның батыстық теориялары мен тұжырымдамалары аса танымал емес» деп атап өтті [5].

Халықаралық көші қон бойынша қазіргі заманғы зерттеулер Батыста экономикалық және саяси ғылымдар, әлеуметтану, демография, география, антропология, халықаралық қатынастар және т.б. түйіскен жерінде пәнаралық бағыт ретінде дамуда және көші қонды зерттеуде әртүрлі тәсілдемелер, теориялар мен тұжырымдамалар пайдаланылады. Теориялардың талдауы олардың баламалы емес, комплементарлы, яғни көші қон үдерістерін ұғынуда бір бірін өзара толықтыратын болып табылатының көрсетті [6].

1953 жылы халық саны бойынша Біріккен Ұлттар Ұйымының комиссиясы көптілді демографиялық сөздік жасау өтінішін жариялады. Бұл өтініш бойынша Халық саны саласындағы ғылыми зерттеулер бойынша Халықаралық Одақ ынтымақтастық ұсынды. 1955 жылы П. Винсенттің (Франциядан) төрағалығымен

сөздіктің ағылшын, француз және испандық нұсқаларын әзірлеу үшін арнайы комитет құрылды. Комитеттің құрамына Директорлар кеңесінің мүшелері кірді: Ди Дьюлефэйт (Аргентина), Х.Ф.Дорн (США), Э. Гребеник (Ұлыбритания), П. Луццато-Фегиз (Италия), М. Паскуа (Швейцария) және Дж. Рос Химено (Испания). Сөздіктің француз және ағылшын нұсқалары 1958 жылы, ал испан тілінде 1959 жылы жарияланды. 1971 жылға дейін осы сөздіктің әлемнің басқа он тілінде нұсқалары шықты [7].

Осы 1958 жылғы сөздік нұсқасында келесідей анықтама берілген «Көші қон әдетте тұрғылықты жерін шығу жерінен немесе кету жерінен жету жеріне немесе келу жеріне ауыстыруды көздейтін бір географиялық бірлік және басқасы арасында географиялық жұмылғыштық немесе кеңістіктік жұмылғыштықтың нысаны болып табылады» [8].

1964 жылы шыққан осы сөздіктің орыс тіліндегі нұсқасында халықтың көші қоны деп адамдардың бір жерлерден басқа жерлерге орнын ауыстыруы аталды. Көші қон, сөздің өз мағынасында, тұрақты тұрғылықты жерін ауыстырумен, яғни бұрынғы тұратын жерінен жаңа тұратын жеріне көшумен байланысты [9].

1960 жылдары демография мен демографиялық зерттеулердің жылдам дамуына байланысты, 1969 жылы Халық саны бойынша Біріккен Ұлттар Ұйымының комиссиясы көптілді демографиялық сөздікті жаңартуды ұсынды және осы міндет тағы да Халық саны саласындағы ғылыми зерттеулер бойынша Халықаралық Одақпен ынтымақтастық арқылы орындалды. Халықаралық демографиялық терминология бойынша жаңа комитет

П. Паийя (Франция) төрағалығымен құрылып, АҚШ тың Халық санағы бюросының қаржылық қолдауымен 1972 жылы өз жұмысын бастады. Комитеттің басқа мүшелері ретінде келесілер болды: А. Боярский (КСРО),

Э. Гребеник (Ұлыбритания), К. Майер (Швейцария), Дж. Нададь (Испания) и С. Коно (Япония). Комитет қайта қарастырылған сөздіктің жобасын өз түсініктемелерін берген жүзге жуық демографиялық орталықтардың

қарастыруына берді. 1976 жылы Халық саны саласындағы ғылыми зерттеулер бойынша Халықаралық Одақ профессор Луи Генриге туындыға редакция жасау және сөздіктің екінші шығарылымын француз тілінде шығаруды тапсырды. Одан кейін Халық саны саласындағы ғылыми зерттеулер бойынша Халықаралық Одақ профессор Этъен ван де Валлеге француз тіліндегі екінші басылымды ағылшын тіліне аударып, бейімдеп беруіне жүгінді. Ағылшын тіліндегі екінші басылым 1982 жылы аударылып, кейін Біріккен Ұлттар Ұйымының барлық ресми тілдеріне аударылды [7].

Біріккен Ұлттар Ұйымының көптілді демографиялық сөздігінің екінші шығарылымында аумақтық жылжымалық пен географиялық жұмылғыштықты зерттеу адамдардың географиялық кеңістіктегі орның ауыстыруының сандық аспектілеріне қатысты деп көрсетілді. Ал көші қонның елеулі белгісі ретінде әкімшілік шекарадан кесіп өту арқылы тұрақты (кәдімгі) тұрғылықты жерін ауыстыру аталды.

Осы сөздіктегі ғылыми пікірге белгілі ресейлік ғалым С. В. Рязанцев негізді өзгеше пікір білдірген болатын. Ол «көші қон деген нақты болған дерек, ал көші қондық жұмылғыштық деген ол орнын ауыстыруға қабілет (бейімділік)» деп айырмашылықтарын көрсетті [10].

Жалпы, халықаралық тәжірибе мен ғылымда қалыптасқан көші қон мен географиялық жұмылғыштық аталымдарын бір мағынада түсінудің қате екендігі туралы атақты кеңестік және ресейлік ғалым Л. Л. Рыбаковский өз еңбегінде егжей тегжей көрсетіп кеткен болатын. Ол жылжымалық деген ол адамның қасиеті, қызметі, ал көші қон, яғни орнын ауыстыру деген оның іс әрекеті деді [2].

Кеңестік және посткеңестік кезеңде халықтың көші қоны ұғымының анықтамасын әзірлеумен В. И. Переведенцев, Т. И. Заславская,

Ж. А. Зайончковская, Л. Л. Рыбаковский, В. В. Покшишевский, Б. С. Хорев, О. В. Лармин, В. Н. Чапек, А. В. Топилин, В. А. Ионцев, М. С. Блинова,

С. В. Рязанцев, Т. Н. Юдина, В. Н. Петров және тағы да басқа ғалымдар айналысқан.

Жалпы, «ұғым деген елеулі белгілерін тіркеу арқылы заттар мен құбылыстарды жалпылама көрсететін ойдың нысаны» [11].

Белгілі кеңестік және ресейлік ғалым Л. Л. Рыбаковскийдің түсінуінше «ұғым деген құбылыстардың елеулі белгілерін, олардың объективті табиғатын ойдай бейнелеуі ғана» [2].

В. В. Покшишевскийдің пікірінше: «халықтың көші қоны деп тұрғылықты жерін ауыстырумен (мемлекетті, облысты немесе елді мекенді ауыстыру) байланысты оның кез келген кеңістіктік орнын ауыстыруын айтуға болады» [11]. Бұл анықтамада жеке тұлғалардың орнын ауыстырмай, тұрғылықты жеріне тұрақты түрде қайтып отыратыны ескерілмеген. Мысалы, маусымдық, тербелмелі, шекаралық, вахталық көші қон түрлерінде. Оған қоса тұрғылықты жердің түрлерін көрсетудің қажеті жоқ, өйткені әкімшілік аумақтық бірліктердің толық тізімін бір анықтамада келтіру мүмкін емес.

Т. И. Заславская «көші қон үдерісі деп тұрақты тұрғылықты жерін ауыстырумен байланысты елдің аумағында халықтың орның ауыстыруларының жиынтығы түсініледі» [12] деп көрсетеді. Бұл анықтамада да тұрғылықты жеріне ауыстырмай жүзеге асатын көші қонның түрлері ескерілмеген.

В. И. Переведенцев кең және тар мағынадағы көші қонды белгілейді. Кең мағынадағы көші қон деген кеңістіктегі адамдардың әртүрлі орнын ауыстыруларының жиынтығы, ал тар мағынада көші қон деген адамдардың қоныс аударуларының жиынтығы, яғни біршама ұзақ мерзімге тұрғылықты жерлерін ауыстырумен тығыз байланысты болатын кеңістіктегі олардың орнын ауыстырулары [12]. Бұл анықтамадағы кеңістіктегі орнын ауыстыру тым кең түсінік болып табылады, өйткені көші қонның негізгі белгісі ол әртүрлі елді мекен арасындағы орнын ауыстыру болып табылады. Ал бір елді мекеннің ішінде орнын ауыстыру көші қонға жатпайды. Оған қоса «біршама ұзақ мерзім» деген сөз тіркесі түсініксіз болып табылады, өйткені нақты мерзімі белгісіз. Ал заңнамада әрбір ұғым

нақты мағынаны және әртүрлі түсіндіруге жатпайтын мағынаны қамтуға тиіс.

О. В. Лармин пікірі бойынша көші қон деген осы елді мекеннің шегінен тыс міндетті шығумен бірге болатын тұрғылықты жері немесе жұмыс орның ауыстырумен байланысты адамдардың аумақтық орның ауыстырулары» [14]. Бұл анықтама бойынша көші қон жұмыс орның ауыстыруымен ғана шектелмейтіндігін айту қажет. Көші қон онымен қоса оқу орны және т.б. ауыстырумен байланысты болуы мүмкін.

Б. С. Хорев пен В. Н. Чапек «таза күйіндегі көші қон деп елді мекен аралық көші қонды, ал тұрақты тұрғылықты жерін ауыстыру деп бір елді мекеннен басқасына көшуін есептеу керек» [15]. Бұл анықтама бойынша көші қон тек қоныс аударумен ғана емес, тұрғылықты жеріне тұрақты түрде қайтып отырумен де болатынын айту керек.

А. В. Топилин көші қонға тұрғылықты жерін ауыстырумен байланысты бір елді мекеннен екіншісіне орнын ауыстыруларды жатқызады [16]. Осы анықтамада көші қон әртүрлі елді мекендер арасындағы орнын ауыстыруы екендігін дұрыс көрсете отырып, тұрғылықты жеріне тұрақты түрде қайтып отырумен де болатынын көрсетілмеген.

С. В. Рязанцев көші қон деп нақты болған және, ереже ретінде, статистикамен тіркелетін адамдардың аумақ бойынша орнын ауыстыру дерегі және/немесе қоныс аударуын атайды [10]. Осы анықтамада «статистикамен тіркелетін» сөз тіркесі өте сәтті қолданылған, өйткені адамдардың кез келген қозғалысы көші қонға жата бермейді. Алғаш рет тіркеудің көші қонның негізгі белгісі ретінде атақты кеңестік және ресейлік ғалым Л. Л. Рыбаковский айтқан болатын. Ол кеңістіктегі орын ауыстыруды көші қонға жатқызу бір жерден екіншісіне нақты қоныс аударумен ғана емес, жаңа жердегі тіркелумен анықталады деп жазған [17]. Оған қоса В. М. Моисеенко көшіп қонушыны анықтауда оның тұрғылықты жері бойынша тіркеу дерегі маңызды болып табылады деді [18]. Сонымен бірге осы анықтамада «аумақ» сөзін нақтылау қажеттілігі бар, өйткені көші қонның негізгі бір белгісі ретінде ол

әртүрлі елді мекен арасында орын ауыстыру болу қажет, ал бір елді мекен ішіндегі орын ауыстыру көші қонға жатпайтын болады. Оған қоса «ереже ретінде» деген сөз тіркесін заңи техника бойынша заңнамада қолдануға қиындық туғызады.

А. Н. Аверин: «халықтың көші қоны тұрғылықты жерін өзгерту мақсатымен әкімшілік аумақтық шекаралар арқылы адамдардың орнын ауыстыруын білдіреді» деген анықтаманы берді [19]. Бұл анықтамада көші қонның негізгі белгісі болып табылатын тұрғылықты жерін өзгертуді мақсат ретінде көрсетілген. Көші қон экономикалық, оқу, демалыс, діни және т.б. мақсаттарда жүзеге асуы мүмкін.

Атақты кеңестік және ресейлік ғалым Л. Л. Рыбаковский «халықтың көші қондары деген әртүрлі елді мекендер арасындағы жасалатын кеңістік пен уақытта төңіректелген оқиғалар серияларын білдірен аумақтық орын ауыстырулар және осы орын ауыстырулар қандай да бір тәсілмен тіркеледі» [2] деп есептейді. Осы анықтама ең толымды болып табылады, бірақ сонда да жетілдіретін тұстары бар. Мысалы, «қандай да бір тәсілмен» деген сөз тіркесі тым кең болып табылады және заңнамада қолдану үшін нақтылауды қажет етеді. Оған қоса көші қонның басқа орын ауыстырулардан ерекшелігі болып табылатын тұрғылықты жерін ауыстыру не ауыстырмау мәселесі көрсетілмеген.

Оған қоса Л. Л. Рыбаковский дәл сол еңбегінде көші қонның тар және кең мағынадағы ұғымдарын ұсынған болатын. Тар мағынадағы «халықтың көші қоны деген әртүрлі елді мекендер арасында жасалынатын қайтарымызсыз тіркелетін орын ауыстырулардың жиынтығы». Кең мағынадағы «халықтың көші қоны деген түрлі тәсілдермен тіркелетін әртүрлі елді мекендер арасындағы қайтпайтын да, қайтатын да орын ауыстырулардың жиынтығы» [2]. Бұл анықтама көптеген анықтамалардың ішінде ең сәтті әрі толымды болып табылады, өйткені көші қонның елді мекендер арасында жүретіндігі және тіркеу қажеттігі сияқты негізгі белгілерін қоса отырып, басқа анықтамаларда кездесетін көші қонның түр-

лері мен мақсаттарын қосу сияқты кемшіліктерге жол берілмеген. Сонымен қатар, «қайтатын және қайтпайтын», «әртүрлі тәсілдермен тіркеу» сөз тіркестерін нақтылау қажеттілігі туындайды.

Посткеңестік елдердің заңгер ғалымдары да көші қонның анықтамасын тұжырымдауға қатысты.

Н. Н. Тоцкийдің анықтамасы бойынша көші қон деген тұрақты немесе уақытша тұру мақсатында қандай да бір аумақтық құрылымдардың шекарасы арқылы адамдардың әртүрлі себептермен орнын ауыстыруы [10].

О. Пискун көші қонның географиялық, аумақтық тұрғылықты жерінің ғана емес, тиісті социум, әлеуметтік және саяси құқықтық айналасының да кенет өзгеруімен байланысын көрсетеді [21]. Бұл жерде тікелей анықтама көрсетілмегенімен, көші қонның адамның әртүрлі айналасының өзгеруіне әкеп соқтыратыны дұрыс көрсетілген.

Т. Н. Балашованың пікіріне сәйкес көші қон деп мемлекеттік реттеумен, жеке мүдделерді жүзеге асырумен негізделген тұрақты тұрғылықты жерін ауыстыру немесе немесе өзге ойлармен аумақта уақытша болу мақсатымен әкімшілік аумақтық құрылымдардың сырттай және ішкі шекараларын азаматтар, шетелдік азаматтар, азаматтығы жоқ тұлғалармен жоспарлау және аумақтық кесіп өту кезінде пайда болатын және, ереже ретінде, жаңа құқықтық мәртебеге ие болуға әкеп соғатын құқықтық қатынастардың жиынтығын түсіну керек [22]. Бұл анықтамада көші қонның мақсаты ретінде тұрғылықты жерін ауыстыру деп көрсетілген, бірақ қоныс аудару ол адамдардың қандай да бір түпкілікті мақсаттарының (жаңа жұмыс іздеу, оқу орнын ауыстыру, өмірлік жағдайларын жақсарту және т.б.) жүзеге асыру үшін жасалған әрекетінің нәтижесі болып табылады. Оған қоса тұрғындармен орнын ауыстыруды жоспарлау ол көші қонға емес көші қон үдерістеріне жатады, өйткені көші қон деген ғылымда қалыптасқан пікірге сәйкес нақты болған оқиға. Ал көші қон үдерістері үш сатыдан құралады:

ол орнын ауыстыру туралы шешім қабылдау, орнын ауыстыру оқиғасы, орнын ауыстырған жерде бейімделу және ықпалдасу. Осыған сәйкес жоспарлау сатысы ол бірінші сатыға жатады.

А. А. Савченко келесі анықтаманы тұжырымдады: «көші қон деген жеке немесе мемлекеттік мүдделерді жүзеге асыру мақсатында тұрғылықты жерін тұрақты немесе уақытша өзгертумен байланысты адамдардың аумақтық орнын ауыстыруы және, ереже ретінде, олардың құқықтық мәртебесінің өзгеруіне әкеп соқтырады» [23]. Бұл анықтамада айтылған көші қонды тек жеке немесе мемлекеттік мүдделермен шектеу дұрыс емес, өйткені ұйымдардың, жұмыс берушілердің, қоғамның және тағы да сол сияқты барлық қатысушылардың толық тізімін келтіру мүмкін емес. Оның үстіне жеке және мемлекеттік мүдделерді ескермейтін мәжбүрлі және заңсыз көші қон бар. Оған қоса «ереже ретінде» деген сөз тіркесін заң мәтінінде қолдану мүмкін емес. Көшіп қонушылардың құқықтық

мәртебесінің өзгеруінің нақты мазмұны көрсетілмейді. Мысалы, бір елді мекеннен екінші елді мекенге ауысқан адамның қандай жаңа құқықтық мәртебесі пайда болады, оның құрамындағы қандай құқықтар мен міндеттер, ерекше жауапкершілік пайда болатыны көрсетілмейді.

А. Н. Тороховтың пікірі бойынша «көші қон деген тұрғылықты жерін тұрақты немесе уақытша ауыстыру мақсатында қандай да бір аумақтық құрылымдардың шекаралары арқылы адамдардың әртүрлі себептерден орнын ауыстыруы» [24]. Жоғарыда айтылғандай көші қонның мақсаты ол тұрғылықты жерін ауыстыру емес, ол адамның өз алдына қойған мақсатын жүзеге асырудың салдары болып табылады. Оған қоса «қандай да бір», «әртүрлі себептер» деген сөз тіркестері әртүрлі мағына беретіндіктен нақты болып табылмайды. «Тұрғылықты жерін уақытша ауыстыру» деген сөз тіркесін анықтамада пайдаланғандықтан оны түсіндіру қажеттігі туындады, өйткені уақыттың нақты мөлшерін көрсету тиіс.

1 кесте. «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының Заңында түзетулер

Қолданыстағы редакция	Ұсынылған редакция
1-бап. Осы Заңда пайдаланылатын негізгі ұғымдар көші-қон – жеке тұлғалардың бір мемлекеттен екінші мемлекетке, сондай-ақ мемлекет ішінде тұрақты немесе уақытша, ерікті түрде немесе мәжбүрлі түрде қоныс аударуы;	1-бап. Осы Заңда пайдаланылатын негізгі ұғымдар халықтың көші қоны жеке тұлғалардың тұрғылықты жерін өзгертуімен не тұрғылықты жеріне немесе уақытша тұратын жеріне қайтып отыруымен заңнамада белгіленген тәртіппен тіркелетін елді мекендер арасындағы орын ауыстыруы;
жоқ	халықаралық көші қон жеке тұлғалардың тұрғылықты жерін өзгертуімен не тұрғылықты жеріне немесе уақытша тұратын жеріне қайтып отыруымен заңнамада белгіленген тәртіппен тіркелетін мемлекеттердің шекараларын кесіп өтуімен орын ауыстыруы;
ішкі көші-қон – жеке тұлғалардың Қазақстан Республикасының ішінде тұрақты немесе уақытша тұру мақсатында қоныс аударуы;	ішкі көші қон жеке тұлғалардың тұрғылықты жерін өзгертуімен не тұрғылықты жеріне немесе уақытша тұратын жеріне қайтып отыруымен заңнамада белгіленген тәртіппен тіркелетін мемлекет ішіндегі елді мекендер арасындағы орын ауыстыруы;

көшіп-қонушы – себебі мен ұзақтығына қарамастан, Қазақстан Республикасына келген және Қазақстан Республикасынан кеткен, сондай-ақ Қазақстан Республикасының ішінде қоныс аударушы адам;	көшіп қонушы тұрғылықты жерін өзгертуімен не тұрғылықты жеріне немесе уақытша тұратын жеріне қайтып отыруымен заңнамада белгіленген тәртіппен тіркелетін мемлекет ішіндегі елді мекендер арасында немесе мемлекеттердің шекараларын кесіп өтумен орын ауыстыратын жеке тұлға;
көшіп келу – шетелдіктердің немесе азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасына уақытша немесе тұрақты тұру үшін келуі;	көшіп келу шетелдіктердің немесе азаматтығы жоқ адамдардың тұрғылықты жерін өзгертуімен не тұрғылықты жеріне немесе уақытша тұратын жеріне қайтып отыруымен заңнамада белгіленген тәртіппен тіркелетін Қазақстан Республикасына орын ауыстыруы;
заңсыз көшіп келу – шетелдіктердің немесе азаматтығы жоқ адамдардың келу және болу тәртібін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзитті жол жүруді бұза отырып, Қазақстан Республикасына келуі және Қазақстан Республикасында болуы;	заңсыз көшіп келу шетелдіктердің немесе азаматтығы жоқ адамдардың келу және болу тәртібін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзитті жол жүруді бұза отырып, Қазақстан Республикасына орын ауыстыруы;
заңсыз көшіп келуші – келу және болу, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзиттік жол жүру тәртібін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын бұза отырып, Қазақстан Республикасына келген және Қазақстан Республикасында болатын шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам;	заңсыз көшіп келудің субъектісі келу және болу тәртібін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзитті жол жүруді бұза отырып, Қазақстан Республикасына келген және/немесе Қазақстан Республикасында болатын шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам.
Ескерту: автормен жасалған	

Нәтижелер

Сонымен, ғылыми пікірлерді саралай келе, зерттеудің нәтижесі ретінде, «халықтың көші қоны», «халықаралық көші қон», «ішкі көші қон», «көшіп қонушы», «көшіп келу», «заңсыз көшіп келу», «заңсыз көшіп келудің субъектісі» ұғымдарына келесідей анықтамалар ұсынылып отыр (1 кесте):

Қорытынды

Қорыта келе, мақалада келтірілген көші қонның көптеген анықтамалары ғылыми тұрғыдан берілгенімен оларды заң тұрғысынан бекітуге бірқатар кедергілер бар екен-

дігін айтуға болады. Көбінесе ол теориялық тұрғыдан пікірталастық сипатқа ие болуы және нормативтік актілерді жазудың заңи техникасына сәйкес келмеуі себебінен.

Заң шығарушы құқық нормаларын жазу кезінде пікірталас тудырмайтын, әртүрлі түсіндіруге жатпайтын, нақты мағынаны қамтуға тиіс. Оған қоса заң актілері бір бірімен үйлесімділікте болуы да маңызды. Осы ретте, халықтың көші қоны ұғымын тұжырымдау кезінде көші қонның әртүрлі елді мекен арасындағы тіркелетін орнын ауыстыру болып табылатының, ал бір елді мекеннің ішінде орнын ауыстыру көші қонға жатпайтының, жеке тұлғалардың орнын ауыстырмай, тұрғылықты жеріне тұрақты түрде қайтып

отыру мүмкін екендігін, көші қон жұмыс орның ауыстыруымен ғана шектелмейтіндігін, онымен қоса оқу орны және т.б. ауыстырумен байланысты болуы мүмкін екендігін, көші қонның тұрғылықты жерін өзгертуді мақсат ретінде ғана қоймай, басқа мақсаттарда жүзеге асуы мүмкін екендігін, көші қонның мақсаты ретінде тұрғылықты жерін ауыстыру емес, қоныс аудару ол адамдардың қандай да бір түпкілікті мақсаттарының жүзеге асыру үшін жасалған әрекетінің нәтижесі болып табылатының, көші қон тек жеке немесе мем-

лекеттік мүдделермен шектелмейтінің, оның ұйымдар, жұмыс берушілер, қоғамның және тағы да басқа субъектілердің мүдделерімен сәйкес келетінің ескеру қажет. Қазақстандық көші қон заңнамасын жетілдіру үдерісінде ғылыми жетістіктерді пайдалана отырып, оны әрі қарай дамыту маңызды. Өзірленіп жатқан 2022-2026 жылдарға арналған көші-қон саясатының тұжырымдамасын қалыптастыруда ашық пікір алмасуды жоғары деңгейге қойып, ғылыми қауымдастықтың әлеуетін пайдаланудың болашағы зор.

Әдебиеттер тізімі

1. Ravenstein E. The Birthplace of the People and the Laws of Migration // The Geographical Magazine. — 1876. — № 3. — P. 173–233; The Laws of Migration // Journal of the Royal Statistical Society. Vol. 48, No. 2 (Jun., 1885), P. 167–235; The Laws of Migration: Second Paper // Journal of the Royal Statistical Society. — 1889. — № 52. — P.241–305.
2. Миграция населения: учебное пособие для вузов. - Л. Л. Рыбаковский. — Москва: Издательство Юрайт. - 2019. — 484 с.
3. Введение в демографию. Учебник для вузов под ред. В. А. Ионцева, А. А. Саградова. — М.: ТЕИС. - 2002. — 631 с.
4. Hein de Haas «A theory of migration: the aspirations-capabilities framework». //Comparative Migration Studies. Volume 9, Article number: 8 (2021). DOI <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>
5. Садовская Е. «Международная миграция в Казахстане в период суверенитета» // Научный журнал «Казахстан Спектр». — 2016. - №1 (75). - с.14
6. Massey Douglas S., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaoci, Adela Pellegrino and J. Edward Taylor Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium. Oxford University Press. 1998. P.17
7. Multilingual Demographic Dictionary. [Электрон. ресурс]. — URL: <http://www.demopaedia.org/tools/> (жүгіну күні 07.05.2022)
8. Multilingual Demographic Dictionary. [Электрон. ресурс]. — URL: <http://www.demopaedia.org/tools/spip.php?page=terme&edition=en-i&section=801&numterme=1&terme=Migration> (жүгіну күні 07.05.2022)
9. Multilingual Demographic Dictionary. [Электрон. ресурс]. — URL: <http://www.demopaedia.org/tools/spip.php?page=terme&edition=ru-i&section=801&numterme=1&terme=%D0%9C%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F> (жүгіну күні 07.05.2022)
10. Рязанцев С. В. Трудовая миграция в странах СНГ и Балтии: тенденции, последствия, регулирование. — М. - 2007. — 572 с.
11. Социология. — Минск. Книжный дом. - 2003. — 761 с.
12. Статистика миграции населения. Под ред. А. Г. Волкова. - М.: Статистика. - 1973. - 365 с.
13. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. — М.: Наука. - 1975. — 232 с.
14. Лармин О.В. Методологические проблемы изучения народонаселения. — М. - 1974. - 240 с.
15. Хорев Б. С., Чапек В. Н. Проблемы изучения миграции населения. — М.: Мысль. - 1978. - 256 с.
16. Топилин А. В. Территориальное перераспределение трудовых ресурсов в СССР. — М.: Экономика. - 1975. - 159 с.
17. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. — М.: Наука. - 1987. - 199 с.
18. Управление миграционными процессами: учеб. пособие. Под ред. В. А. Каламанова. — М.: МОРФ ГУУ. - 2003. - 220 с.

19. Аверин А. Н. Миграция населения. — М.: РАГС. - 2006. - 456 с.
20. Тоцкий Н. Н. Введение в миграционное право. Миграционное право как подотрасль конституционного права Российской Федерации. Нормативные акты, регулирующие правоотношения с участием мигрантов. - М.: Диалог МГУ. - 1999. - 153 с.
21. Пискун О. Основы миграционного права. - Киев: Леся. - 1998. - 359 с.
22. Балашова Т.Н. Конституционно-правовое регулирование миграции в современной России: проблемы теории и практики: дис... док.юрид.наук. Пенза, 2010 с.38-39
23. Савченко А.А. Правовое регулирование миграционных процессов в российском государстве (теоретический и историко-правовые аспекты): дис... канд.юрид.наук. Краснодар, 2009 с.28
24. Торохов А.Н. Конституционно-правовое регулирование миграционных процессов в Российской Федерации: дис... канд.юрид.наук. Москва, 2004 с.38

Д.Ә. Жампеисов, Д.Ә. Жампеисов

Учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан

Актуальные вопросы определения понятия «миграция населения»

Аннотация. Современная международная геополитическая ситуация актуализирует вопросы миграции населения. Военные, экономические обстоятельства, происходившие в ряде государств, привели к переселению сотен тысяч людей в разных направлениях. Непосредственное влияние этих процессов на Казахстан повышает спрос на научные изыскания в данном направлении. Кроме того, истек срок реализации Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2017-2021 годы и в настоящее время разрабатывается концепция миграционной политики на 2022-2026 годы. При изучении любой темы без выяснения понятийного аппарата могут быть допущены различные упущения, в результате которых могут приниматься ошибочные решения. Поэтому важно определить основные понятия каждого явления, дать им определение. В научном сообществе нет согласованного общего варианта понятия «миграция населения». На международно-правовом уровне общий вариант также не утвержден. В данной статье проводится анализ научных мнений по теме, даются определения основных понятий, чтобы развивать научный обмен различными мнениями, предложить отечественному законодателю обоснованную альтернативу.

Ключевые слова: миграция населения, международная миграция, внутренняя миграция, мигрант, иммиграция, нелегальная иммиграция, субъект нелегальной иммиграции.

D.A. Zhampeissov, D.A. Zhampeissov

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Topical issues of the definition of the concept of «migration of population»

Abstract. The current international geopolitical situation actualizes the issues of population migration. Military and economic circumstances that took place in several states led to the resettlement of hundreds of thousands of people in different directions. The direct impact of these processes on Kazakhstan increases the demand for scientific research in this direction. In addition, there has expired the term for the implementation of the Concept of the Migration Policy of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021. So, there is developed the concept of the migration policy for 2022-2026. When studying any topic without clarifying the conceptual apparatus, there can be made various omissions, because of which there can be made erroneous decisions. Therefore, it is important to define the basic concepts of each phenomenon, to give them a definition. There is no agreed general version of the concept of “population migration” in the scientific community. At the international legal level, the general version has not been approved either. This article analyzes scientific opinions on the topic, defines the basic concepts to enrich the scientific exchange of various opinions, to offer a reasonable alternative to the domestic legislator.

Keywords: migration of population, international migration, internal migration, migrant, immigration, illegal immigration, subject of illegal immigration.

References

1. Ravenstein E. The Birthplace of the People and the Laws of Migration // The Geographical Magazine. — 1876. — № 3. — P. 173–233; The Laws of Migration // Journal of the Royal Statistical Society. Vol. 48, No. 2 (Jun., 1885), P. 167–235; The Laws of Migration: Second Paper // Journal of the Royal Statistical Society. — 1889. — № 52. — P.241–305.
2. Migraciya naseleniya: uchebnoe posobie dlya vuzov. L. L. Rybakovskij. [Migration of population: textbook for universities] (Moskva: Izdatel'stvo Yurajt, 2019, 484 p.). [in Russian]
3. Vvedenie v demografiyu. Uchebnik dlya vuzov pod red. V. A. Ionceva, A. A. Sagradova. [Introduction to demography. Textbook for universities] (M.: TEIS, 2002, 631 p.). [in Russian]
4. Hein de Haas «A theory of migration: the aspirations-capabilities framework». //Comparative Migration Studies. Volume 9, Article number: 8 (2021). DOI <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>
5. Sadovskaya E. «Mezhdunarodnaya migraciya v Kazahstane v period suvereniteta». [International migration in Kazakhstan during the period of sovereignty] // Nauchnyj zhurnal «Kazahstan Spekr». – (2016, №1 (75), p.14) [in Russian]
6. Massey Douglas S., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaoci, Adela Pellegrino and J. Edward Taylor Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium. Oxford University Press. 1998. P.17
7. Multilingual Demographic Dictionary. [Electronic resource]. – Available at: <http://www.demopaedia.org/tools/> (Accessed: 07.05.2022)
8. Multilingual Demographic Dictionary. [Electronic resource]. – Available at: <http://www.demopaedia.org/tools/spip.php?page=terme&edition=en-i&section=801&numterme=1&terme=Migration> (Accessed: 07.05.2022)
9. Multilingual Demographic Dictionary. [Electronic resource]. – Available at: <http://www.demopaedia.org/tools/spip.php?page=terme&edition=ru-i&section=801&numterme=1&terme=%D0%9C%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F> (Accessed: 07.05.2022)
10. Ryazancev S. V. Trudovaya migraciya v stranah SNG i Baltii: tendencii, posledstviya, regulirovanie. [Labor migration in the CIS and Baltic countries: trends, consequences, regulation] (M, 2007, 572 p.). [in Russian]
11. Sociologiya. [Sociology] (Minsk, Knizhnyj dom, 2003, 761 p.). [in Russian]
12. Statistika migracii naseleniya. pod red. A.G. Volkova. [Population migration statistics] (M.: Statistika, 1973, 365 p.). [in Russian]
13. Perevedencev V. I. Metody izucheniya migracii naseleniya. [Methods for studying population migration] (M.: Nauka, 1975, 232 p.). [in Russian]
14. Larmin O. V. Metodologicheskie problemy izucheniya narodonaseleniya. [Methodological problems in the study of population] (M, 1974, 240 p.). [in Russian]
15. Horev B. S., Chapek V. N. Problemy izucheniya migracii naseleniya. [Problems of studying population migration] (M.: Mysl', 1978, 256 p.). [in Russian]
16. Topilin A. V. Territorial'noe pereraspredelenie trudovyh resursov v SSSR. [Territorial redistribution of labor resources in the USSR] (M.: Ekonomika, 1975, 159 p.). [in Russian]
17. Rybakovskij L. L. Migraciya naseleniya: prognozy, faktory, politika. [Population migration: forecasts, factors, policy] (M.: Nauka, 1987, 199 p.). [in Russian]
18. Upravlenie migracionnymi processami: ucheb. posobie / pod red. V. A. Kalamanova. [Management of migration processes] (M.: MORF GUU, 2003, 220 p.). [in Russian]
19. Averin A. N. Migraciya naseleniya. [Migration of population] (M.: RAGS, 2006, 456 p.). [in Russian]
20. Tockij N. N. Vvedenie v migracionnoe pravo. Migracionnoe pravo kak podotrasl' konstitucionnogo prava Rossijskoj Federacii. Normativnye akty, reguliruyushchie pravootnosheniya s uchastiem migrantov. [Introduction to immigration law. Migration law as a sub-branch of the constitutional law of the Russian Federation. Normative acts regulating legal relations with the participation of migrants] (M.: Dialog MGU, 1999, 153 p.). [in Russian]
21. Piskun O. Osnovy migracionnogo prava. [Fundamentals of migration law] (Kiev: Lesya, 1998, 359 p.). [in Russian]
22. Balashova T.N. Konstitucionno-pravovoe regulirovanie migracii v sovremennoj Rossii: problemy teorii i praktiki: dis... dok.yurid.nayk. Penza, 2010 p.38-39
23. Savchenko A.A. Pravovoe regulirovanie migracionnyh processov v rossijskom gosudarstve (teoreticheskij i istoriko-pravovye aspekty): dis... kand.yurid.nayk. Krasnodar, 2009 p.28

24. Torohov A.N. Konstitucionno-pravovoe regulirovanie migracionnyh processov v Rossijskoj Federacii: dis... kand.yurid.nayk. Moskva, 2004 p.38

Авторлар туралы мәліметтер:

Жампеисов Д.А. – магистр права, старший преподаватель кафедры гражданско-правовых дисциплин учреждения образования «Alikhan Bokeikhan University», ул. Мәңгілік ел, 11, Семей, Казахстан.

Жампеисов Д.А. – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор кафедры гражданско-правовых дисциплин учреждения образования «Alikhan Bokeikhan University», ул. Мәңгілік ел, 11, Семей, Казахстан.

Zhampeissov D.A. – Master of Law, Senior Lecturer of the Department of Civil Law Disciplines, Alikhan Bokeikhan University, 11 Mangilik el str., Semey, Kazakhstan.

Zhampeissov D.A. – Ph.D., Associate Professor of Department of Civil Law Disciplines, Alikhan Bokeikhan University, 11 Mangilik el str., Semey, Kazakhstan.

Т.Б. Жумагулов
Ғ.С. Дарибаев

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан
(Email: zhumagulov.timur@mail.ru., galimzhan_2016@mail.ru)

Азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениетін арттырудағы мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттары

Аңдатпа. Қазіргі қоғам талаптарына сай азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениетін қалыптастыру мемлекет алдындағы негізгі басым бағыттардың бірі десек болады. Себебі, азаматтар арасындағы мемлекет тарапынан қабылданған заңдарды білмеушілік, заңнамаларда айқындалған өз құқықтары мен міндеттерін жете түсінбеу, заңға деген құрметсіздік құқықтық нигилизмнің пайда болуына және әртүрлі сипаттағы қылмыстық, әкімшілік құқық бұзушылықтардың орын алуына әкеп соғуы мүмкін. Бұл өз кезегінде мемлекеттегі құқықтық саясатты, азаматтардың құқықтық санасын арттыру мәселесін қайтадан қарастыруды қажет етеді. Жалпы қоғамда тыныштық пен құқықтық тәртіптің орнығуы ең алдымен сол қоғам мүшелерінің құқыққа деген оң көзқарасының нәтижесі болып табылады. Құқықтық сана неғұрлым жоғары болған сайын, соғұрлым қоғамда құқық бұзушылықтың динамикасы төмен болады және мемлекеттегі құқықтық тәртіп жүйесі нығая түседі. Сондықтан құқықтық сана және құқықтық мәдениет ұғымдарының мәнін анықтай отырып, қазіргі таңдағы елімізде азаматтар арасында құқықтық сананы арттыру бағытында жүргізіліп жатқан мемлекеттік іс-шаралар жүйесінің тиімділігін анықтау, нәтижелеріне талдау жасау бүгінгі күнгі өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Кілт сөздер: құқықтық сана, құқықтық мәдениет, мемлекеттік реттеу, құқықтық білім беру, тұжырымдама, құқықтық реформа, стратегия, Президент жолдауы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-139-2-19-37>

Кіріспе

Қоғамдық сананың бір тармағы – құқықтық сана. Құқықтық сана – ойлар мен сезімдердің жиынтығы, әлеуметтік құрылымдардың (таптардың, ұлттардың, халықтардың) әрекеттегі және қажет ететін құқыққа қатынасын көрсетеді. Адамның құқықтық шындыққа субъективтік реакциясына байланысты, құқықтық сана, бір жағынан, қоғамдық сананың (түрі) нысаны (өнегелілік, саяси, діни және эстетикалықпен қатар), ал екінші жағынан, құқық жүйесінің маңызды элементі. Құқық және

құқықтық сана тығыз байланыста болады. Кеңестік әрі ресейлік заңгер ғалым С.С. Алексеев құқықтық сананы құқықтың құтыла алмайтын серігі деп көрсетеді. Шын мәнісінде құқық тәртіптің интеллектуалды-еріктегі тәртіптің реттеушісі, онда қалыптасу және қызмет жасауы адам санасымен және еркімен жанасуы міндетті. Тарихи жағынан құқықтық сананың қалыптасуы мемлекет пен құқықтың пайда болуымен қатар және екеуінің қайсысы бұрын пайда болды дегенде марксизм еңбектерін негізге алар болсақ, құқықтық сана құқықтық идеялар түрінде құқықтан бұрын

болған [1, 98]. Бұл дұрыс айтылған пікір. Себебі, құқық – қоғамдағы адамдардың арасындағы қарым-қатынасты реттейді, ал құқықты жүзеге асыру, оның орындалуы адамдардың тікелей санасымен байланысты. Адам өз құқықтарын саналы түрде жүзеге асырады. Мемлекет қабылдаған заңдар да адамдардың санасына әсер етеді. Құқықтың тәжірибе жүзінде іске асуы адамның санасымен өзара тығыз байланысты.

Қоғамдық сананың спецификалық формасы ретіндегі құқықтық сананың ерекшелігі келесідей:

1. Құқықтық сана қоғам өмірінің құқықтық жағын құрайтын құбылыстарды ғана бейнелейді. Ол құқықтық нормаларды құру процесін және олардың талаптарын қоғамдық өмірде жүзеге асыруды қамтиды. Саяси және адамгершілік идеялар құқықтық нормаларды құруға және жүзеге асыруға әсер етеді. Бірақ құқықтық нормалардың тәжірибеде іске асырылуы құқықтық санаға байланысты болып табылады.

2. Құқықтық сананың ерекшелігі қоғамдық өмірдегі құбылыстарды бейнелеу тәсілінде де көрініс табады. Қоғам өмірінің заңды құбылыстарынан хабардар болуарнайы құқықтық ұғымдар мен категориялар арқылы жүзеге асырылады. Мысал ретінде айтар болсақ, мемлекеттің құқықтық жүйесі туралы білу үшін, ең алдымен азаматтарда құқықтық ұғымдар жайлы түсініктері қалыптасуы керек. Солардың қатарында заңдылық, құқықтық қатынас, құқықтық жауапкершілік, заңдылық секілді негізгі ұғымдарды білуі маңызды [2, 98-99].

Қоғамдық сананың формасы ретінде құқықтық сана дегеніміз - адамдардың мемлекеттегі заңдарға, құқыққа, олардың қағидалары мен мәніне, әділсөзге және тілегіндегі құқыққа деген идеялар, теориялар мен сезімдердің жүйелік жиынтығы. Құқықтық сана мен мәдениет қоғамдық қатынастарда айналымға түсетін құқықтың мәнін аналитикалық анықтау үшін қолданылады. «Құқықтық» префиксі жалпы мәдениеттің заңмен, құқықтық институттармен, заңды тұлғалармен және олардың мінез-құлқымен байланысты жағын сипаттайды. Құқықтық сана микро деңгей-

дегі әлеуметтік іс-әрекетке, атап айтқанда адамдардың заң мағыналарын ойлап табу мен түсіндіру тәсілдеріне жатады [3]. Құқықтық сананы азаматтардың мемлекет қабылдаған заңдарға, мемлекеттің құқықтық жүйесіне деген көзқарастары десек болады.

Заң әдебиеттерінде құқықтық сананың 2 құрылымдық элементі бар: құқықтық психология және құқықтық идеология.

Құқықтық психология заң және құқық қорғау органдарымен қақтығыс кезінде пайда болатын адамдық сезімдермен байланысты әртүрлі әлеуметтік құрылымдар және адам әділеттілік пен жеке мүдделердің қабылдану дәрежесін бағалаған кезде есепке алынады. Құқықтық психология әділеттілік, эмоциялар, көңіл-күй, әдеттер және т.б. сияқты сезімдерден тұрады. Ол адамның мемлекеттік немесе үкіметтік емес институттарға деген сеніміне немесе сенімсіздікке негізделген стереотиптер, шешімдер, соттар, құқықтардың бұзылуына төзбеушілік, белгілі бір заңдарды құрметтеу немесе құрметтемеу туралы сенім, құқықтарды қорғауға деген шешім және т.б. Ал құқықтық идеология - бұл адамдар мойындайтын құқықтық идеялар, теориялар мен тәсілдер жүйесі. Құқықтық идеологияның құқықтық психологиядан айырмашылығы, мақсатты бағытталған құқық туралы ойлау жүйесі болып саналады. Ол әртүрлі әлеуметтік топтардың саналы мүдделерін көрсетеді, олардың талаптары мен құралдарын негіздейді және заңды тәртіпке айналады [4].

Ендігі кезекте құқықтық сананың түрлері мен деңгейлеріне талдау жасап өтейік. Құқықтық сана біріншіден, субъектілеріне байланысты жеке, топтық және қоғамдық болып бөлінеді.

Жеке құқықтық сана дегеніміз - жеке адамның құқыққа деген сезімдері мен ойлары, құқыққа дербес қатынасы. Аталған құқықтық сананың түрін жеке тұлғаның, индивидтің мемлекеттің құқықтық жүйесіне, құқыққа деген өзіндік көзқарасы деп атасақ болады.

Топтық немесе ұжымдық құқықтық сана - нақты бір сала бойынша топтасып қызмет істейтін адамдар арасында атқаратын қызметі негізінде қалыптасатын құқыққа қатысты ой-сезімдерінің, көзқарастарының жиынтығы.

Мысалы, 2019 жылы қабылданған «Педагог мәртебесі туралы» Заң жобасының мазмұнын мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғалары, депутаттар, министрлік өкілдері еліміздің әр түкпірінде жалпы жұртшылыққа, әсіресе болашақ жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін педагог қауымына кеңінен түсіндіру және насихаттау жұмыстарын жүргізді. Ресми түсіндірме берудің нәтижесінде заң барлық педагог қауымның қолдауына ие болды. Еліміздегі білім беру саласының қызметкерлері заңның қабылдану тәртібіне, мазмұнына өздерінің көзқарастары мен бағаларын берді. Сонда бұл білім беру саласы мамандарының ұжымдық құқықтық саналарының қалыптасқандығын көрсетеді.

Қоғамдық құқықтық сана нақты бір мемлекетте өмір сүретін адамдар арасында құқыққа қатысты қалыптасқан біркелкі ой-сезімдерінің жиынтығы. Қоғамдық құқықтық санының деңгейі көбінесе мемлекеттің жүргізіп отырған құқықтық саясаты мен билік жүргізу әдіс-тәсілдеріне тікелей байланысты болады.

Екіншіден, құқықтық сана деңгейіне байланысты қарапайым, кәсіби және доктриналдық болып бөлінеді. Қарапайым қоғам мүшелерінің құқыққа қатысты ой-пікірлері, көзқарастары мен сезімдері қарапайым деңгейде болады. Құқықтық білімі жоқ және құқықтың мәнін жетік түсінбейтін адамдар құқыққа қатысты нақты бір жағдайларда өз пікірлерін білдіруі мүмкін. Мәселен, заң білімі жоқ, басқа салада қызмет атқаратын азаматтар мемлекет қабылдаған заңдарға өздерінің көзқарастарын білдіреді.

Кәсіби құқықтық санаға келер болсақ, бұл заң саласында қызмет істейтін немесе арнайы заң білімі бар адамдардың қолданыстағы құқыққа, сонымен қатар, өздерінің кәсіби міндеттеріне қатысты ойлары мен көзқарастарының жиынтығы. Мысалыға айтар болсақ, мемлекетте қабылданған заңдарға, Президент жариялаған жолдаулардағы құқықтық тәртіпті нығайтуға қатысты бағыттарға құқық қорғау органдарының мамандары: судьяларда, прокурорларда және ішкі істер органдарының қызметкерлерінде кәсіби тұрғыдағы көзқарастары мен ой-пікірлері қалыптасады.

Доктриналдық құқықтық сана құқық теориясымен айналысушы, заң ғылымының нақты саласында ғылыми ізденіспен айналысушы зерттеушілердің құқыққа байланысты идеяларының, тұжырымдамаларының, көзқарастары мен ұстанымдарының жиынтығы [5, 132]. Елімізде қабылданған заңдардың мазмұнына, маңыздылығына заң ғылымы бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысатын теоретик ғалымдар өздерінің пікірлерін ұсынады.

Құқықтық сана - азаматтардың мемлекет тарапынан қабылданған заңдарға, жалпы құқыққа деген көзқарастары мен пікірлері болып табылады. Құқықтық сана деңгейінің жоғары болуы құқықтық мәдениетпен тығыз байланысты. Құқықтық мәдениет дегеніміз - азаматтардың қоғамдық тәртіпке, мемлекет қабылдаған заң нормаларына сәйкес өз іс-әрекетін жүйелі түрде ұйымдастыруы. Қоғамдық ортада өзін мәдениетті түрде ұстай білуі, мемлекет тарапынан қабылданған заңдарды білу және оған құрметпен қарау - құқықтық мәдениеттің айшықты белгілері. Дегенмен қоғамдағы құқықтық мәдениет деңгейінің артуына құқықтық нигилизм кері әсерін тигізуі ықтимал. Құқықтық нигилизм - бұл құқықтың әлеуметтік және тұлғалық құндылығын жоққа шығаратын, оны қоғамдық қатынастарды реттеудің жетілдірілмеген тәсілі деп санайтын қоғамдық ой-пікірдің бағыты мен бағдары [6, 176]. Қазіргі қоғам жағдайында халық арасындағы құқықтық құбылыстарға деген енжар қарым-қатынас өзекті мәселелердің бірі десек болады. Мысалы, азаматтардың мемлекет қабылдаған заңнамалардан бейхабар болуы, заңдарға сенбеушілік, әртүрлі сипаттағы құқық бұзушылықтар, сыбайлас жемқорлық фактілері нигилизмнің айқын көрінісі. Сондықтан құқықтық нигилизмнің жолын кесіп, азаматтардың құқықтық санасын арттыру мемлекет алдындағы басты стратегиялық міндеттердің бірі болуы тиіс.

Зерттеу әдістері

Мақалада логикалық-құқықтық, жалпы ғылыми әдістер кеңінен қолданылды.

Талқылау

Биыл еліміздің егемендігін алып, тәуелсіздігін жариялағанына 30 жыл толды. Тәуелсіздіктің ширек ғасырын бағындырған Қазақстан қазіргі таңда әлем мойындаған, халықаралық аренада өзіндік беделі бар мемлекетке айналды. Орда бұзар 30 жылдың ішінде елімізде Тұңғыш Президент-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың және Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың бастамасымен мемлекетте заң үстемдігін орнатып, халықтың құқықтық санасын арттыру бағытында маңызы жоғары саяси-құқықтық реформалар қабылданды және қазіргі таңда тиімді нәтижелерін көрсетіп келеді. Мәселен, елімізде тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бастап күні бүгінгі дейін құқықтық білім беру мен тәрбие мәселесіне баса мән беріліп келе жатыр. Осы орайда мемлекет тарапынан құқықтық білім беру жүйесін заңнамалық тұрғыда реттеуге қатысты негізгі нормативтік-құқықтық актілер қабылданған болатын. Құқықтық тәрбие беру баланың жеке тұлғасын қалыптастырып, олардың бойына жоғары идеялық пен қоғамдық меншікке қатынасты көзқарасты дарытудың асыл міндеттерін атқарады. Көбіне құқықтық сананың төмендігі, материалдық және рухани игіліктердің не екенін дұрыс түсінбеушілік қоғамда жат қылықтарды туғызады. Сондықтан да әр оқушының санасына құқықтық нормаларды дарыту және оны мінез-құлық нормасына айналдыру құқықтық тәрбиенің басты міндетінің бірі болып табылады [7]. Соның бірі - 2007 жылдың 27 шілдесінде қабылданған Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Аталған Заңның 11-бабының 4-тармағында белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, республиканың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу қажеттігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыру міндеті көрсетілген [8]. Бұл норма құқықтық білім берудің білім беру жүйесіндегі басымдық беретін әрі маңызды бағыттарының бірі екендігін дәлелдей түседі. Қазақстан Республикасы Конституциясының

1-бабының 1-тармағында Қазақстан Республикасының өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыратындығы және оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екендігі нақты көрсетілген [9]. Бұл дегеніміз, заң үстемдік ететін құқықтық мемлекет тұжырымдамасын жүзеге асыруда және әр адамның өз құқықтары мен міндеттерін білуі үшін құқықтық білім беру өте маңызды орын алады деген сөз. Қазіргі уақытта құқықтық білім беру еліміздегі орта білім беретін мектептер мен арнаулы кәсіптік техникалық білім беретін колледждерде және жоғары оқу орындарында жүзеге асырылады. Яғни, білім беру ұйымдарында Құқық негіздері пәні оқытылады. Мәселен, колледждерде «Құқық негіздері» пәні «әлеуметтік-экономикалық пәндер» цикліне жататын гуманитарлық бағыттағы міндетті пән болып табылады. Аталған пәнде мемлекет және құқық туралы, мемлекеттік-құқықтық құбылыстар туралы ұғымдар мен құқықтың негізгі және жекелеген салалары жайында мәліметтер қамтылған. Мен өз тәжірибемде 2019 жылы Талдықорған қаласындағы «Білім» гуманитарлы-техникалық колледжінің 4 курс білімгерлері арасында «Қазақстан Республикасының Конституциясы - мемлекет егемендігінің символы» атты тақырыпта интеллектуалды сайыс өткізгем болатынмын. Білім алушыларға Конституцияның қалыптасу тарихы, құрылымына қатысты арнайы сұрақтар мен логикалық есептер берілді. Жалпы, бұл шара білімгерлердің Ата Заңға деген құрмет сезімін арттырып, құқықтық көзқарастарын қалыптастырды деуге болады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылы жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы негізінде қолға алынған жаңа «Құқықтық сана – қауымға пана» арнайы жобасы аясында құқықтық білім беру негіздерін танымал ету бойынша кең ақпараттық науқан өткізу міндеті қойылған [10]. Осы орайда, қазіргі уақытта еліміз бойынша өскелең ұрпаққа, тұрғындарға құқықтық білім беруді жетілдіру, соған орай оқулықтар мен оқу құралдарын өмір

талабына сай дайындалған заңдарға негіздеп қайта дайындау жолы алға қойылып отыр. Өйткені, мемлекет, қоғам және жеке адам іс-әрекеттерінің барлығы дерлік құқық нормалары арқылы реттеліп жүзеге асырылатыны белгілі. Демек, қоғамның әрбір мүшесі өз құқықтары мен міндеттерін заң нормалары негізінде жүзеге асыруы тиіс. Құқық нормалары адамның туған сәтінен бастап өмірінің соңғы сәтіне дейінгі қолданылатын заңдылық құралы. Қоғам мүшелері әсіресе, жастар конституциялық, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық, жер, су, экология, салық, қаржы, еңбек, отбасылық құқық салаларын білуі қажет [11, 15].

Заң ғылымдарының докторы, профессор А.Н. Ағыбаев «Заң» республикалық құқықтық, ғылыми-практикалық журналының 2019 жылғы №5 санында жарық көрген «Құқықтық мемлекетке білімді заңгерлер керек» атты мақаласында: «Әрбір отбасы бала тәрбиесінде дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарының тиімді жақтарын ұрпақтар санасына сіңіріп, оларды заңды құрметтеуге, әділеттілікке, турашылдық жолға түсетіндей етіп тәрбиелеуі қажет. Балабақшаларда еліміздің Ата Заңы – Конституцияда көрсетілген адамның, азаматтың басты құндылықтары – құқықтары мен бостандықтары туралы айқындалған түсініктердің мазмұнын, мемлекеттің, мемлекет рәміздерінің маңызын, мемлекеттік құрылысының негізгі ұғымдарын түсіндіруі тиіс. Орта мектепте оқытылатын құқық негіздері пәнін қайта сапалы түрде дайындап, оны Конституцияға негіздеп шығару керек, осы пәнге бөлінген сағат санын көбейтіп, бір жүктемеге толтырып, дәріс беретін пән мұғалімінің арнаулы заң білімі болуына талап қойған жөн. Өйткені, білім сапасы ұстаздың мамандығына, білгірлігіне тікелей байланысты. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Жалпыға бірдей еңбек қоғамының 20 қағидалары» атты мақаласында да құқық негіздері оқу құралын даярлау, жоғары оқу орындарын бітірген жастардың құқықтық білімді меңгеру қажеттілігі нақты көрсетілген. Осыған орай, аталған пән бойынша жаңа оқу құралын дайындау қажеттілігі

өзінен-өзі туындап отыр»-деп нақты атап көрсетеді [12, 15]. Шын мәнінде, ғалымның айтқан пікірі өте дұрыс. Құқықтық білім берудің алғашқы элементтері балабақшадан басталуы тиіс. Оның формасы өте қарапайым түрде болуы қажет. Яғни, бүлдіршіндерді тәртіпті болуға, белгілі бір ережелерді орындауға, үлкендерді сыйлауға үйрету, Отан туралы түсінік беру олардың бойында патриоттық сезімді арттырып, нормаға сай әрекет ету дағдыларының бірінші кезеңдегі белгілерін қалыптастырады. Ал орта білім беретін мектептерде өткізілетін құқық негіздері пәніне берілетін сағат санын көбейту де пәннің маңыздылығын арттыра түседі. Мен өзімнің педагогикалық тәжірибемнің негізінде нақты айта аламын: құқық негіздері пәні көптеген студенттердің құқықтық білім деңгейін арттырып, олардың қоғамдық қатынастардың заң аясында реттеліндігін және өз құқықтары мен міндеттерін күнделікті өмірде білудің қажеттілігін түсінуге сеп болды.

Құқықтық білім беру ісін реттеудегі нормативтік-құқықтық актілердің қатарында Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 21 маусымдағы «Қазақстан Республикасында жалпыға бірдей құқықтық оқуды ұйымдастыру жөніндегі шаралар туралы» №2347 қаулысының негізінде қабылданған «Қазақстан Республикасында оқушы жастарды құқықтық оқытудың жүйесін дамыту туралы» заңы да атап өтсе болады. Нормативтік құжат өзінің заңдық күшін жойғанымен, құқықтық білім беру мәселесін шешуге қатысты бағыттары әлі де өзекті болып саналады. Тұжырымдамада оқушыларды құқықтық оқытудың басты міндеті ретінде құқықтық тәрбиенің бүкіл кешенін биік құқықтық сана мен заңды қастерлеу дәстүрін қалыптастыруға жұмылдыру көзделген. Тұжырымдаманың мақсаты болып құқықтық мәдениет негіздерін қалау саналады. Құқықтық білім беру - құқықтық сана мен құқықтық мәдениет деңгейін қалыптастырушы негізгі жол. Тұжырымдамада құқықтық оқытудың мәселелері аталып көрсетіледі. Құқықтық мемлекет құру жағдайында жастар арасындағы қылмыстық ахуал мен орта және жоғары оқу орындарында құқықтық оқыту-

дың төмен деңгейі алаңдатушылық туғызады. Мәселен, оқу бағдарламаларына сәйкес орта білім беру ұйымдарында құқық негіздері пәні тек 9 сыныпта жүргізілетіндігі және оны оқушылар 32-34 сағат көлемінде бір жыл оқытындығы айтылған. Жалпы, құқық негіздері пәнін жоғары сыныптарда ғана оқыту кеш болады, себебі құқықтық сана негіздері, тұлғаны қалыптастырудың іргетасы ертерек қалануы тиіс. Кәмелетке толмағандардың ауыр қылмыстары үшін қылмыстық жауапкершілігі 14 жастан басталатындығын да ескеру қажет. Мектеп оқушылары осы жастан бастап-ақ белгілі бір мөлшерде құқықтық білім алуға тиісті. Осы құжатта құқықтың негізгі принциптері адамгершілік қасиеттермен байланысты екенін ескере отырып, мектепте дейінгі тәрбие ұйымдарында балаларға қоғамдық нормалар «әліппесін» оқыту қажеттігі айтылады [13]. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қабылданған тұжырымдамада көрсетілген мәселені шешу мақсатында құқық негіздері пәні қазіргі уақытта мектеп бағдарламасында 10-11 сыныптарда да өткізіледі. Сондай-ақ, орта кәсіптік білім беру ұйымдарында да аталмыш пән құқықтық емес мамандықтарда жүргізіледі. Дегенмен пәнге бөлінетін сағат саны әлі де аз және білімгерлердің бұл пәнге деген қызығушылықтары төмен. Сондықтан, ұсыныс ретінде айтар едім: құқық негіздері пәнінде оқытудың интербелсенді әдістерін және қазіргі заман ағымына сай жаңа ақпараттық технологияларды тиімді түрде көбірек қолдану қажет. Мысалы, мен өзімнің педагогикалық тәжірибемде оқыту процесінде білім алушыларға құқықтық ситуацияларға байланысты логикалық есептерді шешуді тапсырамын. Сабақ барысында құқықтық ситуацияларды көрініс түрінде көрсету мақсатында «іскерлік және рөлдік ойындар» деген әдісті білімгерлер арасында қолдануға тырысам. Себебі, білімгерлер рөлге ене отырып, құқықтық жағдай кезіндегі мәселені шешуде заңнамаларды қарастырады, заңдарда көзделген құқықтары мен міндеттерін біледі. Ал бұл тікелей білімгерлердің құқықтық ойлау жүйесін дамытуға түрткі болады. Құқықтық ой-

лау жүйесі қалыптасқан тұлғаның құқықтық санасы да жоғары болатыны анық.

1997 жылдың 1 қазанында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030 барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты халыққа арнаған Жолдауы негізінде 2030 жылға дейінгі мемлекет дамуының басым бағыттарын айқындап берген «Қазақстан-2030 Стратегиясы» мемлекеттік бағдарламасы жарияланған болатын. Бұл еліміздің тәуелсіздік алғанына 6 жыл болып, жас елдің енді ғана іргетасы қаланып келе жатқан кезең болатын. Стратегиядағы ұзақ жылдарға арналған межелік бағыттар орындалмас армандай болып көрінген. Дегенмен стратегиядағы ел дамуының жоспарын белгілеген басымдықтар бүгінгі таңда өзінің оң нәтижесін көрсетіп, сәтті жүзеге асырылуда. Стратегияның «Ішкі саяси тұрақтылық пен қоғамның топтасуы» деп аталатын 2-ші ұзақ мерзімді басымдығында еліміздің барлық азаматтары үшін мүмкіндіктердің теңдігіне негізделген бірыңғай азаматтығымызды дамытатынымызға кепілдік беру, этникалық түсініспеушілік себептерінің жойылуын, барлық этникалық топтар құқықтарының тең болуын қамтамасыз етудің міндеттері көзделген [14]. Осы міндеттерді жүзеге асыру үшін қоғам өкілдеріне құқық бұзушылықтарға барудың салдарын түсіндіру, Ата Заңға деген құрмет сезімін қалыптастыру, заңдарда көрсетілген өз құқықтары мен міндеттерін білуді үйрету, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарына құрметпен қарауға баулу сияқты құқықтық тәрбиелеу процесін жүйелі түрде жүргізу қажет. Сол кезде теңдік принципіне негізделген, азаматтарының құқықтық санасы мен мәдениеті жоғары деңгейде қалыптасқан және түрлі этностар арасындағы бейбіт қарым-қатынас орнаған құқықтық мемлекет пен тұрақты азаматтық қоғам институтын дамытуға мүмкіндік те арта түседі.

Құқықтық сана мен мәдениетті қалыптастырудағы «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы Жар-

лығы заңдық күшін жойғанымен, мұнда азаматтардың құқықтық санасын арттырудағы міндеттерді іске асыру тетіктері бүгінгі күні жалғасын табуда. Мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі басым бағыттарын нақтылап берген стратегиялық маңызы жоғары құжаттың «Қазақстанның 2020 жылға дейінгі дамуының түйінді бағыттары» деп аталатын 3-бөлімінде сенімді құқықтық орта қалыптастыру мәселесі көрсетілген. Негізінен, сенімді құқықтық ортаға заңның үстемдік принципі мұлтіксіз сақтау арқылы қол жеткізілетіндігі белгілі. Ұлттық құқықтық жүйені жаңғырту және оны үздік халықаралық тәжірибеге сәйкес келтіру мақсатында төменде келтірілген мынандай салалардағы реформаларға басымдық беріледі:

- сот жүйесінің ашықтығын және тәуелсіздігін, сот корпусының бейтараптығы мен кәсіпқойлығын арттыру;

- заңнаманы жетілдіру және норма түзушілік сапасын арттыру;

- халықтың құқықтық мәдениетінің деңгейін, оның ішінде сот және құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіптік мәдениетін арттыру және азаматтардың білікті заң көмегіне нақты қол жеткізуін қамтамасыз ету.

Құқықтық мәдениеттің жоғары болуы азаматтардың құқықтық бағдарлануын қамтамасыз етеді және кез келген заң бұзушылықтарға, оның қатарында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына төзбеуін қалыптастырады. Ол ең алдымен, халықтың құқықтық санасының даму деңгейіне байланысты болып келеді. Қазақстандық қоғамның жоғары құқықтық мәдениетін қалыптастыру шеңберінде адвокаттардың, сот және құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіптік мәдениетінің деңгейін арттыруға, олардың сапалы кәсіптік даярлығына ерекше көңіл бөлінеді [15].

Ендігі кезекте стратегиялық даму жоспарында көрсетілген құқықтық бағыттағы реформалар бойынша елімізде жүргізіліп жатқан іс-шараларды қарастырып өтейік.

Біріншіден, сот жүйесінің ашықтығын және тәуелсіздігін, сот корпусының бейтараптығы мен кәсіпқойлығын арттыру міндеті.

Жалпы, сот билігі – мемлекеттің саяси жүйесінің құрамдас бөлігі. Мемлекеттің саяси, әлеуметтік-экономикалық тұрғыда дамуы сот құрылымы мен өндірісінде түбегейлі өзгерістердің жүзеге асып, судьялардың мәртебесі мен соттардың тәуелсіздігінің нығая түсуіне ықпал етеді. Соңғы жылдары еліміздің сот жүйесі түбегейлі өзгеріп, жаңа форматта дамып келеді. Оған дәлел ретінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2015 жылы жариялаған «100 нақты қадам-Ұлт жоспарын» атап өтуімізге болады. Ел экономикасын дамытып, халқымыздың әл-ауқатын арттыруға қатысты реформаларды жүзеге асырудың жолдарын белгілеген «100 нақты қадамның» 16-шы қадамынан 34-ші қадамына дейінгі аралық тұтасымен заңның үстемдігін қамтамасыз етуге бағытталған болса, оның ішінде сот жүйесін жетілдіру мәселесі 16-шы қадамнан 27-ші қадамға дейінгі аралықта нақты көрсетілген [16, 2].

Қазіргі таңдағы сот саласында туындап отырған барлық мәселелерді ескере отырып, Елбасы бүгінгі сот жүйесін заман талабына сай жаңартып, тәжірибеде қолданылып келген сот төрелігін жүзеге асырудың бес сатылы (бірінші, апелляциялық, кассациялық, қадағалау және қайта қадағалау жасау) жүйесінен үш сатылы (бірінші, апелляциялық, кассациялық) жүйесіне көшу керектігін Ұлт жоспарында атап өткен болатын. Үш сатылы сот жүйесіне көшу - судьялардың істі сапалы қарауына, осы істердің созылып, созбалаңға салынуына жол бермейді. Бұл азаматтардың сот төрелігіне деген сенімділігін нығайтып, құқықтық санасы мен мәдениет деңгейін арттыруға тікелей әсер етеді. Ал сот жүйесінің тәуелсіздігі туралы «Судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады. Сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейді және ол заң бойынша жауапкершілікке әкеп соғады. Нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді»-деп Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабында айқындалған [9]. Судья – мәртебесі Конституциямен ерекше белгіленген мемле-

кеттік лауазымдық тұлға. Оның өкілеттілігі тек заңда белгіленген негіздер бойынша ғана тоқтатылуы, тәуелсіздігі мен оған ешкімнің тиіспеуі сот билігі дербестігінің кепілі болып табылады. Судьяның осындай биік мәртебесі оған зор жауапкершілік жүктейді. Себебі оның шығарған шешімі адамның тағдырына, елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіптің жағдайына тікелей ықпал етеді. Ал мемлекет нақты адамға осындай жоғарғы жауапкершілікті арта отырып, соған лайықты биік мәртебе беріп, одан кәсібилікті, іскерлік қасиеттердің болуын, өзінің жұмысын ұйымдастыра білуді талап етеді, сондай-ақ оған жоғары моральдық-этикалық міндеттер жүктейді. Судья кәсіби қызметінде тәуелсіз болып сот әділдігін жүзеге асыру кезінде заңға ғана сүйенуі тиіс, шешім шығарған кезде адал әрі әділетті болуға міндетті. Судья әдебінің кодексінде судья қоғам өкілдерінің сот жүйесіне деген сенімін нығайту мақсатында тәртіптің жоғары әдептік стандарттарын ұстануға және жетілдіріп отыруға міндетті деп көрсетілген [17]. Мұның өзі жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғаудың үйлесімді ұштасуын қамтамасыз ететін тәуелсіз сот әділдігін жүзеге асырудың негізгі қағидаларының бірі болып табылады. Сот жүйесінің ашықтығы мен жариялылығы азаматтардың сот билігіне деген сенімінің артуына септігін тигізіп отыр. Судья мәртебесіне жоғары талаптар қою, сот төрелігін жүзеге асыру кезіндегі тәуелсіздігін қамтамасыз ету - мемлекеттің құқықтық жүйесінің нығаюына және қоғам мүшелері арасындағы нигилистік көзқарастардың алдын алып, құқықтық сана деңгейін көтеруге ықпал етеді. Ұлт жоспарының 20-қадамы бойынша, барлық сот процестеріне бейне және таспаға жазу шаралары міндетті түрде енгізіледі. Судьяның бейне жазуды тоқтатуға немесе аудио жазу материалдарын редакциялауға мүмкіндігі болмайды [16, 2]. Бұл сот қызметінің ашықтығын, жариялылығын қамтамасыз ету мақсатында жүргізіліп отырған шара. Осы шараға сәйкес сот отырысын аудио немесе бейнежазу құралдарымен тіркеп жазуды сот отырысының хатшысы жүргізеді. Істі талқылаудың аудио немесе бейнежазу құралдарын

пайдалану арқылы тіркеп жазған жағдайда сот отырысының хатшысы жазбаша нысанда қысқаша хаттама толтырады. Сот отырысының аудио немесе бейнежазбасын қамтитын материалдық жеткізгіш пен қысқаша хаттамасы іс материалдарына қоса тіркеледі. Ол судьялар мен сот отырысына қатысушылардың тәртіпті сақтауына ықпал ететін болады. Сонымен қоса, судьялардың жұмысын оңтайландырып, бюджет және сот өндірісіне қатысушылардың қаржысын, уақытын үнемдеуге, сот отырысы хаттамасының сапасын арттыруға, мәселелерді объективті түрде шешуге жол ашады. Сот жүйесінің ашықтық форматта болуы да сот саласындағы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық фактілердің жолын кесіп, азаматтардың заң үстемдігіне деген сенімділігін қалыптастырып, құқықтық мәдениетін арттыра түседі.

Екіншіден, халықтың құқықтық мәдениетінің деңгейін, оның ішінде сот және құқық қорғау органдары қызметкерлерінің кәсіптік мәдениетін арттыру және азаматтардың білікті заңкөмегіне нақты қол жеткізуді қамтамасыз ету. Бұл бағытта Тұңғыш Президент-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлт жоспары-100 нақты қадам» бағдарламасының 19-қадамында көрсетілген тапсырманы жүзеге асыру мақсатында 2016 жылдың 21 қарашасында Қазақстан Республикасы судьяларының VII съезінде қабылданған «Судьялық әдеп кодексін» атап өтуге болады. Аталған әдеп кодексі жұмыс істеп жүрген судьялар мен отставкадағы судьялар үшін жүріс-тұрыстың әдеп қағидаларын белгілейді. Кодекстің 2-бабына сәйкес, судьяның сот отырысын жүргізудің жоғары мәдениетін қамтамасыз етуге, өзін лайықты, әдепті ұстауға және процеске қатысушылар мен өзге де сот отырысына қатысушы адамдардан сондай қарым-қатынасты талап етуге және сот төрелігінің әділдігі олардың күмәнін туғызбауы үшін шаралар қолдануға тиістілігі көрсетілген [17]. Яғни, бұл судьядан құқықтық мәдениетінің жоғары болуын талап етеді. Сот жүйесіндегі жаңа сипаттағы құқықтық мәдениетті дамытудың басты бағыттары ретінде судьялардың тәуелсіздігі, әділеттілігі, бейтараптылығы мен шынайылығы, арының тазалығы сияқты

моральдық-этикалық құндылықтарды айтуға болады. Аталған адамгершілік-этикалық құндылықтар құқықтық мәдениеттің басты өзегі. Құқықтық мәдениет - судьялардың кәсіби және жеке тұлғалық қасиетінің көрінісі. Құқықтық мәдениеті төмен судья, кәсіби құзыреттілігі төмен, моральдық ұстанымы әлсіз, «ардан» бұрын «пайданы» көп ойлайтын судья. Судьяның құқықтық мәдениетінің деңгейі оның заңды білуімен, дұрыс қолдануымен ғана шектелмейді, сонымен бірге оның моральдық-адамгершілік, этикалық талаптарды сақтауымен және оны кәсіби біліктілікті жетілдірудің негізгі көзі деп қарайды. Осы ретте судьялардың әдеп кодексінде белгіленген тәртіп ережелерін бұлжытпай орындауы қажет [18, 10]. Сонда судьяның ішкі сенімінің жоғары болуы да толық адам тұжырымдамасына сай келеді. Судьялардың құқықтық мәдениетінің жоғары болуы мемлекетте заң үстемдігін нығайтуға сеп болады. Заң үстемдік құрған жерде, азаматтардың құқықтық сауаттылығы жоғарылай түседі. Ал құқықтық сауаттылықтың жоғары болуы құқықтық сананың артуына тікелей ықпал етеді.

2012 жылдың желтоқсан айында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың халыққа арнаған Жолдауы негізінде «Қазақстан - 2050» Стратегиясы жарияланған болатын. Стратегияның басты мақсаты болып мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру мен Қазақстанды әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына қосу табылады. Аталған мақсаттарға қол жеткізу үшін «Қазақстан - 2050» Стратегиясында 7 ұзақ мерзімді басымдықтарды іске асыру жоспарланған. Соның бірі - мемлекеттілікті одан әрі нығайту және қазақстандық демократияны дамыту басымдығы қоғамдағы құқықтық сана мен мәдениет деңгейін арттыруға бағытталған. Стратегияда мемлекеттің тәртіпсіздікке мүлдем төзбеушілік принципін ұстануы қажет екендігі баса айтылады. Дамыған қоғам барлық жерде тәртіп пен реттілік орнатудан, жайлы подъезден, жинақы ауладан, таза көшеден және жарқын жүзді адамдардан басталады. Қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету заң нормаларын нығайтуды,

азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениетін арттыруды талап етеді. Осы орайда, бір айта кететіні, қоғамдағы тәртіпті орнатуда экологиялық білім беру де маңызды орын алады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 38-бабында: «Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті»-деп айқындалған [9]. Экологиялық білім берудің мақсаты орнықты даму принциптеріне негізделген азаматтардың белсенді өмірлік ұстанымын және қоғамдағы экологиялық мәдениетті қалыптастыру болып табылады [19]. Осы орайда, бір айта кететіні, Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев 2020 жылдың 10 шілдесінде Үкіметтің кеңейтілген отырысында Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігіне еліміздегі орта білім беретін мектептерде экологиялық білім беруге қатысты арнайы пәнді енгізуді тапсырған болатын. Мемлекет басшысы: «Бізге мектептерде балаларға экологиялық білім беру пәнін енгізу қажет. Қараңыздар, адамдар арттарында тонналап болмаса да, жүздеген килограмм тұрмыстық қалдықтар қалдырады. Бұл ортақ мәдениеттің жоқтығы. Жұртқа табиғатты ластауға мүлде болмайтыны жылдар бойы түсіндірілген жоқ»-деп Үкіметтің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзінде нақты қадап көрсетті [20]. Менің ойымша, экологиялық білім беру өзінің келесідей нәтижесін берері анық: 1) қоғамда тәртіп орнайды, яғни, өскелең жас буын мектеп табалдырығынан бастап табиғатқа ұқыптылықпен қарауды үйренеді; 2) Табиғатқа ұқыпты қарай білген адам қоршаған ортаны қорғауға қатысты заң талаптарын да бұлжытпай орындайды; 3) заң талаптарын орындайтын адамның құқықтық санасы мен мәдениет деңгейі жоғары болады. Бұл құқықтық тәртіптің нығаюына және сол арқылы дамыған қоғам қалыптастыруға ықпал етеді.

Азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениет деңгейін арттырудағы маңызы жоғары нормативтік құжаттың бірі - Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы 15 ақпандағы Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республи-

касының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары» - бұл орта мерзімді кезеңге арналған мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құжаты және ол Қазақстанның 2050 жылға дейінгі ұзақ мерзімді даму стратегиясын іске асыру үшін әзірленген. Стратегиялық құжаттың 4-тарауы «аса маңызды серпінді өзгерістер: жүйелі реформалар» деп аталса, ал осы тараудың 4-реформасында «Сыбайлас жемқорлықсыз құқықтық мемлекет» мәселесі қарастырылған. Реформада 2025 жылға қарай Қазақстан үшін келесідей қағидаттық өзгерістер:

- заң шығарушылықтан – заңдарды мүлтіксіз сақтауға және құқық қолдану тәжірибесін қамтамасыз ету;

- құқықтық қорғаудың кепілдігіне сенімсіздіктен – мемлекеттік билік институттарына, тәуелсіз және әділ сот жүйесіне жоғары сенім білдіру деңгейі;

- жазалаудан – сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне жол бермеу;

- құқық бұзушылықтарға төзушіліктен – әсіресе сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне мүлдем төзбеушілік, азаматтардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасын арттыру бағыттары белгіленген.

Реформада: «Құқықтық мемлекетті қалыптастыруда табыстың маңызды құрамдас бөлігі құқық бұзушылықтарға мүлдем төзбеушілікті орнату, азаматтардың заңды сақтаушылық мінез-құлқын және жалпы қоғамда жоғары құқықтық мәдениетті қалыптастыру болып табылады»-деп көрсетілген. Реформадағы негізгі басымдық тұрақты құқықтық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған. Құқықтық мәдениетті қалыптастыру бойынша жұмыстардың негізгі бөлігі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласында, қалған бөлігі заңдарды білуді, түсіну мен сақтауды көздейтін құқықтық мәдениеттің жалпы деңгейін арттыру саласында жүргізілуде. Бұл ретте мемлекеттік органдарға азаматтардан түсетін барлық өтініштердің айтарлықтай бөлігі (30-50%) заңдарды түсіндіру қажеттілігіне байланысты. Басымдықтың негізгі міндеттеріне заңдардың және өзге де нормативтік құқықтық актілердің халыққа түсінікті тілдік

стильде және форматта берілуін қамтамасыз ету, сондай-ақ білім беру бағдарламаларына құқықтық оқытудың қазіргі заманғы форматтарын енгізуді қамтамасыз ету жатады. Құқықтық мәдениетті қалыптастыруда азаматтардың қоғамдық бақылауға қатысуын кеңейтудің рөлі ерекше [21]. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылдың 5 қазанында жарияланған «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауында сыбайлас жемқорлықпен белсенді күрестің жалғасатындығы аталып көрсетілген [22]. Бүгінгі күні жоғары оқу орындарында бакалавриат мамандықтары бойынша «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері» атты пәнді жүргізудегі басты мақсат: студенттерге сыбайлас жемқорлық ұғымы және оған қарсы іс-әрекеттер туралы теориялық білім бере отырып, жемқорлық іс-әрекеттер көрінісіндегі азаматтық ұстанымды қалыптастыру болып табылады. Пәнді оқыту арқылы студенттер жемқорлықтың пайда болу себептері мен жалпы мәнін, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық әрекеттер үшін моральдық-адамгершілік, құқықтық жауапкершілікке тартылудың өлшемі мен салдарын түсінеді, мемлекет тарапынан қабылданған сыбайлас жемқорлықтың алдын-алуға қатысты заңнамалар мен реформаларды біледі. Пәнді оқыту нәтижесінде студенттерде мынадай құзыреттіліктерді қалыптастыруға болады: күнделікті өмір тәжірибесінде және жемқорлықтың алдын алу әрекеттерінде адамгершілік нормалар мен рухани адамгершілік құндылықтарды назарға алады, сондай-ақ, ең маңыздысы болашақ мамандығына қатысты кәсіби құқықтық санаға ие болады және сол арқылы дамыған құқықтық сана, құқықтық ойлау және құқықтық мәдениет негізінде кәсіби қызметті жүзеге асыра білуді үйренеді [23].

Нәтижелер

Осыған сәйкес, 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында және Елбасы Жолдауында көзделген міндетті жүзеге асыру

мақсатында еліміз бойынша «Adaldyq alańy» бірыңғай брендімен сыбайлас жемқорлыққа қарсы жобалық кеңселер құрылған болатын. Бүгінгі таңда жоба бірегей алаң – мемлекет пен қоғамның күш-жігерін біріктіретін негізгі тетік болып саналады. Барлық аймақтарда жергілікті облыстық және қалалық әкімдіктермен бірлесіп «Adaldyq alańy» аймақтық жобалық кеңселері құрылды [24]. Жобаны іске асыру салалары бойынша төмендегі бағыттарға бөлінеді:

1. Бизнес-процестердің ашықтығын қамтамасыз ету және саласындағы қолайлы жағдайлар;

2. Сыбайлас жемқорлықты жою (мемлекеттік мүлікті басқару, нормативтік-құқықтық реттеу, персоналды басқару).

3. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру, нақтырақ айтқанда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы ағарту, ұжымдарда парасаттылық қағидаттарын енгізу [25]. Осылардың қатарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру бағыты азаматтардың құқықтық санасын арттыруда маңызы зор. Жоба аясында тұрмыстық сыбайлас жемқорлықты жоюға, тұрғындар үшін қолайлы жағдай жасауға, мемлекеттік аппараттың ашықтығы мен айқындылығын қамтамасыз етуге бағытталған бірқатар іс-шаралар іске асырылуда. Ашықтыққа негізделген өзгерістердің санатында мемлекеттік органдардың Open Space форматына көшуін ерекше атап өтуге болады. Мемлекеттік органдардың халық үшін ашықтығы мен қолжетімділігін арттыру мемлекеттік аппараттың басты міндеттерінің бірі. Статистикалық мәліметтерге жүгінер болсақ, аймақ әкімінің қатысуымен өткізілген сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шаралар саны - 199, ашық Open space саны - 980, оның 787-і ағымдағы 2021 жылдың соңына дейін ашылу жоспарда, ал халықты жобалық кеңселердің лекторлық топтарымен қамтудың аудандар бойынша саны - 516941, ал ауылдық округтерде - 194768 [26]. Аталған мәліметтер халықтың құқықтық сауаттылығын арттыруда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруда әлі де көптеген маңызды іс-шараларды жалғастыра бе-

рудің қажет екендігін көрсетіп отыр. Бұл жердегі open Space форматы дегеніміз - кез-келген жекелей немесе қоғамдық мәні бар мәселелерді ашық алаңда талқылап, оны жауапты тұлғалардың қатысуымен шешудің бірден-бір үлгісі [27]. Қазіргі таңда еліміздің әр өңірінде open space форматында сервистік әкімдіктер жұмыс жасауда. Аталмыш шара «Adaldyq alańy» жобасы негізінде жүзеге асырылды. Мысалы, Алматы облысының орталығы Талдықорған қаласында 2020 жылы «Taldyqorgan-Adaldyq Alany» жобалық кеңсесі мен «Open Taldyqorgan» фронт-кеңсесі ашылған болатын. «Taldyqorgan-Adaldyq Alany» жобалық кеңсесі халыққа қызмет көрсету, білім беру, денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау, сәулет, құрылыс, жер қатынастары және басқа мәселелерді шешуге бағытталған. Жобаны іске асырудың бағыттары мынадай:

- тұрмыстық сыбайлас жемқорлықты жою және азаматтарға қолайлы жағдай жасау;

- қоғамдық бақылауды жүзеге асыру;

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру.

«Сервистік әкімдік» жобасының алдыға қойған негізгі қағидаты - мемлекеттік қызмет көрсететін мемлекеттік органдар жүйесін бір орталыққа шоғырландыру және азаматтарға жайлы жағдай жасау. «Open Taldyqorgan» фронт-кеңсесі тұрғындарға мемлекеттік қызметтерді ауылдық елді мекендерде орналасқан бөлімдерді іздемей, бір орталықтан алуға мүмкіндік береді [28]. Бұл бағыт өз кезегінде халықтың мемлекеттік қызмет түрлерін бір алаңнан тиімді әрі сапалы алуына жағдай жасайды әрі сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық мәдениетті қалыптастыруға алғышарт болады. «Adaldyq alańy» жобалық кеңсесінің іске асырып жатқан жобалары мен іс-шаралары жайындағы барлық ақпараттар күнделікті «facebook» әлеуметтік желісіндегі жобалық кеңсенің арнайы парақшасында, әкімдіктердің ресми сайттарында, сондай-ақ, бұқаралық ақпарат құралдарының барлық ақпараттық алаңдары, атап айтқанда: «Қазақстан», «31 арна», «Хабар», «Хабар 24» телеарналарында, «Егемен Қазақстан», «Казхстанская правда» республикалық газет

беттерінде, tengrinews.kz, nur.kz, zakon.kz, kazinform.kz секілді ақпараттық порталдарда орналастырылады. Бірқатар өңірлерде жергілікті телеарналарда, баспа басылымдарында жеке айдарлар іске қосылды [24]. Мысалы атап өтсек, Алматы облыстық «Жетісу» телеарнасында «Жетісу адалдық алаңы» бағдарламасы көрермендер назарына ұсынылып келеді. Аталған бағдарламада облыс көлеміндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы жүргізілген іс-шаралар және олардың нәтижесі баяндалады. Бұл өз кезегінде халықтың мемлекетте іске асырылып жатқан сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шаралардан хабардар болып, заңды құрметтеудің маңыздылығын түсінуге және сол арқылы құқықтық санасын арттыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, еліміздегі жоғары оқу орындарында «Саналы ұрпақ» жобалық кеңселері де ашылған болатын. Солардың қатарында І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінде 2018 жылы ашылған жобалық кеңсе де бүгінгі күні нәтижелі түрде жұмыс жасап келе жатыр. Кеңсені ашудағы негізгі мақсат - оқу орындарындағы сыбайлас жемқорлықтың алдын-алу. Кеңседе белсенді студенттер сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық және оның қоғам үшін тигізер кері әсері туралы өз ой-пікірлерін ортаға салады, оқу орнындағы білімгерлермен жемқорлыққа қатысты сауалнама жүргізіп, нәтижелеріне талдау жүргізеді және сол арқылы оқу орнындағы сыбайлас жемқорлықпен күресудің бағдарламаларына іске асырылуы қажет шаралар жоспарын құрады [29]. Жалпы алғанда, мұндай жобалық кеңсенің құрылуы жастарды әділдік пен адалдыққа тәрбиелеп, олардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті мен құқықтық санасын арттырады.

Ел азаматтарының құқықтық санасы мен мәдениетін арттырудағы ең басты нормативтік құжаттардың бірі - Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылдың 12 сәуірінде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы аясында қолға алынған «Құқықтық сана – қауымға пана» арнайы жобасының негізінде қабылданған

«Құқықтық мәдениет» тұжырымдамасы. Тұжырымдаманың негізгі мақсаты Қазақстан халқының құқықтық сауаттылығын арттыру мен құқықтық мәдениетін қалыптастыру болып табылады. Аталған мақсатты жүзеге асыру үшін келесідей міндеттерді орындау көзделген:

- Құқықтық білім беру негіздерін танымал ету бойынша кең ақпараттық

науқан шараларын өткізу. Бұл бағытта құқықтық білім беру ісін жүргізуде және азаматтардың құқықтық санасын арттыруда бұқаралық ақпарат құралдарының алар орны ерекше деп айтар едім. Мемлекетте қабылданған заңдардың мазмұны мен маңыздылығы бұқаралық ақпарат құралдары болып табылатын газет-журналдар, телерадио арналары арқылы халыққа түсіндіріліп отыруы маңызды. Сонда азаматтардың құқықтық санасы артады.

- Еңбек ұжымдарында құқықтың түрлі аспектілері бойынша оқыту

дәрістерін ұйымдастыру мен өткізу. Мекемелерде, өндіріс орындарында қызмет істейтін азаматтарға еңбекті қорғауға қатысты нақты заңнамалар бойынша түсіндіру жұмыстарын жүргізу олардың ұжымдық құқықтық саналарының қалыптасуына оң әсер етеді.

- Құқық бұзылған жағдайда қабылдануы қажет іс-әрекеттер бойынша

халықпен шеберлік сыныптарын ұйымдастыру және өткізу. Яғни, құқықбұзушылықтар орын алған жағдайда оның алдын-алуға қатысты және өзін-өзі қорғау бойынша жасалуы тиіс әрекеттерді нақты тәжірибеде көрсету халықтың құқықтық санасын арттыруға мүмкіндік береді.

- Құқықтық мәселелер бойынша өңірлерде семинарлар ұйымдастырып өткізу. Мысалыға, Қазақстан Республикасының Конституциясында айқындалған құқықтар мен міндеттерді білудің маңыздылығы жөнінде, құқықбұзушылыққа барудың салдары туралы арнайы семинарлар өткізуге болады. Әсіресе, сыбайлас жемқорлық қоғамдағы өте өзекті мәселе екендігін ескерсек, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық фактілері бойынша арнайы видео-дәрістерді жұртшылық наза-

рына кеңінен көрсету азаматтардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық мәдениетін қалыптастырады.

- Халықтың құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған жобаларды іске асыруға ҮЕҰ өкілдерін тарту. Мәселен, еліміздің әр түкпіріндегі еріктілікпен айналысатын топтар, қоғамдық қорлар мемлекет тарапынан қабылданған заңнамалардың маңыздылығын түсіндіру бойынша іс-шаралар өткізсе, бұл да халықтың құқықтық санасын арттыруға әсер етері мәлім.

- Құқықтың түрлі салалары бойынша білім беру және тәжірибелікбағытталған іс-шаралар кешенін жүргізу. Осы орайда, менің ойымша, білім беру ұйымдары білім алушыларды құқықтық тәрбиелеу мақсатында «жасөспірімдердің арасындағы құқық бұзушылықтар және оның алдын-алу» тақырыбында құқық қорғау органдары мамандарымен бірлесе отырып, арнайы семинарлар, дөңгелек үстелдер, ашық сабақтар, кураторлық сағаттар өткізулері керек. Бұл өз кезегінде жастардың құқықбұзушылық жасаудың теріс әрекет екендігін түсінулеріне түрткі болады және оларды әр ісінде жауапты болуға, тәртіпке бағынуға, заңды құрметтеуге баулиды.

«Құқықтық мәдениет» тұжырымдамасын іске асырудан күтілетін нәтижелер мынандай: 1) Өз құқықтары туралы ақпараттандырылған азаматтар санын арттыру. 2) Өз құқықтық мәселелерін шешкен адамдардың санын арттыру. 3) Ұсақ құқық бұзушылық деңгейін төмендету. 4) Құқықтық мәселелер бойынша консультанттардың санын арттыру [30]. Егер осы нәтижелерге қол жеткізер болсақ, елімізде заң үстемдігі орнайды әрі құқықтық мемлекет тұжырымдамасын жүйелі түрде іске асыруға мүмкіндік те артады.

Құқықтық тәртіп жүйесі берік, азаматтарының құқықтық санасы мен мәдениеті жоғары деңгейде қалыптасқан құқықтық мемлекет құру - дүниежүзіндегі көптеген мемлекеттердің алдына қойған стратегиялық мақсаты болып саналады. Оған себеп, заң үстемдігі орнаған елде қоғамдық тәртіп болатыны белгілі. Жалпы, шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, оның оң нәтижесін көрсеткен тиімді жақта-

рын үлгі ретінде алып, еліміздегі құқықтық сананы арттыру бағытында қолданған өте маңызды. Осы орайда, көршілес Ресей елінің тәжірибесін қарастырайық. Негізінен, Ресей қоғамындағы азаматтардың құқықтық мәдениетін қалыптастырып дамыту мәселесі өте өзекті мәселелердің қатарына жатады, себебі, қазіргі уақытта Ресей мемлекеті азаматтық қоғам институтын дамыту мен қолдау бағытында. Көрші елде құқықтық сананы арттыруға байланысты 2011 жылдың 4 мамырында Ресей Федерациясы Президентінің «Ресей Федерациясындағы азаматтардың құқықтық сауаттылығы мен құқықтық санасын арттыру мен дамытуға қатысты мемлекеттік саясаттың негіздері» атты Жарлығы бекітілген болатын [31]. Құқықтық мемлекеттің алға қарай дамуы мен азаматтық қоғамның қалыптасуы және ұлттық келісімнің нығаюы үшін Ресей елінде азаматтардың жоғары құқықтық мәдениетінің қалыптасуы өте маңызды. Өйткені, құқықтық мәдениетсіз қоғамдық өмірдің басты құндылықтары болып есептелетін заңның үстемдігін, адамның құқықтары мен бостандықтарының басымдығын, қоғамдық мүдделердің сенімді қорғалуын қамтамасыз ету әсте мүмкін емес. Сондықтан мемлекеттік саясаттың негіздері халықтың құқықтық мәдениет деңгейін жоғарылатуды, заң мен сотқа деген құрметті және адалдық сезімін қалыптастыруға бағытталған. Мемлекеттік саясаттың ең басым бағыттарының бірі ретінде өскелең жас буынның құқықтық санасын қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінеді. Аталған бағыт біздің еліміздің де алдыға қойған негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Оған дәлел ретінде, жоғарыда қарастырып өткен 2015 жылдың 9 ақпанында қабылданған «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заң мен Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 27 ақпандағы «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы туралы Қаулысын келтіріп кетсе болады. Мәселен, «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасында құқықтық мәдениетті арттыру мен жастар-

дың бойында мемлекеттіліктің негіз қалаушы құндылықтарына деген құрмет сезімін қалыптастыру міндеті көзделген. Міндет Ресей Федерациясындағы мемлекеттік саясаттың да мазмұнында көзделген. Сонда біздің ел менен Ресей еліндегі мемлекеттік саясаттың өзегі болып өскелең жас толқынның құқықтық санасы мен мәдениет қалыптастыру табылады.

АҚШ-та «Legal services corporation», яғни, заңгерлік көмек көрсететін мемлекет тарапынан қаржыландырылатын коммерциялық емес ұйымның бастамасымен АҚШ-тағы ауылдық елді мекендерде тұратын азаматтарға заңгерлік кеңес беру қызметін ұсыну мақсатында жоғары оқу орындарындағы заң факультеттерінде білім алатын студенттерден жасақталған жазғы заңгерлер корпусы құрылған болатын. Корпустың атқарған жұмыстарының статистикалық көрсеткішін келтіре кетсек, 2016 мен 2018 жылдар аралығында АҚШ-тың 36 штатында 60 студент халыққа білікті құқықтық көмек көрсеткен, ал 2017 жылы ауылдық елді мекендерде тұратын 1900 азаматқа құқықтық тұрғыда кеңес берген. Менің ойымша, мұндай игілікті іс-шараларды жүйелі түрде жүргізіп отыру өте маңызды. Дәл осындай бастама екі жақты нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Оның біріншісі, шалғай елді мекендерде тұратын азаматтардың заң көмегін алуға қолжетімділігін қамтамасыз ете отырып, олардың құқықтық саналарын арттыруға және сол арқылы жалпы елдегі құқықтық мәдениет деңгейін жоғарылатуға мүмкіндік туады. Екіншісі, мұндай сипаттағы іс-шараларға болашақ заңгер мамандарды, яғни студент жастарды тарту олардың оқу орнында алған теориялық білімдерін практикамен ұштастырып, сол бойынша заңгерлік саланың қыр-сырын үйренулеріне оң ықпал етеді әрі құқықтық сауаттылықтарын молайтады. Салыстырмалы түрде Қазақстан тәжірибесін алар болсақ, елімізде халыққа заңгерлік көмек көрсету мақсатында құрылған «Саналы ұрпақ» жобалық кеңсесі, «Қазақстан жас заңгерлер Альянсы», «Қазақстан студенттерінің Альянсы», «Жас заңгерлер достастығы» секілді үкіметтік емес ұйымдар мен қозғалыстарды атап өтуге болады. Бұл ұйымдардың қызметі

жөнінде жоғарыда нақты талқылап өттім. Бірақ, ұйымдардың алдыға қойған негізгі мақсаттары - ел азаматтарының құқықтық саналарын арттырып, мемлекеттегі құқықтық жүйені дамытуға атсалысу болып саналады [32].

Құқықтық сананы арттырудағы халықаралық тәжірибеге талдау жасай отырып, мынадай қорытынды пікір жасағым келеді: жоғарыда қарастырып өткен мемлекеттерде халық арасындағы құқықтық сананың төмен деңгейі, құқықтық нигилизм секілді құбылыстар өте өзекті мәселе ретінде қаралады. Мәселені шешуде атап өткен мемлекеттерде құқықтық тәртіпті нығайтуға, құқықтық мәдениетті арттыруға қатысты арнайы заңнамалар қабылданып, іс-шаралар жүзеге асырылып жатыр. Іс-шаралардың басым көпшілігі жастардың құқықтық мәдениет деңгейін арттыруға басымдық берген. Жастар - ол елдің ертеңі болашағы. Жастардың құқықтық санасының жоғары болуы мемлекеттің құқықтық жүйесінің берік іргетасын қалауға негіз болады.

Қорытынды

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев 2021 жылдың 5 қаңтарында жариялаған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында: «Біздің мақсатымыз – келер ұрпаққа Қазақстанды тұғыры мығым, экономикасы қуатты, рухы асқақ мемлекет ретінде табыстау және елдік істерді шашау шығармай лайықты жалғастыратын жасампаз ұрпақ тәрбиелеу»-деп нақты айтқан болатын [31]. Мемлекет басшысының бұл сөзі қоғам үшін үлкен жауапкершілік артады. Білімді, өнегелі ұрпақ тәрбиелеуде құқықтық сана мен мәдениетті қалыптастыру бағытын негізге алу өте маңызды. Құқықтық сана мен мәдениеттің жоғары болуы заң үстемдігінің нығая түсуіне ықпал етеді. Сондықтан, мемлекетте әр азаматтың құқықтық санасын арттыруға баса мән беріліп, аталған бағытта реформалар жүйелі түрде ұйымдастырылып, жүзеге асырылуы тиіс. Құқықтық санасы жоғары жас ұрпақ заң нормаларын бұлжытпай орындайды, мемлекетте қабылданып жатқан заңдардың мазмұнын және сол заңдарда көзделген өз құқықтары мен міндеттерін жетік біледі, басқа

адамдардың құқықтары мен бостандықтарына құрмет танытады, қоршаған ортаға ұқыпты қарайтын болады. Мұның нәтижесі қоғамда тәртіп орнап, мемлекеттің саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени тұрғыда дамуынан көрініс табады. Осы ретте, мен азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениетін арттыруға қатысты мынадай ұсынысымды айтып өтсем деймін. Білім беру ұйымдарында «Құқық негіздері» пәнін міндетті пәндер циклына кіргізіп, сағат санын көбейту керек. Дәлел ретінде айтар болсам, өзім сабақ беретін орта кәсіптік мамандар даярлайтын колледжде «Құқық негіздері» пәніне жалпы 36 сағат бөлінген және ол тек оқу жылының 1-ші жартысында ғана оқытылады. Қарап отырсақ, білімгерлердің

мемлекеттің құқықтық жүйесі туралы теориялық мәліметтерді оқып қарастыруы үшін бөлінген сағат саны аз. Білім саласына қатысты реформаларды жүргізу барысында азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениетін арттырудағы мемлекеттік реттеудің бағыты ретінде құқықтық білім беру мәселесі жан-жақты қарастырылса деген ойымды жеткізкім келеді. Бұл білім алушылардың құқықтық құбылыстарға деген көзқарастарын қалыптастырып, құқықтық саналарын арттыра түседі. Сонымен қатар, орта және орта кәсіптік білім беру ұйымдарында аталған пәннен сабақ беретін оқытушылар санын көбейту қажет деп санаймын. Сонда пәннің маңыздылығы арта түседі. Рухани жаңғырудың айқын дәлелі осы.

Әдебиеттер тізімі

1. Ағдарбеков Т. Мемлекет және құқық теориясының негізгі мәселелері. Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2009. – 98 -100 б.
2. Ибраева А.С., Гончаров С.Б., Аманкулов А.Х., Зайнулина И.Н. «К вопросам о функциях правосознания и правовой культуры» Казахский национальный университет имени аль-Фараби Республика Казахстан, г. Алматы // Проблемы современной науки: сборник научных трудов: выпуск 26 –Ставрополь: Логос, 2016. – С. 98-99
3. «Legal Culture and Legal Consciousness» Susan S. Silbey, School of Humanities, Arts, and Social Sciences, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, MA, USA, Available online 12 March 2015. [Электрондық ресурс] - URL: // <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780080970868860675#!> (жүгінген күн: 03.11.2020).
4. 7th World Conference on Education, (WCES-2015), February 5-07, 2015, Novotel Convention Center in Athens, Athens, Greece Content of legal education in secondary schools: Lithuanian experience Jolanta Biljauskaite a, Vytautas Slapkauskas Mikolas Romeris University Ateities 20, Vilnius 08303, Lithuania 149 // www.sciencedirect.com.
5. Өміржанов Е. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. - Алматы: Жеті жарғы, 2015. - Б. 132
6. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық. - Астана: Фолиант, 2007. - 336 б.
7. «Specificity of modern legal education and upbringing of schoolchildren in the countries of the post-Soviet world» Abdullaeva B.S., Sobirova M.A., Abduganiev O.T., Abdullaev D.N. View correspondence (link to go) Tashkent State Pedagogical University, Uzbekistan // www.scopus.com.
8. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдеде қабылданған «Білім туралы» Заңы. [Электрондық ресурс] - URL: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (жүгінген күн: 05.04.2021).
9. Қазақстан Республикасының Конституциясы // [Электрондық ресурс] - URL: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (жүгінген күн: 05.04.2021).
10. Құқықтық сана – қауымға пана | Рухани Жаңғыру // <https://ruh.kz/ru/page/yty-sana-auyma-pana>
11. Ағыбаев А.Н. Қазақстан құқығы пәні жетілдіруді қажет етеді // «Заң» республикалық құқықтық, ғылыми-практикалық журналы. - 2019. - №7. - Б. 15-18.
12. Ағыбаев А.Н. Құқықтық мемлекетке білімді заңгерлер керек // «Заң» республикалық құқықтық, ғылыми-практикалық журналы. - 2019. - №5. - Б. 15-20.

13. Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 21 маусымдағы «Қазақстан Республикасында жалпыға бірдей құқықтық оқуды ұйымдастыру жөніндегі шаралар туралы» №2347 қаулысының негізінде қабылданған «Қазақстан Республикасында оқушы жастарды құқықтық оқыту тұжырымдамасы» (Күшін жойған) [Электрондық ресурс] - URL: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (жүгінген күн: 05.04.2021).

14. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 1997 жылғы 1 қазандағы «Қазақстан- 2030 Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты халыққа арнаған Жолдауы негізінде қабылданған «Қазақстан-2030 Стратегиясы» [Электрондық ресурс] - URL: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (жүгінген күн: 05.04.2021).

15. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы» 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығы (Күшін жойған) [Электрондық ресурс] - URL: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (жүгінген күн: 05.04.2021).

16. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2015 жылдың 20 мамырында жариялаған «Ұлт жоспары - бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» бағдарламасы // «Егемен Қазақстан» жалпыұлттық республикалық газеті. - 2015. - №92 (28570). - Б.2

17. Қазақстан Республикасы судьяларының VII съезінде 2016 жылғы 21 қарашада қабылданған «Судьялық әдеп кодексі» [Электрондық ресурс] - URL: // <https://sud.gov.kz/kaz/content/sudyalyk-dep-kodeksi> (жүгінген күн: 05.04.2021).

18. Т. Бурбаев «Қазіргі сот жүйесі және құқықтық мәдениеттің жаңа парадигмалары» // «Заңгер» Қазақстан Республикасының құқық жаршысы. - 2020. - №3 (224). - Б. 10-12

19. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 9 қаңтардағы Экологиялық кодексі // [Электрондық ресурс] - URL: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (жүгінген күн: 05.04.2021).

20. «Жағдайды тұрақтандыруға - екі апта» Президент Үкіметтің кеңейтілген отырысында нақты тапсырмалар берді // «Егемен Қазақстан» жалпыұлттық республикалық газеті [Электрондық ресурс] - URL: // <https://pdf.egemen.kz/pdfs/2020/07/13.07.20.pdf> (жүгінген күн: 05.04.2021).

21. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты: [Электрондық ресурс] - URL: // https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs (жүгінген күн: 05.04.2021).

22. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылдың 5 қазанында жариялаған «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауы // «Жетісу университеті» Алматы облыстық қоғамдық-саяси жастар газеті. - 2018. - №10 (175). - Б. 4

23. 6B1101 - «Туризм» мамандығы бойынша элективті пәндер каталогы 2019 ж. // <http://zhgu.edu.kz>.

24. Республикалық штаб. Байғұлов Төлеген Зейнешұлы. «Adaldyq alańy» республикалық жобалық кеңсесінің жетекшісі [Электрондық ресурс] - URL: // <https://adaldyqalany.kz/kz/about> (жүгінген күн: 05.04.2021).

25. Қазақстан Республикасы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс – қимыл агенттігі (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) мен Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі арасындағы келісімге сәйкес 2019 жылғы қарашада «Мәдениет және спорт министрлігі –Адалдық алаңы» жобалық кеңсесі (бұдан әрі-Жоба) құрылды және қызметін жүзеге асырады. [Электрондық ресурс] - URL: // <https://kazhimukansportmektebi.kz/kz/o-shkole/adaldyq-alany> (жүгінген күн: 05.04.2021).

26. (2019-2021) жылдар бойынша статистика [Электрондық ресурс] - URL: <https://adaldyqalany.kz/kz/about/report?year=> (жүгінген күн: 05.04.2021).

27. «Open space» форматындағы Ректордың кездесуі [Электрондық ресурс] - URL: <https://kaznpu.kz/kz/7144/news/> (жүгінген күн: 05.04.2021).

28. Официально открыты проектный офис «Taldyqorgan – Adaldyq Alany» и фронт-офис «Open Taldykorgan» [Электрондық ресурс] - URL: // <https://ru.taldykorgan-online.kz/2020/01/22/ofitsialno-otkryityi-proektniyu-ofis-taldyqorgan-adaldyq-alany-i-front-ofis-open-taldykorgan/> (жүгінген күн: 05.04.2021).

29. Білім ордамызда «Саналы ұрпақ» жобалық кеңсесі ашылды // <http://old2.zhgu.edu.kz/index.php?newsid=8172>

30. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы аясындағы «Құқықтық сана - қауымға пана» атты ар-

найы жобасы негізінде қабылданған «Құқықтық мәдениет» жобасының тұжырымдамасы [Электрондық ресурс] - URL: // <https://www.nkzu.kz/files/rukhani/specialprojects/kaz/madeniet.pdf>

31. Утверждены Основы госполитики России в сфере развития правовой грамотности и правосознания граждан // <http://kremlin.ru/events/president/news/page/587>

32. В.А. Шестак, Е.А. Рогова «Особенности правовой культуры молодежи в США» // <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pravovoy-kultury-molodezhi-v-ssha> С. 312

33. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2021 жылдың 5 қаңтарында жариялаған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласының толық мәтіні // <https://informburo.kz>.

Т.Б. Жумагулов, Ғ.С. Дарибаев

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Талдықорган, Казахстан

Основные направления государственного регулирования повышения правосознания и культуры граждан

Аннотация. Формирование правового сознания и культуры граждан в соответствии с требованиями современного общества - один из главных приоритетов государства. Это связано с тем, что незнание законов принимаемых государством, непонимание своих прав и обязанностей определенных законом, неуважение к закону среди граждан может привести к правовому нигилизму и различным уголовным и административным правонарушениям. Это в свою очередь требует пересмотра правовой политики государства, вопроса повышения правосознания граждан. В целом установление мира и порядка в обществе, прежде всего, является результатом позитивного отношения членов этого общества к закону. Чем выше правосознание, тем будет ниже динамика преступности в обществе и тем сильнее система правопорядка в государстве. Поэтому, определяя сущность понятий правового сознания и правовой культуры, одним из наиболее актуальных вопросов на сегодняшний день считаем определение эффективности системы государственных мер по повышению правосознания граждан в стране и анализ результатов.

Ключевые слова: правовое сознание, правовая культура, государственное регулирование, правовое образование, концепция, правовая реформа, стратегия, Послание Президента.

T.B. Zhumagulov, G.S. Daribayev

Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

The main areas of state regulation of the improvement of legal consciousness and the culture of citizens

Abstract. The formation of the legal consciousness and culture of citizens in accordance with the requirements of modern society is one of the main priorities of the state. This has resulted from ignorance of the laws adopted by the state, misunderstanding of their rights and obligations defined by law, and disrespect for the law among citizens can lead to legal nihilism and various criminal and administrative offenses. This requires a revision of the legal policy of the state, and the issue of raising the legal awareness of citizens. In general, the establishment of peace and order in society is primarily the result of a positive attitude of the members of this society to the law. The higher the legal awareness, the lower the dynamics of crime in society and the stronger the system of law and order in the state. Therefore, defining the essence of the concepts of legal consciousness and legal culture, one of the most pressing issues today is to determine the effectiveness of the system of state measures to improve the legal awareness of citizens in the country and analyze the results.

Keywords: legal consciousness, legal culture, state regulation, legal education, concept, legal reform, strategy, President's Address.

References

1. Agdarbekov T. The main problems of the theory of state and law. Textbook (Almaty: Legal Literature, 2009, 98 -100 p.) (in Kazakh)
2. Ibraeva A.S, Goncharov S.B, Amankulova A.H, Zainulina I.N [Questions about the functions of legal knowledge and legal culture], Kazakh National University named after al-Farabi Republic of Kazakhstan, Almaty. [Problems of modern science: a collection of scientific works], issue 26 - Stavropol: Logos, 2016. - p. 98-99
3. «Legal Culture and Legal Consciousness» Susan S.Silbey, School of Humanities, Arts, and Social Sciences, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, MA, USA, Available online 12 March 2015. [Electronic resource] - Available at: // <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780080970868860675#!> (application date: 15.08.2017)
4. 7th World Conference on Education, (WCES-2015), February 5-07, 2015, Novotel Convention Center in Athens, Athens, Greece Content of legal education in secondary schools: Lithuanian experience JolantaBiljauskaitė a, VytautasSlapkauskasMikolasRomeris University Ateities 20, Vilnius 08303, Lithuania 149 // www.sciencedirect.com.
5. Omirzhanov E. Theory of state and law. Textbook. - Almaty: Seven charters, 2015. - P. 132
6. Sapargaliev G.S, Ibraeva A.S Theory of state and law: Textbook. (Astana: Foliant, 2007, 336 p.) (in Kazakh)
7. «Specificity of modern legal education and upbringing of schoolchildren in the countries of the post-Soviet world» Abdullaeva B.S., Sobirova M.A., Abduganiev O.T., Abdullaev D.N. View correspondence (link to go) Tashkent State Pedagogical University, Uzbekistan // www.scopus.com.
8. The Law of the Republic of Kazakhstan «On Education» adopted on July 27, 2007. [Electronic resource] - Available at: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (application date: 05.04.2021).
9. The Constitution of the Republic of Kazakhstan // [Electronic resource] - Available at: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (application date: 05.04.2021).
10. Legal consciousness is a refuge for the community Spiritual Revival // <https://ruh.kz/ru/page/yty-sana-auyma-pana>
11. Agybayev A.N The subject of Kazakhstan's law needs to be improved // Republican legal, scientific and practical journal «Law», 7, 15-18 (2019).
12. Agybayev A.N The rule of law needs educated lawyers // Republican legal, scientific and practical journal «Law», 5, 15-20 (2019).
13. «Concept of legal education of schoolchildren in the Republic of Kazakhstan»(repealed), adopted on the basis of the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated June 21, 1995 «On measures to organize universal legal education in the Republic of Kazakhstan» № 2347 [Electronic resource] - Available at: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (application date: 05.04.2021).
14. The First President of the Republic of Kazakhstan - the Leader of the Nation «Kazakhstan-2030 Strategy» adopted on the basis of N.Nazarbayev's Address to the Nation of October 1, 1997 «Kazakhstan - 2030 Prosperity, Security and Welfare of All Kazakhstanis» [Electronic resource] - Available at: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (application date: 05.04.2021).
15. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan«On the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2020» of February 1, 2010 № 922 (Repealed) [Electronic resource] - Available at: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (application date: 05.04.2021).
16. The First President of the Republic of Kazakhstan - the Leader of the Nation N. Nazarbayev's program «The plan of the nation - 100 concrete steps to implement five institutional reforms» announced on May 20, 2015 // National Republican Newspaper «Egemen Kazakhstan», 2015. №92 (28570). P. 2
17. «Code of Judicial Ethics» adopted at the VII Congress of Judges of the Republic of Kazakhstan on November 21, 2016 [Electronic resource] - Available at: // <https://sud.gov.kz/kaz/content/sudyalyk-dep-kodeksi> (application date: 05.04.2021).
18. T. Burbayev «Modern judicial system and new paradigms of legal culture» // «Lawyer» Law Bulletin of the Republic of Kazakhstan. - 2020. - №3 (224). - P. 10-12
19. Environmental Code of the Republic of Kazakhstan dated January 9, 2007 [Electronic resource] - Available at: // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (application date: 05.04.2021).

20. «Two weeks to stabilize the situation» The President gave specific instructions at an enlarged meeting of the Government // National Republican Newspaper «Egemen Kazakhstan»: Electronic resource] - Available at: // <https://pdf.egemen.kz/pdfs/2020/07/13.07.20.pdf>
21. Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 // Official website of the President of the Republic of Kazakhstan: [Electronic resource] - Available at: // https://www.akorda.kz/en/official_documents/strategies_and_programs
22. The First President of the Republic of Kazakhstan Nazarbayev's Address to the people of Kazakhstan «Growth of the well-being of Kazakhstanis: increasing income and quality of life» published on October 5, 2018 // Almaty regional socio-political youth newspaper «Zhetysu University». - 2018. - №10 (175). P. 4
23. Catalog of elective disciplines in the specialty 6B1101 - «Tourism» 2019 // <http://zhgu.edu.kz>.
24. Republican headquarters. BaigulovTolegen.Head of the Republican project office «Adaldyqalany» [Electronic resource] - Available at: // <https://adaldyqalany.kz/en/about>
25. In accordance with the agreement between the Anti-Corruption Agency of the Republic of Kazakhstan (Anti-Corruption Service) and the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan in November 2019, the project office «Ministry of Culture and Sports - Square of Integrity» was established and operates. [Electronic resource] - Available at: // <https://kazhimukansportmektebi.kz/en/o-shkole/adaldy-alany>
26. Statistics for the years (2019-2021) [Electronic resource] - Available at: // <https://adaldyqalany.kz/en/about/report?year=>
27. Meeting of the Rector in the format of «open space» [Electronic resource] - Available at: // <https://kaznpu.kz/en/7144/news/>
28. Officially opened project office «Taldyqorgan - AdaldyqAlany» and front office «Open Taldykorgan» [Electronic resource] - Available at: // <https://ru.taldykorgan-online.kz/2020/01/22/ofitsialno-otkryityi-proektniyiy-ofis-taldyqorgan-adaldyq-alany-i-front-office-open-taldykorgan/>
29. Project office «Sanaly Urpak» was opened at our university // <http://old2.zhgu.edu.kz/index.php?newsid=8172>
30. The concept of the project «Legal culture», adopted on the basis of the special project «Legal consciousness - a refuge for society» in the framework of the program article of the First President of the Republic of Kazakhstan - the Leader of the Nation N.Nazarbayeva «Look into the future: modernization of public consciousness» [Electronic resource] - Available at: // <https://www.nkzu.kz/files/rukhani/specialprojects/kaz/madeniet.pdf> (application date: 05.04.2021).
31. The Fundamentals of the State Policy of Russia in the Development of Legal Literacy and Legal Awareness of Citizens Approved // <http://kremlin.ru/events/president/news/page/587>
32. V.A. Shestak, E.A. Rogov «Peculiarities of legal culture of youth in the USA» // <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-pravovoy-kultury-molodezhi-v-ssha> P. 312
33. The full text of President of the Republic of Kazakhstan K.Tokayev's article «Independence is the most precious thing» published on January 5, 2021 // <https://informburo.kz>.

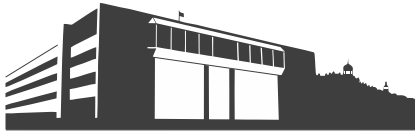
Авторлар туралы мәліметтер:

Жумагулов Т.Б. - негізгі автор, философия докторы (PhD), Құқық және экономика факультеті, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан.

Дарибаев Ғ.С. - заң ғылымдарының магистрі, «Білім» гуманитарлы-техникалық колледжінің құқық және экономика негіздері пәндерінің оқытушысы, Талдықорған, Қазақстан.

Zhumagulov T.B. - Ph.D., Department of Law and Economics, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

Daribayev G.S. - Master of Law, lecturer of the basics of law and economics, «Bilim» Humanitarian Technical College, Taldykorgan, Kazakhstan.

МРНТИ 10.27.23

Ж.А. Нурмагамбетов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: znurmagambetov@bolotovip.com)

Правовая природа товарного знака как средства индивидуализации в Казахстане

Аннотация. В данной статье рассматриваются правовая природа и сущность правового статуса товарного знака как средства индивидуализации результатов деятельности хозяйствующих субъектов, их товаров и услуг. На основе анализа международных соглашений, казахстанского законодательства, а также трудов зарубежных и отечественных ученых в сфере права исследуются понятие «товарный знак», правовая природа товарных знаков, анализируются подходы международных и казахстанских законодательных органов в области регулирования положений о товарных знаках.

Исследована проблема исключительного права на различные объекты интеллектуальной собственности, в том числе и на товарные знаки. Проведен анализ различных видов обозначения товарных знаков: словесные, буквенные, изобразительные, объемные и комбинированные обозначения товарных знаков, а также и другие виды, такие как голографические, звуковые и обонятельные обозначения.

Выявлена необходимость определения в законодательстве места товарного знака, как объекта промышленной собственности или уточнения, что товарный знак подобным объектом собственности не является. Установлено, что товарный знак является движимым имуществом, которое может регистрироваться в Казахстане или охраняться без регистрации в силу международных соглашений, то есть имеет смешанный режим возникновения прав. Выявлено многообразие названий для субъектов прав на товарные знаки, которое вносит неразбериху в терминологию и в некотором роде усложняет возможности правоприменительной практики.

Ключевые слова: товарный знак, правовой статус, средства индивидуализации, интеллектуальная собственность

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-139-2-38-49>

Введение

Товарный знак или знак обслуживания является важным нематериальным активом большинства субъектов бизнеса. В этой связи

правильное понимание правового статуса товарного знака как объекта интеллектуальной собственности и, в частности, как средства индивидуализации, является очередным шагом на пути к развитию бизнес-среды.

Товарный знак является объектом интеллектуальной собственности. В свою очередь представители Всемирного экономического форума отмечают, что эффективная защита прав интеллектуальной собственности, среди прочего, оказывает положительное влияние на состояние экономики. Как отмечает в своей статье «Улучшение позиций в рейтинге ГИК ВЭФ» бывший директор департамента законодательства МЮ РК Е. Бузурбаев, именно защита интеллектуальной собственности является одним из индикаторов, влияющих на глобальный индекс конкурентоспособности нашей страны [1].

Тем не менее существуют пробелы в законодательстве Казахстана, которые оказывают негативное влияние на уровень защиты интеллектуальной собственности в общем и на уровень защиты прав на товарный знак в частности.

Для чёткого понимания и обозначения проблем, связанных с защитой прав на товарные знаки, прежде всего, необходимо определить правовой статус товарного знака, осмыслить его правовую природу и основные функции, формы, а также установить границы прав, предоставляемых вместе с регистрацией товарных знаков.

Актуальность исследуемой темы обусловлена тем, что товарный знак, будучи целым комплексом имущественных прав, нуждается в чёткой систематизации в рамках гражданского законодательства, что, в свою очередь, требует теоретического осмысления оснований возникновения прав на товарный знак и выработки теоретических основ правового регулирования.

Методы исследования

В статье используются общенаучные методы исследования, такие как анализ, синтез и индукция, а также частнонаучные методы, такие как историко-правовой и сравнительно-правовой анализ.

Обсуждение

Как известно, товарным знаком является любое обозначение, зарегистрированное в

качестве товарного знака, позволяющее отличать товары и услуги одних лиц от однородных товаров и услуг других лиц. Общеизвестным в юридической научной литературе является положение о том, что товарный знак есть не результат интеллектуальной творческой деятельности человека, а средство индивидуализации продукции. Значительный вклад в исследование правовых вопросов товарного знака внесли такие ученые, как В.В. Белов, Г.В. Виталиев, Г.М. Денисов, В.В. Журавлева, Е.Г. Иванова, Китайский В.Е., Н.В. Кониц, М.Н. Панкова, Э.И. Почтарь, О. Д. Толмачева, С.Б. Фелицына, В.И. Штоляков и другие. К одним из последних исследований относятся также публикации Я. Солодниковой [2], М. Чайкова [3].

Среди казахстанских исследователей прав интеллектуальной собственности, товарных знаков, патентного права следует отметить труды Т.Е. Каудырова [4], Е.Р. Амиргалиева [5], Ю.Г. Басина [6], Н.Б. Мынбаева, А. Р. Медьяева [7].

Поясняя понятие «товарный знак», известный казахстанский ученый-цивилист Ю.Г. Басин отмечает: «Коммерческое юридическое лицо может пользоваться такими средствами индивидуализации, как товарный знак или знак обслуживания. Соответствующий зарубежный термин переводится на русский язык как торговая марка» [6].

Первым правовым источником о товарных знаках стал акт английского парламента 1266 года, обязавший пекарей того времени ставить на каждом испечённом хлебе свой знак для того, чтобы было известно имя виновного, если «хлеб выпечен недостаточного веса» [8].

Изначально была заложена основная функция товарного знака – отличительная. В монографии В.В. Белова, Г.В. Виталиева, Г.М. Денисова «Интеллектуальная собственность. Законодательство и практика его применения» отмечается, что именно эта функция означает, что товарный знак указывает на источник происхождения товара и обеспечивает его выделение среди других подобных товаров. Эта функция является самой главной, поскольку она имеет большое значение как для владельца, так и для потребителей, которые

могут выбрать товар именно того производителя, которого предпочитают [8].

На сегодняшний день товарный знак продолжает выполнять данную функцию. В реалиях Казахстана, согласно п.1 ст. 1024 Гражданского Кодекса РК, а также п. 8 ст. 1 Закона РК «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров», товарный знак служит для отличия товаров или услуг одних физических или юридических лиц от однородных товаров других физических или юридических лиц [9]. То есть всё же основной функцией товарного знака продолжает оставаться отличительная функция.

При этом в современной юридической литературе выделяются и другие функции товарного знака. В частности, О.Д. Толмачева определяет такие его функции, как:

- информативная (донесение по потребителю информации о качестве соответствующего продукта);
- рекламная (создаёт успешный сбыт определенных товаров);
- охранная (позволяет правообладателю защищать определенную продукцию от недобросовестной конкуренции);
- гарантийная (позволяет гарантировать определенный уровень качества товара);
- психологическая (создаёт убежденность покупателя, что товар с определённым товарным знаком удовлетворяет его потребностям, тем самым привлекая внимание именно к этому товару) [10].

С точки зрения гражданского права, как отрасли права, товарный знак согласно статье 961 Гражданского Кодекса РК является средством индивидуализации товаров (работ или услуг), далее является объектом интеллектуальной собственности, а далее согласно п. 2 ст. 115 Гражданского Кодекса РК – является объектом гражданских прав [9]. При этом важно отметить, что помимо товарных знаков, к средствам индивидуализации участников гражданского оборота, товаров и услуг обычно относят: фирменные наименования, наименования мест происхождения товаров, другие средства индивидуализации участни-

ков гражданского оборота, товаров и услуг в случаях, предусмотренных Гражданским Кодексом и законодательными актами Республики Казахстан [9].

Важным источником казахстанского права о товарных знаках является «Парижская Конвенция по охране промышленной собственности» 1883 года [11]. Как известно, Парижская Конвенция 1883 года – международное соглашение, принятое с целью обеспечения охраны интеллектуальных произведений государств. В Конвенции рассматриваются вопросы промышленной собственности, в том числе патенты, товарные знаки, промышленные образцы, пресечение недобросовестной конкуренции и т.д. При этом Парижская Конвенция 1883 года ставит товарный знак наравне с изобретениями, полезными моделями, промышленными образцами, фирменными наименованиями, указаниями происхождения и наименованиями мест происхождения [11].

Конвенция относит товарный знак к некоей промышленной собственности, определение которой в национальном казахстанском законодательстве содержится в Патентном Законе 1999 года [12], и относится к изобретениям, полезным моделям и промышленным образцам, но не к товарным знакам. Необходимо отметить данное расхождение между международным соглашением и национальным законодательством. В национальном законодательстве, в отличие от международного соглашения, товарный знак не отнесён к категории «промышленная собственность», что вносит некоторую путаницу в отнесении товарного знака к той или иной категории интеллектуальной собственности.

Будучи объектом гражданских прав, согласно ст. 116 Гражданского Кодекса РК товарный знак обладает оборотоспособностью, то есть может свободно отчуждаться, переходить от одного лица к другому в порядке универсального правопреемства либо иным способом [9]. И действительно, оборотоспособность данного объекта гражданских прав закреплена в ст. 21 Закона РК «О товарных знаках», согласно которой право на товарный

знак может быть уступлено полностью или частично, либо передано во временное пользование по лицензионному договору или по договору комплексной предпринимательской лицензии [13].

При этом любопытно отметить некоторую неточность в правовом определении товарного знака как объекта гражданских прав. Так, согласно ст.116 Гражданского Кодекса РК товарный знак, будучи объектом гражданских прав, может переходить от одного лица к другому в порядке универсального правопреемства. В случаях с физическими лицами любой объект гражданских прав может наследоваться, а в случае с юридическими лицами объект гражданских прав переходит к другому юридическому лицу в случае реорганизации. Вместе с тем, согласно ст.24 Закона РК «О товарных знаках», действие регистрации товарного знака прекращается в связи со смертью физического лица, с ликвидацией юридического лица – владельца (правообладателя) товарного знака. Иными словами, несмотря на то, что Гражданский Кодекс определяет возможность правопреемства для всех объектов гражданских прав, специальный закон такой возможности для товарного знака не признаёт, и в этом противоречит положениям Кодекса.

Товарный знак является движимым имуществом, так как по определению ст.117 Гражданского Кодекса РК, как вид имущества и как объект интеллектуальной собственности товарный знак не отнесён к недвижимому имуществу. При этом, будучи движимым имуществом, товарный знак, с одной стороны, подлежит регистрации, с другой стороны, в силу международных договоров, а именно, в силу Мадридского соглашения о международной регистрации знаков от 14 апреля 1891 года и Протоколу к нему [14], может охраняться без регистрации в Республике Казахстан. То есть имущественные права на товарный знак могут быть получены как в результате регистрации на территории Казахстана, так и в результате международной регистрации (при этом регистрация на территории Казахстана не происходит).

С точки зрения делимости, на первый взгляд может показаться, что товарный знак

является делимым имуществом, так как из определения п.1 ст.21 Закона РК «О товарных знаках» право на товарный знак может быть передано в отношении части товаров [13]. Однако в таком случае товарный знак утрачивает свою основную функцию – отличать товары одних лиц от ОДНОРОДНЫХ товаров других лиц – по отношению к товарам, в отношении которых он был разделён.

По указанной причине на данном этапе необходимо отметить, что товарный знак, в связи с тем, что не может быть разделён без изменения своей функции, по определению п.1 ст.120 Гражданского Кодекса всё же является неделимым имуществом.

Использование товарного знака, как это исходит из смысла п. 2 ст. 125 Гражданского Кодекса РК, допускается только с согласия его владельца [9]. Данное условие – использование с согласия правообладателя – распространяется не только на товарный знак, но и на другие объекты интеллектуальной собственности. При этом право давать согласие на использование товарного знака означает и обратное действие – не давать согласие на использование товарного знака.

Существует тонкая, практически неразличимая грань между отказом в предоставлении согласия использовать товарный знак и запретом на его использование. Если правообладателю других объектов интеллектуальной собственности, например, правообладателю на объект авторского права прямо предоставлено право запрещать третьим лицам использование объекта авторского права [15], то правообладателю товарного знака право запрещать напрямую не предоставлено законодательством и следует только из ст.125, ст.1032 Гражданского Кодекса РК [9], а также из п.4 ст.4 и п.1 ст.43 Закона РК «О товарных знаках» [13]. И тем не менее такое право запрещать использование товарного знака у правообладателя существует в результате анализа данных правовых норм.

Право на товарный знак является исключительным. Иными словами, правообладателю (а в случаях коллективного владения товарным знаком – нескольким правообладателям) предоставляется эксклюзивное право поль-

зоваться определенным товарным знаком. Такое право является по сути монополией на определенное обозначение.

Несмотря на то, что обладание товарным знаком призвано предоставлять конкурентные преимущества, вместе с тем, это же самое обладание позволяет ограничивать конкуренцию. Так, например, ст. 169 Предпринимательского Кодекса РК предусматривается запрет на заключения горизонтальных и вертикальных антиконкурентных соглашений. Однако пунктом 7 этой же статьи предусмотрен так называемый антимонопольный иммунитет, позволяющий заключать подобные соглашения, если они связаны с осуществлением исключительных прав на различные объекты интеллектуальной собственности, в том числе и на товарные знаки [16].

К тому же в правоприменительной практике имеются случаи активной или даже агрессивной борьбы с таким явлением, как параллельный импорт – импорт оригинального товара с товарным знаком, который не был введён в оборот на определенной территории с согласия правообладателя. Несмотря на то, что у подобных мер есть своё логическое объяснение, позиция антимонопольных органов заключается в том, что запрет на параллельный импорт всё же является своеобразным ограничением свободной конкуренции [17].

Таким образом, становится очевидным, что исключительное право на товарный знак даёт не только лишь монополию на определенное обозначение, но и является по сути инстру-

ментом к ограничению конкуренции со стороны правообладателя товарного знака. То есть с одной стороны правообладателю вместе с регистрацией товарного знака предоставляется универсальная возможность по защите своих прав, а с другой - создаётся угроза злоупотребления такими правами, что впоследствии может привести к искусственному созданию барьеров для других участников рынка. Это лишний раз свидетельствует о наличии дисбаланса в правовом регулировании прав на товарные знаки, требующем более детальной проработки и анализа с целью создания благоприятных условий и снижения барьеров для всех участников рынка.

Что же касается формы товарного знака, то в первую очередь – это обозначение [13]. В качестве товарного знака могут быть зарегистрированы изобразительные, словесные, буквенные, цифровые, объемные и иные обозначения или их комбинации, позволяющие различать товары и услуги одних лиц от однородных товаров или услуг других лиц [13]. Товарный знак может быть зарегистрирован в любом цвете или цветовом сочетании [13].

Словесные товарные знаки составляют наиболее многочисленную группу [18]. К словесным обозначениям относятся слова; сочетания букв, имеющие словесный характер; словосочетания; предложения; другие единицы языка, а также их сочетания [19]. К таким товарным знакам относятся реально существующие или выдуманные слова (например, Coca-Cola, Окжетпес, Fairy) словосочетания

Рисунок 1 – Примеры изобразительных товарных знаков

(например, Чингиз Хан, Снежная королева), фразы и лозунги (например, «Марс – всё будет в шоколаде», «Просто добавь воды» и др.).

К буквенным обозначениям относятся буквы и сочетания букв, аббревиатуры, не имеющие словесный характер, в то время как к цифровым обозначениям относятся арабские, римские цифры и их сочетания [19]. Примером может служить товарный знак GGG, имеющий отношение к известному казахстанскому боксёру.

К изобразительным обозначениям относятся графические изображения на плоскости, в частности, изображения различных живых существ, предметов, иных объектов, фигур, художественно выполненные шрифтовые элементы, а также различные композиции вышеупомянутых элементов [19] (рисунок 1).

К объемным обозначениям относятся трехмерные объекты, форма которых оригинальна и не связана исключительным образом с функцией товара [20]. Обычно в качестве объемных товарных знаков охраняются тара или упаковка товаров, например, как на рисунке 2.

Рисунок 2 – Примеры объемных товарных знаков

К комбинированным обозначениям относятся комбинации различных словесных, буквенных, цифровых, изобразительных, объемных элементов [20] (рисунок 3).

К иным обозначениям, предусмотренным статьей 5 Закона «О товарных знаках», относятся голографические, звуковые и обонятельные обозначения [19].

К голографическим товарным знакам относятся обозначения, которые визуалью изменяются в зависимости от угла зрения [20] (рисунок 4).

Рисунок 4 – Примеры голографических обозначений товарных знаков

Звуковые товарные знаки охраняются в виде фонограмм (например, позывные радиостанции Европа-плюс), в виду нотной записи (например, ноты к мелодии звонка телефона Nokia) или могут быть описаны с указанием на вид звука (например, звук морского прибора) [21].

Обонятельный товарный знак представляет собой химическую формулу вещества. Подобные знаки регистрируются посредством их описания [22]. Обонятельные товарные знаки (знаки-запахи) могут быть описаны словесно со ссылкой на известные запахи и, кроме того, может быть представлена химическая формула вещества, единственно способного таким запахом благоухать [23]. Оригинальные аро-

Рисунок 3 – Примеры комбинированных товарных знаков

маты представляют собой средство привлечения клиентов. Так, фирма – производитель автомобиля Mercedes зарегистрировала запах в салоне, обосновывая это тем, что человек, севший за руль, должен даже по запаху узнавать марку машины, в которой он находится [24].

Таким образом, статьей 5 Закона РК «О товарных знаках» устанавливаются виды товарных знаков, которые уточняются в Правилах проведения экспертизы заявок на товарные знаки и наименования мест происхождения товаров. Однако перечень видов товарных знаков, указанный в Правилах, не является исчерпывающим, исходя из смысла ст.5 Закона.

В мировой теории и практике права интеллектуальной собственности известны такие товарные знаки, как тактильные, цветные, позиционные, вкусовые, световые, динамические [21]. Единственное требование, предъявляемое ст.5 Закона к обозначению, регистрируемому в качестве товарного знака – различать товары и услуги одних лиц от однородных товаров или услуг других лиц. Это лишний раз подтверждает, что основная функция товарного знака – отличительная, в этом понимании заключается природа товарного знака как средства индивидуализации – он индивидуализирует товар или услугу.

Таким образом, следует отметить, что в качестве товарного знака может охраняться практически любое обозначение, любого вида и формы. В частности, Т.Е. Каудыров приводит эпизод общественного восприятия сорта сигар «Корона», известного среди потребителей по всему миру, но совершенно не знакомого некурящим людям. С учетом данного обстоятельства правовед делает обоснованный вывод: «Вопрос охраны общеизвестных товарных знаков является одним из труднейших в теории и практике интеллектуальной собственности» [4].

Необходимо также отметить, что мнения учёных относительно формы товарных знаков несколько разнятся. К примеру голландский правовед Моленграф в своей статье «The Nature of the Trademark» рассуждает о том, что упаковка товара не является самим товаром и не может иметь самостоятельную раз-

личительную способность, что в свою очередь приводит к выводу, что объёмные обозначения, а в том числе обозначения, воспроизводящие сущность, цвет, форму упаковки не могут называться товарными знаками [25]. Тем не менее на сегодняшний день данный вывод можно считать неактуальным ввиду того, что большинство законодательств признаёт существование и возможность регистрации объёмных товарных знаков. Самое главное условие для того, чтобы обозначение могло признаваться товарным знаком – это способность такого обозначения отличать товары и услуги одних лиц от однородных товаров и услуг других лиц.

При этом не все обозначения могут получить правовую охрану в качестве товарных знаков. Обозначения, которые не могут быть признаны в качестве товарных знаков, перечислены в статьях 6 и 7 Закона РК «О товарных знаках». К таким обозначениям относятся обозначения, не обладающие различительной способностью. Это могут быть обозначения, которые вошли во всеобщее употребление для определённых товаров (например, Интернет, Термос), или обозначения, указывающие на вид товара (например, Масло бутербродное) или на назначение товара (Детские, Мужские и т.д.). Также не подлежат регистрации в качестве товарных знаков обозначения, противоречащие принципам гуманности и морали. К примеру, изображение полумесяца и звезды либо обозначение «Аллах» на этикетках алкогольных напитков явилось бы оскорблением религиозных чувств мусульман.

И наконец, субъектами прав на товарные знаки являются физические и юридические лица, как это определено в п.8) ст.1 Закона РК «О товарных знаках». При этом в том же Законе регулируются и отношения, возникающие между несколькими владельцами одного и того же товарного знака. Такие товарные знаки называются коллективными. Примечательно, что физическое лицо, не будучи предпринимателем, не может быть владельцем коллективного товарного знака из смысла п.12 ст.1 Закона, что по сути является дискриминационной нормой. Также необхо-

димо отметить, что Законом не ограничивается количество или качество товарных знаков, которыми может владеть одно физическое или юридическое лицо, или коллектив правообладателей; то есть у одного правообладателя (или коллектива правообладателей) могут быть сотни и тысячи товарных знаков любого назначения и качества.

Что касается субъектов прав на товарные знаки, то тут также необходимо отметить, что правообладателем товарного знака могут выступать юридические лица – как коммерческие, так и некоммерческие, в том числе лица, которые в силу своих уставных целей не имеют права осуществлять предпринимательскую деятельность.

Также касательно субъектов прав необходимо обратить внимание, что в Законе и в Гражданском Кодексе РК субъекты права на товарный знак поочередно называются то обладателем права, то владельцем товарного знака, то правообладателем товарного знака, то владельцем свидетельства на товарный знак. Такое многообразие терминов создаёт вероятность заблуждения и требует скорейшей гармонизации и унификации.

Результаты

В целом, проведенный анализ позволил сделать следующие результаты:

Во-первых, выявлено, что возникновение первых прообразов товарных знаков относится к примерно четвёртому тысячелетию до н.э.

Во-вторых, определено, что основной функцией товарного знака является отличительная функция. Помимо этого, в юридической литературе выделяются такие функции, как информативная, рекламная, охранная, гарантийная, психологическая.

В-третьих, установлено место товарного знака как объекта гражданских прав: в первую очередь, это объект гражданских прав, далее это объект интеллектуальной собственности, и наконец – это средство индивидуализации товаров и услуг физических и юридических лиц. При этом выявлено несоответствие на-

ционального законодательства международному соглашению, которое также относит товарный знак к промышленной собственности, хотя согласно национальному законодательству товарный знак таким видом собственности не является.

В-четвертых, отмечается оборотоспособность товарного знака, однако, в отличие от других объектов гражданских прав, товарный знак не может быть передан в порядке универсального правопреемства, что проистекает из противоречия положений специального закона положениям Гражданского Кодекса РК, стоящего ступенью выше в иерархии нормативных актов.

В-пятых, установлено, что товарный знак является движимым имуществом, которое может регистрироваться в Казахстане или охраняться без регистрации в силу международных соглашений, то есть имеет смешанный режим возникновения прав.

В-шестых, товарный знак является неделимым имуществом, хотя и обладает признаками делимого имущества.

В-седьмых, право на товарный знак является эксклюзивным, хотя именно эта эксклюзивность порождает парадоксальную возможность злоупотребления правом на товарный знак. Вместо создания конкурентных условий право на товарный знак может быть использовано для ограничения конкуренции и предоставления правообладателю антимонопольных иммунитетов.

В-восьмых, было установлено, что товарный знак – это в первую очередь обозначение, которое может быть представлено в широком многообразии форм. Имеются определённые законодательством ограничения по невозможности регистрации тех или иных обозначений в качестве товарных знаков, однако всё же достаточно обширные возможности по выбору формы товарного знака предоставлены законодателем при условии, что обозначение имеет различительную способность.

В-девятых, субъектами прав на товарные знаки могут выступать как физические, так и юридические лица. При этом физические лица подвержены определённой дискрими-

нации, выраженной в невозможности владеть коллективным товарным знаком без осуществления предпринимательской деятельности, в то время как юридические лица в форме некоммерческих организаций, которые не осуществляют предпринимательскую деятельность в силу своих уставных целей, могут такими коллективными знаками владеть. Также было выявлено многообразие названий для субъектов прав на товарные знаки, которое вносит неразбериху в терминологию и в некотором роде усложняет возможности правоприменительной практики.

Выводы

Таким образом, анализируя вышесказанное, можно сделать следующие основные выводы:

1. Выявлена необходимость определения в законодательстве места товарного знака как объекта промышленной собственности или

уточнения, что товарный знак подобным объектом собственности не является.

2. С целью обеспечения соответствия отраслевого закона положениям Гражданского Кодекса необходимо введение института универсального правопреемства товарных знаков.

3. Считаем необходимым дальнейшую проработку вопроса сбалансированности предоставляемых прав на товарный знак, в частности нужен баланс между исключительным правом, предоставляемым государством, и возможностью его злоупотребления со стороны правообладателя. Представляется вероятной альтернативная возможность отмены охраны товарного знака или целого ряда знаков при установлении фактов злоупотребления своим исключительным правом со стороны правообладателя.

4. Кроме того, необходимы устранение всяческих дискриминационных положений законодательства, а также гармонизация (сведение к единому) различных терминов, применяемых к одним и тем же явлениям.

Список использованной литературы

1. Бузурбаев Е. Улучшение позиций в рейтинге ГИК ВЭФ // <https://adilet.zan.kz/rus/wefgci/improvement> (Дата обращения: 2 марта 2022 г.)
2. Чайков М., Солодникова Я. Проблемы узнаваемости общеизвестных товарных знаков // Интеллектуальная собственность. - 2020. - № 4. - С. 21-24.
3. Чайков М. Совершенствование правового механизма признания обозначений в качестве неизвестных товарных знаков // Интеллектуальная собственность. - 2021. - № 9. - С. 55-58.
4. Каудыров Т.Е. Гражданско-правовая охрана объектов промышленной собственности: Монография. - Алматы: Жеті жарғы, 2001. - С. 275.
5. Амиргалиев Е.Р. Некоторые вопросы, касающиеся функции товарных знаков в Республике Казахстан // Вестник Института законодательства Республики Казахстан. - 2011. - № 3 (23) - С.152.
6. Басин Ю.Г. Избранные труды по гражданскому праву: Антология юридической науки. - Алматы, 2017.
7. Мынбаева Н.Б., Медьяева А.Р. Понятие товарного знака как правовой категории в Республике Казахстан // Вестник науки и образования. - 2021. - № 9-3 (112). - С. 53-59.
8. Белов В.В., Виталиев Г.В., Денисов Г.М. Интеллектуальная собственность. Законодательство и практика его применения. - Москва: «Юристъ», 2002. - 288с.
9. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (особенная часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2022 г.) - Ст. 116 // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013880#sub_id=0 (Дата обращения: 1 марта 2022 года)
10. Толмачева О. Д. Товарный знак как объект интеллектуальной собственности и его основные функции // Правовая защита, экономика и управление интеллектуальной собственностью: Материалы всероссийской научно-практической конференции. - Екатеринбург, 2015. - С. 114-117.
11. Парижская Конвенция по охране промышленной собственности. Измененная 2 октября 1979 года // <https://docs.cntd.ru/document/1900359> (Дата обращения: 1 марта 2022 года)

12. Патентный закон Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан от 16 июля 1999 года № 427-І (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.06.2020 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013991 (Дата обращения: 1 марта 2022 года)
13. О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров. Закон Республики Казахстан от 26 июля 1999 года № 456-І (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.). - Ст. 21. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1014203 (Дата обращения: 1 марта 2022 года).
14. Мадридское Соглашение о международной регистрации знаков (Мадрид, 14 апреля 1891 года), изменено 2 октября 1979 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010730 (Дата обращения: 6 марта 2022 года)
15. Об авторском праве и смежных правах. Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года. - П. 7. - Ст. 2. - № 6 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=100579 (Дата обращения: 6 марта 2022 года)
16. Manley С.М. The Trademark Paradox: Trademarks and Their Conflicting Legal and Commercial Boundaries. – Frankfurt on the Main: «Peter Lang GmbH», 2015. - P. 18.
17. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375/k150375.htm> (Дата обращения: 4 марта 2022)
18. Волков А.Ю., Банникова К.А., Параллельный импорт в России: области защиты, риска, потенциала. – Новосибирск: «Всероссийский экономический журнал», 2019. - №1 - С. 153-167.
19. Каудыров Т.Е. Основы патентного права и патентования в Республике Казахстан. – Алматы: «Жеті жарғы», 2003. - С. 237.
20. Правила проведения экспертизы заявок на товарные знаки и наименования мест происхождения товаров. Приложение № 3 к Приказу Министра Юстиции РК от 29 августа 2018 года № 1349. - Ст. 4.
21. Китайский В.Е. Товарные знаки, знаки обслуживания и наименования мест происхождения товаров. – М.: «Книжный мир», 2007. - С. 33. - Выпуск №10 (32). - С. 49-52.
22. Журавлева В.В., Фелицына С.Б. Сладкий аромат товарного знака // Патенты и лицензии. - Москва, 2004. - Выпуск № 5. - С. 39-43.
23. Почтарь Э.И., Штоляков В.И. Его величество товарный знак // Компьюарт: электронный журнал. – 2013. – Выпуск № 9 // <https://compuart.ru/article/24066> (Дата обращения: 7 марта 2022 г.).
24. Панкова М.Н. Нетрадиционные товарные знаки: виды и особенности регулирования // Интерактивная наука. – 2018013. - Выпуск № 9 // <https://compuart.ru/article/24066> (Дата обращения: 7 марта 2022 года)
25. Molengraaff W.L.P.A. The Nature of the Trademark. – The Yale Law Journal. - 1920, January. - № 3. - PP. 303-311.

Ж.А. Нұрмағамбетов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қазақстанда тауар белгісінің заңдық сипаты жеке алу құралы ретінде

Аңдатпа. Бұл мақалада шаруашылық жүргізуші субъектілер қызметінің нәтижелерін, олардың тауарлары мен қызметтерін даралау құралы ретінде тауар таңбасының құқықтық мәртебесінің құқықтық табиғаты мен мәні қарастырылады. Халықаралық шарттарды, қазақстандық заңнамаларды, сондай-ақ құқық саласындағы шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін талдау негізінде «тауар таңбасы» түсінігі, тауар таңбаларының құқықтық табиғаты, халықаралық және қазақстандық заң шығарушы органдардың құқық саласындағы көзқарастары айқындалды. тауар таңбасының ережелерін реттеу саласы талданады.

Зияткерлік меншіктің әртүрлі объектілеріне, соның ішінде тауар белгілеріне айрықша құқық мәселесі зерттелді. Тауар таңбаларының әртүрлі түрлеріне талдау жүргізілді: ауызша, алфавиттік, бейнелі, көлемді және тауар таңбаларының құрама белгілері, сондай-ақ голографиялық, дыбыстық және иіс сезу сияқты басқа да түрлері.

Заңнамада тауар таңбасының өнеркәсіптік меншік объектісі ретіндегі орнын анықтау немесе тауар таңбасының мұндай меншік объектісі болып табылмайтынын нақтылау қажеттілігі айқындалды. Тауар таңбасы Қазақстан аумағында тіркелуі мүмкін немесе халықаралық шарттар негізінде тіркеусіз қорғалатын жылжымалы мүлік, яғни құқықтардың пайда болуының аралас режимі бар екені анықталды. Тауар таңбаларына құқық субъектілерінің атауларының алуан түрі анықталды, терминологияда шатасулар туғызады және қандай да бір түрде құқық қолдану тәжірибесінің мүмкіндіктерін қиындатады.

Кілт сөздер: тауар белгісі, құқықтық мәртебе, даралау құралдары, зияткерлік меншік.

Zh.A. Nurmagambetov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Legal nature of a trademark as a means of individualization in Kazakhstan

Abstract. The article discusses the legal nature and essence of the legal status of a trademark as a means of individualizing the results of the activities of economic entities, their goods, and services. The article analyzes Kazakhstani legislation, as well as the works of foreign and domestic scientists in the field of law, the concept of «trademark», the legal nature of trademarks, and the approaches of international and Kazakhstani legislative bodies in the field of regulation of trademark provisions based on the analysis of international agreements.

The authors have studied the problem of the exclusive right to various objects of intellectual property, including trademarks. The authors carried out an analysis of various types of trademark designations such as verbal, alphabetic, figurative, three-dimensional, and combined designations of trademarks, as well as other types, such as holographic, sound, and olfactory designations.

The necessity of determining the place of a trademark in the legislation as an object of industrial property or clarifying that a trademark is not such an object of the property has been identified. It has been established that a trademark is a movable property that can be registered in Kazakhstan or protected without registration by virtue of international agreements, that is, it has a mixed mode of the emergence of rights. The authors have revealed a variety of names for subjects of trademark rights which introduces confusion in terminology and in some way complicates the possibilities of law enforcement practice.

Keywords: trademark, legal status, means of individualization, intellectual property.

References

1. Buzurbayev E. Uluchshenie pozitsii v reitinge GIK VEF // <https://adilet.zan.kz/rus/wefgci/improvement> (Data obrasheniya: 2 marta 2022 g.)
2. Kaudyrov T.E. Grazhdansko-pravovaya ohrana objektov promyshlennoi sobstvennosti: Monografiya. – Almaty: Zhety zhargy, 2001. – S.275.
3. Amirgaliyev E.R. Nekotorye voprosy, kasayushiesya funktsii tovarnyh znakov v Respublike Kazakhstan. – 2011. - № 3 (23) – С.152.
4. Basin Yu.G. Izbrannye trudy po grazhdanskomu pravu: Antologiya yuridicheskoi nauki. – Almaty, 2017.
5. Mynbayeva N.B., Medjyaeva A.R. Ponyatie tovarnogo znaka kak pravovoi kategorii v Respublike Kazakhstan // Vestnik nauki i obrazovaniya. - 2021. - № 9-3 (112). – S. 53-59.
6. Ivanova E.G. Istoriya razvitiya ponyatiya tovarnogo zhaka i ego fuktsii // Yuridicheskaya nauka. – Moskva, 2014. – Vypusk № 3.
7. Konic N.V. Tovarnye znaki i brendy // Upravlenie personalom. – Moskva, 2006. – S.7.
8. Belov V.V., Vitaliev G.V., Denisov G.M. Intellektualnaya sobstvennost. Zakonodatelstvo i praktika ego pimeneniya. – Moskva: “Yurist”, 2002. – 288s.
9. Grazhdanskiy Kodeks Respubliki Kazakhstan (osobennaya chast) (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 01.01.2022 g.) - St. 116 // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013880#sub_id=0 (Data obrasheniya: 1 marta 2022 g.)

10. Tolmacheva O.D. Tovarnyi znak kak objekt intellektualnoi sobstvennosti i ego osnovnye funktsii // Pravovaya zashita, ekonomika i upravlenie intellektualnoi sobstvennostiyu: Materialy vs Rossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. – Ekaterinburg, 2015. – S.114-117.

11. Parizhskaya Konventsia po ohrane promyshlennoi sobstvennosti. – Izmenennaya 2 oktyabrya 1979 goda // <https://docs.cntd.ru/document/1900359> (Data obrasheniya: 1 marta 2022 g.)

12. Patentnyi zakon Respubliki Kazakhstan. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 16 iyulya 1999 goda № 427-I (s izmeneiyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 25.06.2020 g.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013991 (Data obrasheniya: 1 marta 2022 g.)

13. O tovarnyh znakah, zhakah i naimenovaniyah mest proishozhdeniya tovarov. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 26 iyulya 1999 goda № 456-I I (s izmeneiyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 21.01.2019 g.) - St. 21. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1014203 (Data obrasheniya: 1 marta 2022 g.)

14. Madridskoe soglasenie o mezhdunarodnoi registratsii znakov (Madrid, 14 aprelya 1891 goda), izmeneno 2 oktyabrya 1979 g.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010730 (Data obrasheniya: 6 marta 2022 g.)

15. Ob avtorskom prave i smezhnyh pravah. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 10 iyunya 1996 goda. - P. 7. - St. 2. - № 6 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=100579 (Data obrasheniya: 6 marta 2022 g.)

16. Manley C.M. The Trademark Paradox: Trademarks and Their Conflicting Legal and Commercial Boundaries. – Frankfurt on the Main: «Peter Lang GmbH», 2015. - P. 18.

17. Predprinimatelskii kodeks Respubliki Kazakhstan. Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 29 oktyabrya 2015 goda № 375-V ZRK // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375/k150375.htm> (Data obrasheniya: 4 marta 2022 g.)

18. Volkov A.Yu., Bannikova K.A. Parallelnyi import v Rossii: oblasti zashity, riska, potenciala. – Novosibirsk: “Vserossiiskii ekonomicheskii zhurnal”, 2019. - №1 - S. 153-167.

19. Kaudyrov T.E. Osnovy patentnogo prava i patentovedeniya v Respublike Kazakhstan. – Almaty: Zhety zhargy, 2003. – S.237.

20. Pravila provedeniya ekspertizy zayavok na tovarnye znaki i naimenovaniya mest proishozhdeniya tovarov. Prilozhenie № 3 k Prikazu Ministra Yustitsii RK ot 29 avgusta 2018 goda № 1349. - St. 4.

21. Kitaiskii V.E. Tovarnye znaki, zhaki obsluzhivaniya i naimtnovaniya mest proishozhdeniya tovarov. – M.: “Knizhnyi mir”, 2007. – S. 33.

22. Pankova M.N. Netraditsionnye tovarnye znaki: vidy i osobnosti regulirovaniya // Interraktivnaya nauka. – 2018. - Vypusk №10 (32). - S. 49-52.

23. Zhuravleva V.V., Felitsina S.B. Sladkii aromat tovarnogo znaka // Patenty i litsenzii. – Moskva, 2004. - Vypusk № 5. – S. 39-43.

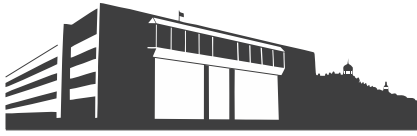
24. Pochtar E.I., Shtolyakov V.I. Ego velichestvo tovarnyi znak // Kompjuart: elektronnyi zhurnal. – 2013. - Vypusk № 9 // <https://compuart.ru/article/24066> (Data obrasheniya: 7 marta 2022 g.)

Molengraaff W.L.P.A. The Nature of the Trademark. – The Yale Law Journal. - 1920, January. - № 3. - PP. 303-311.

Сведения об авторе:

Нурмагамбетов Ж.А. – докторант юридического факультета Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

Nurmagambetov Zh.A. – Ph.D. student of Department of Law of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satbayev str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 10.63.01

Г.Г. Галиакбарова

С.Б. Жаркенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: guzal_gg@mail.ru, zhshb5510@yandex.ru)

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеу: Қазақстанның еңбек заңнамасындағы қайшылықтар мен олқылықтар¹

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның қолданыстағы еңбек заңнамасына қысқаша талдау жүргізіліп, медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеудің кейбір проблемалық аспектілерін анықтауға әрекет жасалды. Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің құқықтық жағдайының ерекшелігі олардың еңбегін реттеу еңбек құқығының жалпы нормаларына ғана емес, сонымен қатар олардың қызметінің әртүрлі ерекшеліктеріне әсер ететін арнайы нормативтік актілерге де негізделетіндігімен байланысты. Қазақстанның еңбек құқығында ғылыми тұрғыдан медицина және фармацевтика қызметкерлерінің құқықтық мәртебесі жеткілікті зерттелген жоқ. Осыған байланысты қолданыстағы қазақстандық еңбек заңнамаға талдау жасалып, медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеудегі кейбір олқылықтар анықталды. Зерттеу барысында медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін реттейтін кейбір шет елдердің қолданыстағы еңбек заңнамасының ережелеріне де назар аударылды. Мақалада жүргізілген зерттеудің нәтижелері бойынша қазақстандық еңбек және медициналық заңнаманы жетілдіруге бағытталған авторлардың ұсыныстары көрсетілді.

Кілт сөздер: еңбек заңнамасы, денсаулық сақтау, медицина қызметкері, фармацевтика қызметкері, құқықтық реттеу.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-139-2-50-68>

¹ Бұл зерттеу Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің Ғылым Комитетімен қаржыландырылған (№ AP08857075 грант). Настоящее исследование профинансировано Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08857075). The present study was funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP08857075)

Кіріспе

Қазақстанның денсаулық сақтау саласында коммерциялық инновациялар мен бәсекелес орта элементтері енгізіліп, қазіргі заманғы медициналық технологиялар трансферті жүзеге асырылды. Соған қарамастан, бүгінде елдің денсаулық сақтау саласы халықтың денсаулық деңгейіне әсер ететін белгілі бір қиындықтарды бастан кешуде. Әр адам үшін денсаулық маңызды фактор болып табылады және ол болмаған немесе жеткіліксіз болған жағдайда, қалған нәрсенің мәні жоғалады. Өзінің ерекше әлеуметтік маңыздылығына байланысты, халықтың денсаулығын қорғау мемлекет тарапынан қамқорлықтың объектісі болып табылады.

Әлемнің көптеген елдерінің конституцияларында (АҚШ, Ұлыбритания, Германия және т.б.) адамның салауатты өмір сүруінің маңыздылығы, әркімнің медициналық көмекпен денсаулықты сақтауға құқығы анықталған. Мұндай нормалар Қазақстан Республикасының Конституциясында да көзделген, оның 29-бабына сәйкес, азаматтар өздерінің денсаулығына қамқорлық жасауға құқылы, заңмен белгіленген кепілді медициналық көмектің көлемін тегін ала алады [1].

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің кадрлық әлеуеті бүкіл әлемде де, Қазақстанда да денсаулық сақтаудың бүгінгі жай-күйінің басты құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Олар халыққа сапалы жоғары білікті медициналық көмек көрсетуде маңызды рөл атқарады [2]. Медициналық және фармацевтикалық еңбектің біліктілігі, ұйымдастырылуы, күрделілігі және қауіптілігі бірінші кезекте маңызды және мұқият зерттеу мен жетілдіруді қажет етеді [3].

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін тиімді құқықтық регламенттеудің экономикалық, әлеуметтік маңызы бар. Әлемдегі эпидемжағдай Қазақстандағы медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеудің онсыз да проблемалық аспектілерін ушықтырды десек те болады: жұмысқа мотивациялық ынталандырудың болмауы, жалақының төмендігі,

денсаулық сақтау саласы қызметкерлерінің әлеуметтік қорғалуының жеткіліксіздігі, кадрлардың басқа салаларға кетуі және т.б., өйткені Қазақстанда денсаулық сақтау саласындағы еңбек қатынастарын құқықтық регламенттеу мәселелері осы кезге дейін аз зерттелген.

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің жұмысын құқықтық реттеудің кейбір мәселелері ресейлік және өзге де шетелдік ғалымдармен зерттелген. Атап айтқанда, медицина қызметкерлерінің еңбегін қорғау мәселелерімен И.В. Кочин, О.М. Акулова, С.В. Протас, Т.В. Ланкмилер, П.И. Сидоренко; медицина қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеумен – К.П. Романовская, Б.К. Сорокин; медицина қызметкерлерімен еңбек шартын жасасу ерекшеліктерімен – Г.А. Сидоров, Р.З. Симонян; медицина қызметкерлерінің жұмыс уақыты туралы – О.А. Курбангалеева; медицина қызметкерлерінің еңбек жағдайларымен – И.Л. Андреева және т. б. айналысқан. Осы тақырыпты зерттеген алыс шетел ғалымдарының арасында Э.П. Фрахер, П. Питтман, Б.К. Фрогнер, Дж. Шпец, Дж. Мур, А. Бек, Д. Армстронг, П.И. Бюрхаус, Донна К. Хаммакер, Томас М. Кнадиг (Fraher E.P., Pittman P., Frogner B.K., Spetz J., Moore J., Beck A.J., Armstrong D., Buerhaus P.I., Donna K. Hammaker, Thomas M. Knadig) және т. б. да бар.

Ресей еңбек құқығы ғылымында осы кезге дейін негізінен тек медицина қызметкерлерінің еңбегін реттеу мәселелері бойынша кешенді зерттеулер жүргізілген (А.И. Иванов «Медицина қызметкерлерімен еңбек шартын реттеу ерекшеліктері», 2007; Е.В. Астраханцева «Денсаулық сақтау қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеу мен әлеуметтік қамсыздандырудың кейбір ерекшеліктері», 2008; Н.А. Иванова «Денсаулық сақтауды реформалау жағдайында медицина қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеудің ерекшеліктері», 2012; Т.А. Белоколодова «Медицина қызметкерінің қазіргі еңбек-құқықтық мәртебесі және оның ерекшеліктері», 2017; Н.В. Желомеева «Медицина қызметкерлеріне еңбекақы төлеуді құқықтық реттеу», 2018) [4, 5, 6, 7, 8].

Медицина қызметкерлерінің ғана емес, фармацевтика қызметкерлерінің де еңбегін

құқықтық реттеудің ерекшеліктеріне Б.К. Сорокиннің кандидаттық диссертациясы арналған, 2018 [9].

Қазақстандық заң ғылымында диссертациялық деңгейде медициналық қызметкерлердің құқықтық мәртебесі медициналық құқық, медициналық-құқықтық конфликтология және қоғамдық денсаулық сақтау салалары тұрғысынан ғана зерттелген (Е.С. Шалхаров «Медицина қызметкерлерінің қызметін құқықтық реттеу мәселелері» (Вопросы правового регулирования деятельности медицинских работников), 2018; А.М. Ауезова «Қазақстан Республикасында медицина қызметкерлерінің конституциялық құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету тетігін жетілдірудің ғылыми негіздемесі» (Научное обоснование совершенствования механизма обеспечения защиты конституционных прав медицинских работников в Республике Казахстан), 2014). Бұл еңбектерде медициналық қызметтің құқықтық негіздеріне (медициналық құқық), медицина қызметкерлерінің кәсіби құқықтық қатынастарының азаматтық-құқықтық сипатына, медицина қызметкерлерінің қазіргі заманғы медициналық-құқықтық конфликтологиядағы рөлі мен орнына баса назар аударылған [10, 11].

Қазақстандық еңбек құқығындағы медицина және фармацевтика саласы қызметкерлерінің құқықтық мәртебесі толыққанды зерттелген жоқ десек те болады.

Осы мақалада авторлардың мақсаты Қазақстанның және кейбір шет елдердің қолданыстағы еңбек заңнамасына қысқаша талдау жасау болып табылады, мұнда зерттеу барысында анықталған медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеудегі кейбір қайшылықтар мен оқшылықтар туралы мәселелер қозғалады.

Зерттеу тәсілдері

Зерттеудің әдіснамалық сипаты құқықтық шындықты танудың диалектикалық әдісіне негізделген. Алынған тұжырымдарды негіздеу үшін жалпы ғылыми таным әдістері де, заң ғылымының жеке ғылыми әдістері де қол-

данылды, ал негізгі әдіс болған – деректерді салыстырмалы құқықтық талдау әдісі.

Медицина қызметкерлері мен фармацевтердің құқықтық жағдайының ерекшелігі олардың еңбегін реттеу еңбек құқығының жалпы нормаларына ғана емес, сонымен қатар олардың қызметінің әртүрлі ерекшеліктеріне әсер ететін арнайы ережелерге де негізделетіндігімен анықталады. Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін заңнамалық регламенттеудің негізін халықаралық құқықтың жалпыға танылған қағида-дәттары мен нормалары, сондай-ақ ұлттық заңнаманың нормалары құрайды. Белгілі бір елдің құқығын жалпы әлемдік заңдар мен тенденциялардан бөлек қарастыру мүмкін емес. Бұл еңбекті құқықтық реттеуге байланысты мәселелерге толығымен қатысты.

Талқылау

Әлемде денсаулық сақтау жүйесінің бірыңғай моделі, тиісінше, олардың еңбегін реттеудің бірыңғай заңнамалық базасы бола алмайды, әрине Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының стандарттары, ұсынымдары мен техникалық нұсқауларын, сондай-ақ Халықаралық еңбек ұйымының ұсынымдары мен конвенцияларын санамағанда. Әр елде ресурстарды тартудың өзіндік ұлттық тәсілі тарихи қалыптасқан халықтың денсаулығын сақтау жүйесіндегі қоғамдық қатынастармен анықталады.

Денсаулық сақтау жүйесінің түрлерімен қатар, әлемде медициналық және фармацевтикалық қызметкерлердің еңбек қатынастарын реттеу жүзеге асырылатын әлеуметтік-еңбек қатынастарының модельдерін де ажыратуға болады: еуропалық (континентальды), англо-саксондық, азиялық модельдер.

Мысалы, еуропалық модельге мынадай ерекшеліктер тән: қызметкерлердің құқықтық қорғалуының жоғары деңгейі; еңбек құқығының қатаң нормалары; салалық тарифтік реттеу; еңбекақы төлеуді салыстырмалы түрде шағын саралау; еңбекақы төлеудің заңнамалық белгіленген жоғары минимумы (Швеция, Норвегия, Дания). Бұл модель барынша Ха-

лықаралық еңбек ұйымының талаптары мен ұсыныстарын көрсетеді және жүзеге асырады.

Англо-саксондық модель мыналармен сипатталады: еңбек және азаматтық құқықтың жетілуі мен дамуы; жұмыспен қамтуды басқарудың және жұмыссыздыққа қарсы күрестің орталықтандырылған жүйесінің болмауы; қызметкерлерді жалдау және жұмыстан босату туралы жұмыс берушілерге кең құқықтар мен бостандықтар беру; әрдайым заңмен бекітілген ең төменгі жалақының болмауы; жалақыны саралаудың жоғары деңгейі; корпоративтік, ұжымдық шарттық қатынастар модельдері және салалар мен өңірлер деңгейінде осындай қатынастардың болмауы (АҚШ, Ұлыбритания, Австралия, Жаңа Зеландия). Бұл модель азаматтық және еңбек жалдаудың жақындығына, жұмысқа қабылдау қатынастарындағы кәсіпкерлердің еркіндігіне негізделген, бұл жұмыс күшінің үлкен ұтқырлығын тудырады [12].

Қазақстан үшін қатысушылары медицина және фармацевтика қызметкерлері болып табылатын еңбек құқықтық қатынастары саласындағы халықаралық-құқықтық нормалар декларативті болып табылады. Бұл халықаралық-құқықтық нормалардың үкіметтік емес бірлестіктермен – Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы, Еуропалық дәрілік заттар агенттігі, Дүниежүзілік медициналық қауымдастық және т.б. сияқты халықаралық ұйымдармен құрылуымен байланысты. Бұл актілер ұсынымдық сипатқа ие болып, осы құқықтық қатынастарды реттеудің жалпы принциптерін ғана жариялайды және әмбебап ережелер мен стандарттарды белгілейді. Мұндай актілердің жарқын мысалдары – Дүниежүзілік медициналық қауымдастықтың Женева (1948) [13] және Хельсинки (1964) [14] қалаларында қабылдаған декларациялары, Халықаралық медициналық этика кодексі (1949) [15].

Қазақстан Республикасында денсаулық сақтау жүйесін құқықтық реттеу саласындағы негізгі құжат «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР Кодексі (бұдан әрі ҚР Денсаулық туралы кодексі) болып табылады [16], сондай-ақ медицина қызметкер-

лерінің қызметі туралы ережелерден тұратын бірқатар нормативтік құқықтық актілер: «Азаматтық қызметшілерге, мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен ұсталатын ұйымдардың қызметкерлеріне, қазыналық кәсіпорынның қызметкерлеріне еңбекақы төлеу жүйесі туралы» [17], Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі [18], ҚР Денсаулық сақтау министрлігі, Денсаулық сақтау қызметкерлерінің Қазақстандық салалық кәсіптік одағы және Ұлттық денсаулық сақтау палатасы арасындағы 2020-2022 жылдарға арналған Салалық келісім [19], 2020 жылғы ақпанда қабылданған Қазақстан Республикасының медицина және фармацевтика қызметкерлерінің Ар-намыс кодексі [20] және басқалар.

Біздің пікірімізше, ұлттық заңнама медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық регламенттеу мәселелеріне жеткілікті көңіл бөлмейді. ҚР Еңбек кодексінде денсаулық сақтау саласына бағдарланған нормалар жоқ, бірақ осы кодекске азаматтық авиацияның авиация персоналына, теңіз кемелері экипаждарының (жүзу құрамы) мүшелеріне жататын жұмыскерлердің, мемлекеттік қызметшілердің, Парламент және жергілікті өкілді органдар депутаттарының, судьялардың, банк және кәсіподақтар қызметкерлерінің және т. б. еңбегін реттейтін баптар енгізілген.

Ресей Федерациясының Еңбек кодексінде де ұқсас жағдай қалыптасқан, онда жұмыскерлердің жекелеген санаттарының тізімі одан да кең, спортшылар, педагогикалық және ғылыми қызметкерлер, сондай-ақ басқа да санаттар бар [21]. Медицина қызметкерлерінің еңбегі туралы ескертпе Беларусь Республикасының Еңбек кодексінде кездеседі (319-бап) [22].

Қазақстанның еңбек заңнамасындағы олқылықтарды ҚР Денсаулық туралы кодексі ішінара өтеуге тырысады, оның 30-тарауы медицина және фармацевтика қызметкерлерінің мәртебесін, құқықтарын, міндеттері мен әлеуметтік кепілдіктерін айқындайды (270, 271 және 272-баптар). Бірақ бұл кодификацияланған актідегі ережелердің де елеулі кемшіліктері бар. ҚР Денсаулық туралы кодексінің 1-бабына сәйкес, медицина қызмет-

кері – кәсіби медициналық білімі бар және медициналық қызметті жүзеге асыратын жеке тұлға [16]. Бұл көрсетілген «медицина қызметкері» ұғымының анықтамасынан медицина қызметкерінің арнайы құқықтық мәртебесіне тән барлық белгілерді бөліп көрсету мүмкін емес. Бұл анықтамада тек екі белгі бар: біріншісі – кәсіптік білімі бар адам; екіншісі – кәсіптік қызметті жүзеге асыратын адам, бұл медициналық қызметтің еңбек-құқықтық, әлеуметтік-құқықтық аспектілерін жоққа шығарады. Әлемдік терминологияда «медицина қызметкерлері» деген жалпылама ұғым жиі кездеседі. Мысалы, ДДҰ анықтамасында: «... негізгі қызметі денсаулықты жақсартуға бағытталған адамдар денсаулық сақтау қызметкерлері болып табылады, олардың қатарына медициналық қызмет көрсететін мамандар (дәрігерлер, медбикелер, фармацевттер және зертханашылар), сондай-ақ әкімшілік және көмекші қызметкерлер кіреді» делінген [23].

Біз «медициналық қызметкер» ұғымының заңды мазмұнын анықтау кезінде өзгеше тәсілді қарастырамыз және қызметкерлердің осы санатын, ең алдымен, еңбек қатынастарының субъектілері ретінде қарастыру қажет деп санаймыз. Біз мынадай анықтаманы неғұрлым орынды деп санаймыз: «медицина қызметкері – бұл медициналық қызметті кәсіби негізде жүзеге асыратын, медициналық ұйыммен еңбек қатынастарында тұратын, заңда белгіленген тәртіппен еңбек шартын жасасқан және ерекше еңбек функцияларын орындайтын жеке тұлға». Ұсынылған анықтама негіздеуді талап етеді, өйткені ол медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбек функцияларының ерекше сипатын көрсетеді. Демек, бұл жағдайда медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеуге бағытталған заңнамалық нормалар шеңберінің кеңеюін айқындайтын медицина және фармацевтика қызметкерлері қызметінің еңбек-құқықтық ерекшеліктерін дәл айқындау қажет.

Мәселен, ҚР Денсаулық туралы кодексінің 270-бабының 1-тармағы медицина және фармацевтика қызметкерлерінің әлеуметтік-ең-

бек кепілдіктерін реттеу кезінде еңбек заңнамасына және өзге де нормативтік құқықтық актілерге сілтеме жасап, оларды нақты атап көрсетеді: еңбек жағдайларын жасау, оның ішінде қажетті медициналық бұйымдармен қамтамасыз ету; біліктілікті арттыру немесе кәсіби біліктілікті өзгерту; еңбекке ақы төлеу; деректерді еңбекке ынталандыру әлеуметтік құқықтарын қорғау үшін бірігу мүмкіндігі; медициналық қызметкер тарапынан салақтықпен немесе салғырт қарым-қатынас болмаған кезде пациенттің өмірі мен денсаулығына зиян келтіргені үшін кәсіби жауапкершілікті сақтаңдыру; лауазымдық міндеттерін атқару кезінде өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянды өтеу; тиісті рұқсат құжаттары болған кезде жеке практикаға өз құқығын іске асыру; медициналық ұйым берген жағдайда, жеке және заңды тұлғаларға тиесілі байланыс құралдарын кедергісіз және тегін пайдалану. шұғыл медициналық көмек көрсету үшін пациентті жақын жердегі медициналық ұйымға тасымалдау; жол жүруте байланысты көлік шығындарын өтеу [16]. Көріп отырғанымыздай, аталған тізімде тек әлеуметтік-еңбек қана емес, жалпы құқықтық, азаматтық-құқықтық кепілдіктер де бар.

Еңбек жағдайларын жасау, оның ішінде қажетті медициналық бұйымдармен қамтамасыз ету; біліктілікті арттыру не кәсіби біліктілікті өзгерту; еңбекке ақы төлеу; қызметкерлердің еңбегін ынталандыру; өзінің еңбек және әлеуметтік құқықтарын қорғау үшін бірігу мүмкіндігі сияқты құқықтарды бекіту кезінде қазақстандық заң шығарушы, әдетте, медицина және фармацевтика қызметкерлерінің қарым-қатынастарын реттеу үшін еңбек заңнамасындағы нормалардың бірлігі мен саралануы қағидаттарын қолданады.

Бірақ, медицина және фармацевтика қызметкерлерінің жоғарыда аталған заңды кепілдіктерін ҚР Денсаулық туралы кодексінің 270-бабының 1-тармағы «негізгі кепілдіктер» деп атайтынын атап өткен жөн, бұл осы салада басқа да құқықтар мен кепілдіктердің бар екендігіне жол береді. Мысалы, еңбек шартын жасасу және бұзу ерекшеліктеріне байланысты маңызды мәселелер, еңбек тәртіптемесі

мен еңбек тәртібі мәселелері, қалыпты жұмыс уақытынан ауытқу кезінде еңбек қатынастарын реттеу, демалыс уақытының ерекшеліктері және басқалар.

ҚР Денсаулық туралы кодексіне 30-таранды (медицина және фармацевтика қызметкерлерінің мәртебесі) енгізу бұл медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбек қызметінің ерекше сипаты, бірінші кезекте, денсаулық сақтау жүйесінің өзінің мәнімен және мазмұнымен айқындалатынын, қызметкерлер өздерінің еңбек функцияларын осы жүйенің шеңберінде жүзеге асыратынын білдіреді, түбінде осыдан олардың еңбегін реттеудің барлық ерекшеліктері туындайды. Бұл кодификацияланған акт медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеудің одан әрі жетілдіру мен нақтылауды қажет ететіндігін білдіреді.

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбек қызметінің басты ерекшелігі жалпы денсаулық сақтау саласының өзіндік ерекшелігі болып табылады, медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбек объектісі халықтың, оның ішінде жеке адамның өмірі мен денсаулығы болып табылады, бұл олардың өз еңбегінің нәтижелері үшін жауапкершілігімен (кәсіби, лауазымдық, моральдық) ұштасады, тиісінше мұндай жұмыс олардан психологиялық шығындарды талап етеді, себебі жалпы шаршаумен, жүйке шаршауымен, психикалық күйзелістермен байланысты.

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбек жағдайлары сияқты ерекшелігін атап өту қажет. Еңбек қызметінің түрі мен сипатына сүйене отырып, бұл персонал еңбек немесе қызметтік міндеттерін орындау кезінде денсаулығына зиянды жағдайларда болуы мүмкін, бұл зиянды объектілермен байланыс (вирустар, инфекция, сәулелену, зиянды химикаттармен және улармен жанасу қаупі, жарақат алу қаупі, оның ішінде «хирург позасында» ұзақ уақыт болу және т.б.). Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің өміріне елеулі қауіп төндіретін жұмыс түрлері бар. Бұл жағдайда жұмыс беруші-ұйым мен бос лауазымға үміткер арасында еңбек шартын

жасасу үшін ұсынылған қызметкердің арнайы еңбек құқыққабилеттілігі қажет.

ҚР Денсаулық туралы кодексінің 270-бабының 2-тармағына сәйкес тиісті медициналық білімі бар, денсаулық сақтау саласындағы маманның сертификатымен расталған қызметкерлер медициналық қызметпен айналысу құқығына ие. Резидент дәрігерлер оқу кезеңінде денсаулық сақтау саласындағы маманның сертификатына сәйкес тәлімгердің қадағалауымен медициналық ұйымдарда жұмыс істеуге құқылы. Шетелде медициналық білім алған тұлғалар тиісті сертификат бере отырып, білімі туралы құжаттар, кәсіптік даярлығын бағалаудың оң нәтижесі танылғаннан кейін медициналық немесе фармацевтикалық қызметке жіберіледі. Бұл жағдайда дайындықты бағалау медициналық білім беру бағдарламалары бойынша түлектердің кәсіби дайындығын бағалау ережелеріне сәйкес жүргізіледі [16].

Еңбек және медициналық заңнаманы жетілдіру саласында Еуропа елдерінің тәжірибесі пайдалы. Мысалы, Германия заңнамасына сәйкес дәрігер ретінде тек шынымен де ең жақсы маман бола алады, өйткені бұл жоғары бәсекелестікке, жұмыс орнына үміткерлерді мұқият іріктеуге және жеке медициналық практикамен айналысқысы келетін тұлғалардың санының шектелуіне байланысты. Медицина кадрларын даярлау кезінде Германия сондай - ақ «кеш қоныс аударушылардың» - тарихи отанына көшкен ұлты немістердің кәсіби мүдделерін ескереді, олар медициналық дипломды тану рәсімін екі нұсқаның біреуі бойынша таңдай алады: BVFG [24] заңына немесе BQFG [25] заңына сәйкес.

Еуроодақ елдерінде кәсіби біліктілікті бағалау жүйесі 2005 жылғы 07 қыркүйектегі ЕО кәсіби біліктілікті тану туралы Директивасы (Directive 2005/36/EC of the European Parliament and of the Council of 7 September 2005 on the recognition of professional qualifications) негізінде [26], сондай-ақ 1997 жылғы 11 сәуірдегі Еуропа Кеңесі мен ЮНЕСКО-ның Еуропа өңіріндегі жоғары білімге жататын біліктіліктерді тану туралы Конвенциясы (ETS №165 Лиссабон конвенциясы) [27] негізінде жұмыс

істейді. Қазақстан, елуден астам басқа елдерге қосыла, бұл Конвенцияны ратификациялады.

Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) елдерінде денсаулық сақтау саласында кадрлардың академиялық ұтқырлығының өсуі аясында оқыту одақтық елде өтіп, ал еңбек қызметі отанда жүзеге асырылып жатқанын ескере отырып, медициналық білімді, оның ішінде ғылыми дәрежелер мен атақтарды тануды растайтын құжаттарды нострификациялауды жетілдіру мәселелерін өзекті деп санауға болады. Бұл тек практикалық қызметкерлердің ғана емес, сонымен қатар ғылыми кадрлардың да құжаттарын тануға қатысты. Бүгінде практикамен айналысатын медицина қызметкерлерінің, негізінен медициналық және фармацевтикалық ғылыми-зерттеу орталықтары қызметкерлерінің теориялық, ғылыми және практикалық жұмысты қоса атқаратынын ескерсек, ЕАЭО елдері аумағында еңбек қызметін жүзеге асыру кезінде олардың ғылыми дәрежелері мен ғылыми атақтары ескерілмейді және ақы төленбейді. Шын мәнінде, ғылыми жетістіктері бар қызметкерлердің құжаттарын нострификациялау үшін қайталама рәсім қажет. Демек, медицина және фармацевтика қызметкерлерінің біліктілік қана емес, ғылыми жетістіктерін де тану мәселелеріне ұлттық заңнамада назар аудару қажет.

Ең алдымен, еңбек шартына ерекше назар аудару қажет, өйткені оны медициналық қызметкермен жасасқан кезде тек қызмет түрін немесе лауазымын (учаскелік дәрігер, бас дәрігер немесе бөлім меңгерушісі және т.б.) ескеру жеткіліксіз. Сондай-ақ мамандандыруды, оның ішінде профильдік мамандандыруды (педиатр, терапевт, нейрохирург және т.б.) көрсету қажет, осылайша медициналық қызметкермен еңбек шартын жасасу шарттың талаптарын нақтылауды талап етеді, өйткені бұл қызметкердің еңбек функцияларын нақты орындауына тікелей әсер етеді.

Қазақстанның кодификацияланған актілерінде осы санаттағы қызметкерлердің жұмыс уақыты мен демалыс уақытының ұзақтығы туралы мәселе нақтыланбайды. Медицина және фармацевтика қызметкерлеріне

жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығына, жыл сайынғы қосымша ақылы еңбек демалысына және еңбекақының жоғары мөлшеріне құқық беру мәселелері заңға тәуелді актілерде белгіленеді [28, 29]. Мысалы, хирургиялық бөлімшелердің және стационарлардағы барлық бейіндегі палаталардың дәрігері, орта және кіші медициналық персоналы күнтізбелік 12 күн мөлшерінде қосымша демалыс алуға құқылы, жұмыс уақытының ұзақтығы аптасына 36 сағатқа дейін қысқартылған, сондай-ақ олар еңбекақының жоғары мөлшеріне құқығы бар.

Бірақ, жұмыс беруші – медициналық ұйым сақтауға міндетті белгілі бір жағдайлар бар: бұл жұмыс орындарын зияндылығы немесе қауіптілігі үшін аттестаттаудың мерзімді шаралары, сондай-ақ жұмыс уақытының есебі, медицина және фармацевтика қызметкерлерінің жұмыс күні ішінде зиянды еңбек жағдайларында қанша уақыт жұмыс істегені. Қысқартылған жұмыс уақыты құқығы бұл жұмыскерлер жұмыс күнінің жартысынан көбінде зиянды еңбек жағдайларында жұмыс істеген жағдайда ғана пайда болады. Бұл ретте логикалық сұрақ туындайды, егер хирург зиянды еңбек жағдайында жұмыс жасамаса, бірақ зиянды еңбек жағдайында операция жасауға науқасты дайындап жатса, бұл уақыт зиянды еңбек жағдайы болып табылады ма? Сондықтан медицина және фармацевтика қызметкерлеріне қысқартылған жұмыс уақытын белгілеуге қойылатын талаптар туралы нормаларды қайта қарауға негіз бар сияқты.

Бұл жағдайда жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығын енгізу адамның денсаулығы мен өміріне жауапкершілікпен, жұмыстың ерекшелігімен, айтарлықтай физикалық және психологиялық шығындарды талап ететін қиындықпен және көбінесе зиянды немесе өмірге қауіпті еңбек жағдайларында болуымен байланысты. Жалпы, зиянды және/немесе қауіпті еңбек жағдайлары бар, оларда жұмыс істеу жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығына, жыл сайынғы ақылы қосымша еңбек демалысына және еңбекақының жоғарылатылған мөлшеріне құқық беретін санатқа іс жүзінде барлық медицина және фармацевтика қызметкерлері жатқызылған.

Медицина қызметкерлері үшін қысқартылған жұмыс күнінің бірнеше түрі белгіленеді, ол медициналық ұйымның түріне, медицина қызметкерлерінің санатына, зиянды жағдайлардың болуына байланысты сараланады [30].

Жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығына құқықты, жыл сайынғы ақы төленетін қосымша еңбек демалысына құқықты және заңға тәуелді деңгейде медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеудің жоғарылатылған мөлшеріне құқықтарды бірнеше актілермен регламенттеу, біздің ойымызша, құқық қолдану тәжірибесінде белгілі бір қиындықтар туғызады. Бұл мәселе ҚР Денсаулық туралы кодексіне толықтырулар енгізу арқылы шешілуі мүмкін.

Медицина және фармацевтика қызметкерлеріне еңбекақы төлеу туралы мәселе де маңызды болып табылады, бірақ олардың еңбегін материалдық ынталандырудың барлық аспектілері де заңға тәуелді актілер деңгейінде айқындалған [31, 32, 33]. ҚР Еңбек кодексінде қалыпты еңбек жағдайларынан ауытқыған жағдайда жоғары мөлшерде еңбекақы төлеудің жалпы мәселелері ғана көзделген (108-111-баптар).

Мәселен, жұмыскерлердің еңбек тиімділігі мен орындалатын жұмыстардың сапасын жақсартуға деген қызығушылығын арттыру үшін медициналық ұйымның еңбекақы жүйесімен анықталатын жалақыға түзету коэффициенттері белгіленеді. Медицина қызметкерлерінің жалақысын көтеруді айқындайтын факторлар қауіпті және аса ауыр жағдайларда жұмыс істеу және медициналық ұйымның бейіні (АИТВ жұқтырғандарды, психикалық науқастарды, туберкулезбен ауыратындарды емдеу) болып табылады. Тарифтік ставкалар (айлықақылар) негізінде еңбекақы төлеуден басқа, оларға өтемақы және ынталандыру сипатындағы қосымша ақылар мен үстемеақылар жүргізіледі. Өтемақы төлемдеріне: зиянды және қауіпті еңбек жағдайлары бар жұмыс үшін жалақыны көтеру; түнгі уақыттағы жұмыс үшін қосымша ақы; уақытша болмаған жұмыскердің жұмысын өзінің негізгі жұмысынан босатпай орындағаны үшін қо-

сымша ақы; туберкулез бактерияларын жұқтыру қаупіне байланысты туберкулезге қарсы көмек көрсеткені үшін қосымша ақы жатады. Үздіксіз жұмыс ұзақтығы, ауылдық жерлердегі еңбек жағдайлары және т. б. үшін үстемеақылар қарастырылған.

Медицина жұмыскерлерінің кезекшілік сияқты жұмыс ерекшелігін атап өткен жөн. Кезекшілікті ұйымдастыру және оған ақы төлеу «Медицина жұмыскерлерінің кезекшілігін ұйымдастыру және оған ақы төлеу қағидаларын бекіту туралы» ҚР Денсаулық сақтау министрінің 2017 жылғы 22 қарашадағы № 857 бұйрығы негізінде жүзеге асырылады [32]. Медицина және фармацевтика қызметкерлеріне ынталандырушы еңбекақы төлеу мәселелерін «Тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемі шеңберінде және (немесе) міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесінде медициналық қызмет көрсететін денсаулық сақтау субъектілерінің жұмыскерлерін көтермелеу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 15 желтоқсандағы № ҚР ДСМ-278/2020 бұйрығы реттейді [33].

Медицина қызметкерлерінің еңбегі мынадай жағдаймен де ерекшеленеді: тәжірибелі дәрігерлер үшін стационардағы жұмысты ғылыми-зерттеу жұмысымен немесе университеттерде оқытумен үйлестіру қажеттілігі кездеседі, бұл жағдайда екі-үш жұмысты қоса атқару еңбек заңнамасы бойынша реттеледі (ҚР ЕК-нің 32-бабының 4-тармағы). Мұндай жұмыс режимі қызметкердің еңбек шартында міндетті түрде көрініс табуы керек, өйткені медицина қызметкерлерінің жұмысының ерекшелігі бұл жұмыс уақытын қатаң реттеумен байланысты болуы (науқастарды қабылдау кестесі, медициналық манипуляциялардың уақытын белгілеу, процедуралардың уақытын анықтау және т.б.). Медицина және фармацевтика қызметкерлері еңбегінің өзге де өзіндік ерекшеліктеріне жұмысқа арналған арнайы киім мен аяқ киіммен, сертификатталған жеке қорғаныш құралдарымен, жуу және залалсыздандыру құралдарымен және басқаларымен қамтамасыз ету де жатады.

ҚР Денсаулық туралы кодекстің қабылдануына қарамастан, қазақстандық заңнаманың

«фармацевтика қызметкерлері» ұғымына қатысты олқылығы заңдық белгісіздік болып қалуда. Оны анықтау үшін Қазақстан мен Ресей Федерациясының заңнамалық актілеріндегі анықтамаларды салыстырайық [16, 34].

ҚР Денсаулық туралы кодексінің 1-бабының 272-тармақшасында «фармацевтика қызметкерлері - фармацевтикалық білімі бар және фармацевтикалық қызметті жүзеге асыратын жеке тұлғалар» деп анықталған [16]. Ресей Федерациясының «Об основах охраны здоровья граждан в Российской Федерации» деп аталатын 2011 жылдың 21 қарашасында қабылданған заңының 2-бабының 14-тармақшасы осы ұғымға неғұрлым егжей-тегжейлі анықтама береді: «фармацевтика қызметкері - фармацевтикалық білімі бар, фармацевтикалық ұйымда жұмыс істейтін және еңбек міндеттеріне дәрі-дәрмектердің көтерме саудасы, олардың айналымы, медициналық қолдануға арналған дәрілік препараттарды (бұдан әрі - дәрілік препараттар) сақтау, тасымалдау және (немесе) бөлшек саудада сату, оларды дайындау, жіберу, сақтау және тасымалдау кіретін жеке тұлға» [34].

Біздің көзқарасымыз бойынша, қызметкерді тек фармацевтикалық қызметпен, дәрі-дәрмектерді өндірумен немесе таратумен айналысатын ұйымда жұмыс істегені үшін «фармацевтика қызметкерлеріне» жатқызу дұрыс емес. Бұл жерде Ресей заңындағы «фармацевтика қызметкері» ұғымының құқықтық анықтамасының кеңдігі мен толықтығы айқын.

Бүгінгі таңда фармацевтикалық қызмет туралы көптеген ғылыми зерттеулерде екі ұғым кездеседі: «провизор» және «фармацевт», олар синонимдер ретінде түсініледі, бірақ заңды тұрғыдан олардың еңбек функциялары айтарлықтай ерекшеленеді. Мәселен, Ресей заңы бойынша «провизор – бұл жоғары фармацевтикалық білімі бар маман, ол пациенттерге фармацевтикалық көмек көрсетумен ғана емес, сонымен қатар дәріхана ұйымында дәрі-дәрмек шығарумен, дәріхана ассортиментіндегі тауарлардың бөлшек саудасын ұйымдастырумен және үйлестірумен айналысады» [35]. Егер провизор, әдетте,

жоғары фармацевтикалық білімі бар маман болса (провизор-талдаушы, провизор-фармакогност, провизор-технолог, провизор-басқарушы), онда фармацевттің тек орта-арнайы білімі болуы мүмкін. Бұл мәселеде Ресей заңнамасы провизор пен фармацевт арасындағы айырмашылықты нақты анықтайды.

Қазақстанның Денсаулық туралы кодексінде, сондай-ақ ҚР Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 22 қазандағы бұйрығымен бекітілген «Медициналық және фармацевтикалық қызметке қойылатын біліктілік талаптарында» «провизор» ұғымы жоқ. Бірақ, ҚР Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 21 желтоқсандағы бұйрығымен бекітілген «Денсаулық сақтау қызметкерлері лауазымдарының номенклатурасында» «Жоғары фармацевтикалық білімі бар мамандар лауазымдары» атты 3-тараудың 19) тармағында «фармацевт» ұғымының жанында жақшада «провизор» ұғымы көрсетілген [36], сол арқылы қазақстандық заңнама бұл ұғымдарды синоним ретінде анықтайтыны білінеді.

Қазақстан ғылымында және құқықтық тәжірибеде «провизор» және «фармацевт» терминдерін қолдану жағдайы осы ұғымдардың мазмұнын заңды түрде ажырату қажеттілігін талап етеді деп есептейміз, себебі провизор мен фармацевттің лауазымдық нұсқаулықтары және атқаратын еңбек міндеттері әр түрлі, оларға қойылатын талаптар арасында да айырмашылықтар бар, сондықтан бұл «провизор» және «фармацевт» ұғымдары еңбек заңнамасында регламенттеуге жататын мәселелердің біреуі деп санаймыз. Бұған қоса, ЕАЭО елдерінің заңнамасын үндестіру шеңберінде одақ кеңістігінде құқық қолдануды жақсарту мақсатында одаққа қатысушы елдер үшін заңнамалық актілерінің мазмұнын жақындастыру туралы нақты міндеттер қойылып отыр.

Қолданыстағы заңнамаға өзгерістер фармацевтика қызметкерлерінің мәртебесін арттыру қажеттілігі ескеріле отырып енгізілуге тиіс. Олардың құқықтық мәртебесін нақтылау осы қызметкерлерге қатысты әлеуметтік әділеттіліктің шекарасын анықтап, қызметкерлердің алған біліміне, жұмыстың ұтымдылығын ма-

териалдық және моральдық бағалауға, жұмыс орнының материалдық-техникалық жабықталуына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс [37]. Бұл пікір авторлардың «провизор» терминіне қатысты идеясының дұрыстығын көрсетеді, өйткені провизор мен фармацевттің еңбек функцияларының аражігін нақты ажырату ғана елдегі еңбек және медициналық заңнамасында берілетін фармацевтика қызметкерлерінің құқықтары мен кепілдіктерін сақтауда әлеуметтік әділдікті қамтамасыз етуге ықпал ететін болады.

Айта кету керек, медицина және фармацевтика қызметкерлерінің құқықтары конституциялық нормаларға негізделген және олардың медициналық мамандық шеңберіндегі тікелей қызметімен байланысты (Денсаулық туралы кодекстің 270, 271-баптары). Бірақ, медицина және фармацевтика қызметкерлерінің құқықтарының тізбесінде медицина және фармацевтика қызметкерлерінің кәсіби ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға заңмен белгіленген құқығы жоқ, бұл да заңнамадағы елеулі олқылықтардың бірі болып табылады.

Нәтижелер

Сонымен, медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеуге бағытталған Қазақстанның еңбек заңнамасының жекелеген ережелерін талдау нәтижесінде қолданыстағы еңбек және медицина заңнамасын жетілдіру жөнінде мынадай ұсынымдар келтіріледі:

1) ҚР Денсаулық туралы кодексінің 1-бабына сәйкес, «медицина қызметкері – кәсіби медициналық білімі бар және медициналық қызметті жүзеге асыратын жеке тұлға» [16]. Бұл көрсетілген «медицина қызметкері» ұғымының анықтамасынан медицина қызметкерінің арнайы құқықтық мәртебесіне тән барлық белгілерді бөліп көрсету мүмкін емес. Бұл анықтамада тек екі белгі бар: біріншісі – кәсіптік білімі бар адам; екіншісі – кәсіптік қызметті жүзеге асыратын адам, бұл медициналық қызметтің еңбек-құқықтық, әлеуметтік-құқықтық аспектілерін жоққа шығарады;

біз «медициналық қызметкер» ұғымының заңды мазмұнын анықтау кезінде өзгеше тәсілді қарастырамыз және қызметкерлердің осы санатын, ең алдымен, еңбек қатынастарының субъектілері ретінде қарастыру қажет деп санаймыз. Біз мынадай анықтаманы неғұрлым орынды деп санаймыз: «медицина қызметкері – бұл медициналық қызметті кәсіби негізде жүзеге асыратын, медициналық ұйыммен еңбек қатынастарында тұратын, заңда белгіленген тәртіппен еңбек шартын жасасқан және ерекше еңбек функцияларын орындайтын жеке тұлға». Ұсынылған анықтама негіздеуді талап етеді, өйткені ол медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбек функцияларының ерекше сипатын көрсетеді, демек, бұл жағдайда медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеуге бағытталған заңнамалық нормалар шеңберінің кеңеюін айқындайтын медицина және фармацевтика қызметкерлері қызметінің еңбек-құқықтық ерекшеліктерін дәл айқындау қажет;

бұл анықтамада медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеуге бағытталған заңнамалық нормалар шеңберінің кеңеюін айқындайтын медицина және фармацевтика қызметкерлері қызметінің еңбек-құқықтық ерекшеліктері атап көрсетіледі; «медицина қызметкері» ұғымы еңбек заңнамасының нормаларымен анықталатын «жұмыскер» ұғымының мағынасына негізделуі тиіс (ҚР ЕК 1-бабының 43-тармағы), бұл денсаулық сақтау жүйесі қызметкерлерінің шеңберін анықтауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді (мысалы, білім беру саласының медицина қызметкерлерінің білім беру жүйесі қызметкерлерінен аражігін ажырату және т.б.);

2) медицина және фармацевтика қызметкерлерінің заңды кепілдіктерін ҚР Денсаулық туралы кодексінің 270-бабының 1-тармағы «негізгі кепілдіктер» деп атайтынын атап өткен жөн, бұл осы салада басқа да құқықтар мен кепілдіктердің бар екендігіне жол береді, мысалы, еңбек шартын жасасу және бұзу ерекшеліктеріне байланысты маңызды мәселелер, еңбек тәртіптемесі мен еңбек тәртібі мәселелері, қалыпты жұмыс уақытынан ауытқу

кезінде еңбек қатынастарын реттеу, демалыс уақытының ерекшеліктері және басқалар;

ҚР Денсаулық туралы кодексіне 30-таранды (медицина және фармацевтика қызметкерлерінің мәртебесі) енгізу бұл медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбек қызметінің ерекше сипаты, бірінші кезекте, денсаулық сақтау жүйесінің өзінің мәнімен және мазмұнымен айқындалатынын, қызметкерлер өздерінің еңбек функцияларын осы жүйенің шеңберінде жүзеге асыратынын білдіреді, түбінде осыдан олардың еңбегін реттеудің барлық ерекшеліктері туындайды, бұл кодификацияланған акт медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеудің одан әрі жетілдіру мен нақтылауды қажет ететіндігін білдіреді;

3) медицина немесе фармацевтика қызметкерімен жасалатын еңбек шарты олардың еңбегінің ерекшеліктерін көрсетуі тиіс, атап айтқанда:

медициналық қызметкермен жасасқан кезде тек қызмет түрін немесе лауазымын (учаскелік дәрігер, бас дәрігер немесе бөлім меңгерушісі және т.б.) ескеру жеткіліксіз, сондай-ақ мамандандыруды, оның ішінде профильдік мамандандыруды (педиатр, терапевт, нейрохирург және т.б.) көрсету қажет, осылайша медициналық қызметкермен еңбек шартын жасасу шарттың талаптарын нақтылауды талап етеді, өйткені бұл қызметкердің еңбек функцияларын нақты орындауына тікелей әсер етеді;

тәжірибелі дәрігерлер стационардағы жұмысты ғылыми-зерттеу жұмысымен немесе университеттерде оқытумен ұштастыратын қоса атқаратын жұмыс туралы шарт (ҚР ЕК-нің 32-бабының 4-тармағы) заңнама нормаларына сәйкес қызметкердің еңбек шартында міндетті түрде көрініс табуы тиіс, өйткені медицина қызметкерлерінің еңбек ерекшелігі жұмыс уақытын қатаң реттеумен байланысты (науқастарды қабылдау кестесі, медициналық манипуляциялардың уақытын белгілеу, процедуралардың уақытын анықтау және т. б.);

медицина және фармацевтика қызметкерлерінің біліктілік қана емес, ғылыми жетістіктерін де ескеруге қатысты ұлттық заңнама

нормаларын одан әрі жетілдіру мәселелері өзекті болып қалуда;

4) медицина және фармацевтика қызметкерлерінің жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығына, жыл сайынғы ақы төленетін қосымша еңбек демалысына және еңбекке ақы төлеудің жоғарылатылған мөлшеріне құқықтарын кодификацияланған акт деңгейінде регламенттеуді ұсынамыз, сол арқылы осы еңбек құқықтарының әлеуметтік маңыздылығын мойындай отырып, бұл құқық қолдану практикасын жақсартуға да ықпал етуге тиіс;

5) медицина және фармацевтика қызметкерлері құқықтарының тізбесінде медицина және фармацевтика қызметкерлерінің кәсіптік ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға заңмен бекітілген құқықтың болмауы заңнамадағы елеулі олқылықтардың бірі деп санаймыз;

6) қолданыстағы заңнамада «фармацевтика қызметкері» ұғымын айқындауды жетілдіру қажеттілігі өзекті деп санаймыз; біздің көзқарасымыз бойынша, қызметкерді тек фармацевтикалық қызметпен, дәрі-дәрмектерді өндірумен немесе таратумен айналысатын ұйымда жұмыс істегені үшін «фармацевтика қызметкерлеріне» жатқызу дұрыс емес. Бұл жерде Ресей заңындағы «фармацевтика қызметкері» ұғымының құқықтық анықтама-сының кеңдігі мен толықтығы айқын: «фармацевтика қызметкері - фармацевтикалық білімі бар, фармацевтикалық ұйымда жұмыс істейтін және еңбек міндеттеріне дәрі-дәрмектердің көтерме саудасы, олардың айналымы, медициналық қолдануға арналған дәрілік препараттарды (бұдан әрі - дәрілік препараттар) сақтау, тасымалдау және (немесе) бөлшек саудада сату, оларды дайындау, жіберу, сақтау және тасымалдау кіретін жеке тұлға»;

7) Қазақстан ғылымында және құқықтық тәжірибеде «провизор» және «фармацевт» терминдерін қолдану жағдайы осы ұғымдардың мазмұнын заңды түрде ажырату қажеттілігін талап етеді деп есептейміз, себебі провизор мен фармацевттің лауазымдық нұсқаулықтары және атқаратын еңбек міндеттері әр түрлі, оларға қойылатын талаптар арасында да айырмашылықтар бар, сондықтан

бұл «провизор» және «фармацевт» ұғымдары еңбек заңнамасында регламенттеуге жататын мәселелердің біреуі деп санаймыз; бұған қоса, ЕАЭО елдерінің заңнамасын үндестіру шеңберінде одақ кеңістігінде құқық қолдануды жақсарту мақсатында одаққа қатысушы елдер үшін заңнамалық актілерінің мазмұнын жақындастыру туралы нақты міндеттер қойылып отыр;

8) қозғауды маңызды деп есептейтін тағы бір мәселе – бұл Қазақстан Республикасының қолданыстағы еңбек және медициналық заңнамасында қолданылатын терминологияда біркелкіліктің қажеттілігі; мәселе екі кодексте – ҚР Еңбек кодексінде және ҚР «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Кодексінде қолданылған (мүмкін аударылған) «работник» ұғымы туралы болып отыр: ҚР Еңбек кодексінде «работник» ұғымы «жұмыскер», ал екінші кодексте «қызметкер» деп анықталған; құқықтық актілердің ұғымдық аппараты, ең алдымен, мемлекеттік тілде түсінікті әрі қисынды болуға тиіс, өкінішке орай, біз оны көрмей отырмыз, демек, бұл мәселе де өз шешімін талап етеді.

Қорытынды

Медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін заңнамалық реттеудегі жоғарыда аталған қайшылықтар мен олқылықтар Қазақстанның еңбек және медициналық заңнамасына құқық қолдану жұмысын жақсартатын өзгерістер енгізуді талап етеді. Денсаулық сақтау саласындағы еңбек қатынастарын реттеуге бағытталған заңнамадағы қазіргі жағдай тек қызметкерлердің ғана емес, жалпы қоғамның да мүдделеріне сәйкес келмейді,

өйткені бұл халықтың медициналық әл-ауқатына тікелей әсер етеді. Әлемдегі коронавирустық пандемиямен байланысты оқиғалардан кейін медицина және фармацевтика қызметкерлерінің жұмысының маңыздылығы айтарлықтай өсті. Мемлекет пен қоғам медицина мен денсаулық сақтау проблемаларын жаңаша көрді, бұл әлеуметтік саясатқа да әсер етті. Мәселен, 2021 жылғы 01 қаңтардан бастап ҚР Үкіметінің 30.03.2021 № 174 қаулысымен ҚР Үкіметінің 31.12.2015 № 1193 қаулысына түзетулер енгізіліп, оларға сәйкес медицина және фармацевтика қызметкерлерінің ерекше жағдайларда, төтенше жағдайларда жұмыс істегені үшін, психоэмоционалдық және дене жүктемелері және т.б. үшін орташа айлық жалақылары артып, қосымша ақылар белгіленді [38].

Бірақ, бұл жеткіліксіз. Бүгінгі таңда негізгі қиындықтар құқық қолдану тәжірибесімен, осы жұмысты қиындататын заң актілерінің көптігімен байланысты. ҚР Денсаулық туралы кодексін қабылдау осы кодификацияланған актіге аса маңызды еңбек-құқықтық және әлеуметтік медицина және фармацевтика қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеуге байланысты мәселелерді енгізуге мүмкіндік береді. Мысалы, материалдық ынталандыруға жататын адамдар тобын, атап айтқанда, білім беру саласында жұмыс істейтін медицина қызметкерлерін (балабақшалар мен мектептердің мейірбикелері) анықтау барысында оларды ажыратуға байланысты қиындықтар болды. Авторлардың пікірінше, еңбек заңнамасында білім беру саласындағы медицина қызметкерлері мен білім беру жүйесінің қызметкерлері арасындағы аражікті анықтайтын нақты нормалар болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жылы 30 тамызда қабылданған [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K95000100> (қаралған күні 20.03.2022)
2. ВОЗ: краткий аналитический обзор / Здоровье и сокращение неравенств [Электрон. ресурс]. – URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/341012/WHO-EURO-2021-2451-42206-58207-rus.pdf> (қаралған күні 23.04.2022)

3. Как изменила Казахстан вторая волна коронавируса [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.dw.com/ru/kak-izmenila-kazahstan-vtoraja-volna-koronavirusa/5455989> (қаралған күні 15.03.2022)

4. Иванов А.И. Особенности трудового договора с медицинскими работниками // Автореф. диссерт. на соискание уч. степени к.ю.н. по специальности 12.00.05. – трудовое право, право социального обеспечения. – Москва, 2007. – 30 с. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-trudovogo-dogovora-s-editsinskimi-rabotnikami/read> (қаралған күні 25.03.2022)

5. Астраханцева Е.В. Некоторые особенности правового регулирования труда и социального обеспечения работников здравоохранения // Автореф. диссерт. на соискание уч. степени к.ю.н. по специальности 12.00.05. – трудовое право, право социального обеспечения. – Москва, 2008. – 29 с. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.dissercat.com/content/nekotorye-osobennosti-pravovogo-regulirovaniya-truda-i-sotsialnogo-obespecheniya-rabotnikov/read> (қаралған күні 25.03.2022)

6. Иванова Н.А. Особенности правового регулирования труда медицинских работников в условиях реформирования здравоохранения // Автореф. диссерт. на соискание уч. степени к.ю.н. по специальности 12.00.05. – трудовое право, право социального обеспечения. – Екатеринбург, 2012. – 30 с. [Электрон. ресурс]. – URL: [https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_005009605?page=1&rotate=0&the me=white](https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_005009605?page=1&rotate=0&the%20me=white) (қаралған күні 25.03.2022)

7. Белоколодова Т.А. Современный трудо-правовой статус медицинского работника и его особенности // Автореф. диссерт. на соискание уч. степени к.ю.н. по специальности 12.00.05. – трудовое право, право социального обеспечения. – Санкт-Петербург, 2017. – 28 с. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.dissercat.com/content/sovremenniy-trudopravovoi-status-meditsinskogo-rabotnika-i-ego-osobennosti> (қаралған күні 25.03.2022)

8. Желомеева Н.В. Правовое регулирование оплаты труда медицинских работников // Автореф. диссерт. на соискание уч. степени к.ю.н. по специальности 12.00.05. – трудовое право, право социального обеспечения. – Екатеринбург, 2018. – 33 с. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008709143> (қаралған күні 25.03.2022)

9. Сорокин Б.К. Особенности правового регулирования труда медицинских и фармацевтических работников // Автореф. диссерт. на соискание уч. степени к.ю.н. по специальности 12.00.05. – трудовое право, право социального обеспечения. – Москва, 2018. – 29 с. [Электрон. ресурс]. – URL: <file:///C:/Users/guzel/Downloads/autoref-osobennosti-pravovogo-regulirovaniya-truda-meditsinskikh-i-farmatsevticheskikh-rabotnikov.pdf> (қаралған күні 25.03.2022)

10. Шалхаров Е.С. Вопросы правового регулирования деятельности медицинских работников // Автореф. диссерт. на соискание уч. степени PhD. – Алматы, 2018. – 32 с. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder17928/Аннотация%20Шалхаров%20Е.С.pdf> (қаралған күні 27.03.2022)

11. Ауезова А.М. Научное обоснование совершенствования механизма обеспечения защиты конституционных прав медицинских работников в Республике Казахстан // Автореф. диссерт. на соискание уч. степени PhD. – Алматы, 2014. – 31 с. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://g.engime.org/nauchnoe-obosnovanie-sovershenstvovaniya-mehanizma-obespecheni.html> (қаралған күні 14.04.2022)

12. Мазин А.Л. Экономика труда: теория и российская практика. – Н. Новгород: NGC, 2002. – С.176-177.

13. World Medical Association Declaration of Geneva, September 1948. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-geneva/> (қаралған күні 25.03.2022)

14. WMA Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects, June 1964. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/> (қаралған күні 25.03.2022)

15. WMA International Code of Medical Ethics, October 1949. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-international-code-of-medical-ethics/> (қаралған күні 25.03.2022)

16. Қазақстан Республикасының «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексі. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K2000000360> (қаралған күні 23.04.2022)

17. «Азаматтық қызметшілерге, мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен ұсталатын ұйымдардың қызметкерлеріне, қазыналық кәсіпорындардың қызметкерлеріне еңбекақы төлеу жүйесі туралы» Қазақстан

Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 31 желтоқсандағы № 1193 қаулысы. [Электрон. ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38093321 (қаралған күні 23.04.2022)

18. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V Еңбек кодексі. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1500000414> (қаралған күні 23.04.2022)

19. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстандық денсаулық сақтау қызметкерлерінің салалық кәсіптік одағы және Ұлттық денсаулық сақтау палатасы арасындағы 2020-2022 жылдарға арналған Салалық келісім. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/D20RR000001> (қаралған күні 23.04.2022)

20. Қазақстан Республикасының медицина және фармацевтика қызметкерлерінің Ар-намыс кодексі. ҚР Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 23 желтоқсандағы № ҚР ДСМ-319/2020 бұйрығымен бекітілген. [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021890> (қаралған күні 23.04.2022)

21. Трудовой кодекс Российской Федерации от 30 декабря 2001 года № 197-FZ. [Электрон. ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30396416 (қаралған күні 23.04.2022)

22. Трудовой кодекс Республики Беларусь от 26 июля 1999 года № 296-Z. [Электрон. ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414859 (қаралған күні 23.04.2022)

23. Расширение доступа к работникам здравоохранения в отдаленных и сельских районах посредством совершенствования системы сохранения кадров. Рекомендации по глобальной политике // WHO Library Cataloguing-in-Publication. – 2011. – [Электрон. ресурс]. – URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44369/9789244564011_rus.pdf?sequence=2&isAllowed=y (қаралған күні 21.02.2022)

24. BVFG. German Law on Refugees and Displaced Persons [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.germany.ru/consult/status/bvfg.html> (қаралған күні 21.02.2022)

25. BQFG. Berufsqualifikationen. German Federal and land laws on the assessment of professional qualifications [Электрон. ресурс]. – URL: <https://www.ihk-muenchen.de/fosa/>

26. Directive 2005/36/EC of the European Parliament and of the Council of 7 September 2005 on the recognition of professional qualifications [Электрон. ресурс]. – URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32005L0036> (қаралған күні 20.03.2022)

27. «Еуропалық өңірде жоғары білімге жататын біліктіліктерді тану туралы» Конвенция (Лиссабон қ., 1997 жылғы 11 сәуір) / Конвенция «О признании в Европейском регионе квалификаций, относящихся к высшему образованию» [Электрон. ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1014774; <https://rm.coe.int/168007f2f5> (қаралған күні 20.04.2022)

28. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 28 желтоқсандағы № 1053 «Ауыр жұмыстардың, еңбек жағдайлары зиянды және (немесе) қауіпті жұмыстардың тізбесін, жұмыс істеу жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығына, жыл сайынғы ақы төленетін қосымша еңбек демалысына және еңбекке ақы төлеудің жоғарылатылған мөлшеріне құқық беретін өндірістердің, цехтардың, кәсіптер мен лауазымдардың тізімін, сондай-ақ оларды беру қағидаларын бекіту туралы» бұйрығы [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012731> (қаралған күні 23.04.2022)

29. Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 2020 жылғы 9 желтоқсандағы № 488 Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің «Ауыр жұмыстардың, еңбек жағдайлары зиянды және (немесе) қауіпті жұмыстардың тізбесін, жұмыс істеу жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығына, жыл сайынғы ақы төленетін қосымша еңбек демалысына және еңбекке ақы төлеудің жоғарылатылған мөлшеріне құқық беретін өндірістердің, цехтардың, кәсіптер мен лауазымдардың тізімін, сондай-ақ оларды беру қағидаларын бекіту туралы» 2015 жылғы 28 желтоқсандағы № 1053 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы» бұйрығы [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021750> (қаралған күні 23.04.2022)

30. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 жылғы 10 желтоқсандағы «Еңбек жағдайлары зиянды және ауыр жұмыстардағы өндірістердің, жұмыстардың, кәсіптердің, лауазымдар мен көрсеткіштердің № 2 Тізімін бекіту туралы» № 1930 Қаулысы [Электрон. ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P990001930_ (қаралған күні 23.04.2022)

31. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 30 қарашадағы № ҚР ДСМ-213/2020 «Денсаулық сақтау саласындағы шаруашылық жүргізу құқығындағы мемлекеттік кәсіпорындар

жұмыскерлерінің еңбегіне ақы төлеудің үлгілік жүйесін бекіту туралы» бұйрығы [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021711> (қаралған күні 23.04.2022)

32. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2017 жылғы 22 қарашадағы № 857 «Медицина қызметкерлерінің кезекшілігін ұйымдастыру және ақы төлеу қағидаларын бекіту туралы» бұйрығы [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700016071> (қаралған күні 23.04.2022)

33. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 15 желтоқсандағы № ҚР ДСМ-278/2020 «Тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемі шеңберінде және (немесе) міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру жүйесінде медициналық қызметтер көрсететін денсаулық сақтау субъектілерінің жұмыскерлерін көтермелеу қағидаларын бекіту туралы» бұйрығы [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021824> (қаралған күні 23.04.2022)

34. Федеральный Закон «Об основах охраны здоровья граждан в Российской Федерации» от 21 ноября 2011 года № 323-ФЗ [Электрон. ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31089415 (қаралған күні 23.04.2022)

35. Приказ Министра труда Российской Федерации от 09.03.2016 № 91н «Об утверждении профессионального стандарта Провизор» [Электрон. ресурс]. – URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201604120020> (қаралған күні 23.04.2022)

36. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 21 желтоқсандағы № ҚР ДСМ-305/2020 «Денсаулық сақтау саласындағы мамандықтар мен мамандандырулар номенклатурасын, денсаулық сақтау қызметкерлері лауазымдарының номенклатурасы мен біліктілік сипаттамаларын бекіту туралы» бұйрығы [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021856> (қаралған күні 23.04.2022)

37. Внукова В.А. О правовом статусе медицинских и фармацевтических работников [Электрон. ресурс]. – URL: <http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/33414/1/> (қаралған күні 20.04.2022)

38. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 наурыздағы № 174 «Азаматтық қызметшілерге, мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен ұсталатын ұйымдардың қызметкерлеріне, қазыналық кәсіпорындардың қызметкерлеріне еңбекақы төлеу жүйесі туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 31 желтоқсандағы № 1193 қаулысына өзгерістер енгізу туралы» қаулысы [Электрон. ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000174> (қаралған күні 20.04.2022)

Г.Г. Галиакбарова, С.Б. Жаркенова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Правовое регулирование труда медицинских и фармацевтических работников: коллизии и пробелы в трудовом законодательстве Казахстана

Аннотация. В представленной научной статье проведен краткий анализ действующего трудового законодательства Казахстана, предпринята попытка выявить некоторые проблемные аспекты правового регулирования труда медицинских и фармацевтических работников. Специфика правового положения медицинских и фармацевтических работников обусловлена тем, что регулирование их труда основывается не только на общих нормах трудового права, но и на специальных нормативных актах, влияющих на различные особенности их деятельности.

В трудовом праве Казахстана с научной точки зрения правовой статус медицинских и фармацевтических работников исследован недостаточно. В этой связи проведен анализ действующего казахстанского трудового законодательства, выявлены некоторые пробелы в правовом регулировании труда медицинских и фармацевтических работников. В ходе исследования также было уделено внимание положениям действующего трудового законодательства некоторых зарубежных стран, регулирующего труд медицинских и фармацевтических работников. В результате проведенного исследования в статье представлены рекомендации, направленные на совершенствование казахстанского трудового и медицинского законодательства.

Ключевые слова: трудовое законодательство, охрана здоровья, медицинский работник, фармацевтический работник, правовое регулирование.

G.G. Galiakbarova, S.B. Zharkenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

**Legal regulation of the work of medical and pharmaceutical workers:
conflicts and gaps in the labor legislation of Kazakhstan**

Abstract. In the presented scientific article, the authors carried out a brief analysis of the current labor legislation in Kazakhstan. The authors tried to identify some problematic aspects of the legal regulation of the work of medical and pharmaceutical workers. The specificity of the legal status of medical and pharmaceutical workers lies in the fact that the regulation of their work is based not only on general norms of labor legislation but also on special normative acts affecting the various features of their activities.

From a scientific point of view, the legal status of medical and pharmaceutical workers has not been sufficiently studied in the labor law of Kazakhstan. In this regard, there has been carried out an analysis of the current Kazakh labor legislation. There have been identified some gaps in the legal regulation of the work of medical and pharmaceutical workers. The study also focuses on the provisions of the current labor legislation of some foreign countries regulating the work of medical and pharmaceutical workers. According to the results of the study, the article reflected the authors' proposals aimed at improving Kazakhstan's labor and medical legislation.

Keywords: labor legislation, health protection, medical worker, pharmaceutical worker, legal regulation.

References

1. Kazakstan Respublikasynyn Konstituciyasy, 1995 zhyly 30 tamyzda kabyldangan [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K95000100> (Accessed: 20.03.2022)
2. WHO: kratkij analiticheskij obzor / Zdorov'e i sokrashchenie neravenstv [Electronic resource]. Available at: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/341012/WHO-EURO-2021-2451-42206-58207-rus.pdf> (Accessed: 23.04.2022)
3. Kak izmenila Kazahstan vtoraya volna koronavirusa [Electronic resource]. Available at: <https://www.dw.com/ru/kak-izmenila-kazahstan-vtoraja-volna-koronavirusa/5455989> (Accessed: 15.03.2022)
4. Ivanov A.I. Osobennosti trudovogo dogovora s medicinskimi rabotnikami // Avtoref. dissert. na soiskanie uch. stepeni k.yu.n. po special'nosti 12.00.05. – trudovoe pravo, pravo social'nogo obespecheniya. – Moskva, 2007. – 30 s. [Electronic resource]. Available at: <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-trudovogo-dogovora-s-editsinskimi-rabotnikami/read> (Accessed: 25.03.2022)
5. Astrahanceva E.V. Nekotorye osobennosti pravovogo regulirovaniya truda i social'nogo obespecheniya rabotnikov zdavoohraneniya // Avtoref. dissert. na soiskanie uch. stepeni k.yu.n. po special'nosti 12.00.05. – trudovoe pravo, pravo social'nogo obespecheniya. – Moskva, 2008. – 29 s. [Electronic resource]. Available at: <https://www.dissercat.com/content/nekotorye-osobennosti-pravovogo-regulirovaniya-truda-i-sotsialnogo-obespecheniya-rabotnikov-/read> (Accessed: 25.03.2022)
6. Ivanova N.A. Osobennosti pravovogo regulirovaniya truda medicinskih rabotnikov v usloviyah reformirovaniya zdavoohraneniya // Avtoref. dissert. na soiskanie uch. stepeni k.yu.n. po special'nosti 12.00.05. – trudovoe pravo, pravo social'nogo obespecheniya. – Ekaterinburg, 2012. – 30 s. [Electronic resource]. Available at: https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_005009605?page=1&rotate=0&theme=white (Accessed: 25.03.2022)
7. Belokolodova T.A. Sovremennyyj trudo-pravovoj status medicinskogo rabotnika i ego osobennosti // Avtoref. dissert. na soiskanie uch. stepeni k.yu.n. po special'nosti 12.00.05. – trudovoe pravo, pravo social'nogo obespecheniya. – Sankt-Peterburg, 2017. – 28 s. [Electronic resource]. Available at: <https://www.dissercat.com/content/sovremennyyi-trudopravovoi-status-meditsinskogo-rabotnika-i-ego-osobennosti> (Accessed: 25.03.2022)
8. Zhelomeeva N.V. Pravovoe regulirovanie oplaty truda medicinskih rabotnikov // Avtoref. dissert. na soiskanie uch. stepeni k.yu.n. po special'nosti 12.00.05. – trudovoe pravo, pravo social'nogo obespecheniya. – Ekaterinburg, 2018. – 33 s. [Electronic resource]. Available at: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008709143> (Accessed: 25.03.2022)

9. Sorokin B.K. Osobnosti pravovogo regulirovaniya truda medicinskih i farmacevticheskikh rabotnikov // Avtoref. dissert. na soiskanie uch. stepeni k.yu.n. po special'nosti 12.00.05. – trudovoe pravo, pravo social'nogo obespecheniya. – Moskva, 2018. – 29 s. [Electronic resource]. Available at: file:///C:/Users/guzel/ Downloads/ autoref-osobnosti-pravovogo-regulirovaniya-truda-meditsinskikh-i-farmatsevticheskikh-rabotnikov.pdf (Accessed: 25.03.2022)
10. Shalharov E.S. Voprosy pravovogo regulirovaniya deyatel'nosti medicinskih rabotnikov // Avtoref. dissert. na soiskanie uch. stepeni PhD. – Almaty, 2018. – 32 s. [Electronic resource]. Available at: <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/ folder17928/Annotaciya%20Shalharov%20E.S.pdf> (Accessed: 27.03.2022)
11. Auezova A.M. Nauchnoe obosnovanie sovershenstvovaniya mekhanizma obespecheniya zashchity konstitucionnyh prav medicinskih rabotnikov v Respublike Kazahstan // Avtoref. dissert. na soiskanie uch. stepeni PhD. – Almaty, 2014. – 31 s. [Electronic resource]. Available at: <https://g.engime.org/nauchnoe-obosnovanie-sovershenstvovaniya-mekhanizma-obespecheni.html> (Accessed: 14.04.2022)
12. Mazin A.L. Ekonomika truda: teoriya i rossijskaya praktika. – N. Novgorod: NGC, 2002. – S.176-177.
13. World Medical Association Declaration of Geneva, September 1948. [Electronic resource]. Available at: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-geneva/> (Accessed: 25.03.2022)
14. WMA Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects, June 1964. [Electronic resource]. Available at: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/> (Accessed: 25.03.2022)
15. WMA International Code of Medical Ethics, October 1949. [Electronic resource]. Available at: <https://www.wma.net/policies-post/wma-international-code-of-medical-ethics/> (Accessed: 25.03.2022)
16. Kazakstan Respublikasynyn «Halyk densaulygy zhane densaulyk saktau zhuiesi turaly» 2020 zhylygy 7 shildedegi № 360-VI KRZ Kodeksi. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K2000000360> (Accessed: 23.04.2022)
17. «Azamatyq kyzmetshilerge, memlekettik byudzheth karazhaty esebinen ustalatyn uzhyrdardyn kyzmetkerlerine, kazynalyk kasiporyndardyn kyzmetkerlerine enbekaky toleu zhuiesi turaly» Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2015 zhylygy 31 zheltoksandagy № 1193 kaulysy. [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38093321 (Accessed: 23.04.2022)
18. Kazakstan Respublikasynyn 2015 zhylygy 23 karashadagy № 414-V Enbek kodeksi. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/eng/docs/K15000 00414> (Accessed: 23.04.2022)
19. Kazakstan Respublikasy Densaulyk saktau ministriligi, Kazakstandyk densaulyk saktau kyzmetkerlerinin salalyk kasiptik odagy zhane Ultyk densaulyk saktau palatasy arasyndagy 2020-2022 zhyldarga arналган Salalyk kelisim. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/D20RR000001> (Accessed: 23.04.2022)
20. Kazakstan Respublikasynyn medicina zhane farmacevtika kyzmetkerlerinin Ar-namys kodeksi. ҚР Densaulyk saktau ministrinin 2020 zhylygy 23 zheltoksandagy № ҚР DSM-319/2020 buirygy men bekitilgen. [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021890> (Accessed: 23.04.2022)
21. Trudovoj kodeks Rossijskoj Federacii ot 30 dekabrya 2001 goda № 197-FZ. [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id =30396416 (Accessed: 23.04.2022)
22. Trudovoj kodeks Respubliki Belarus' ot 26 iyulya 1999 goda № 296-Z. [Electronic resource]. Available at: <https://online.zakon.kz/Document/?doc id=30414859> (Accessed: 23.04.2022)
23. Rasshirenie dostupa k rabotnikam zdavoohraneniya v otdalennyh i sel'skih rajonah posredstvom sovershenstvovaniya sistemy sohraneniya kadrov. Rekomendacii po global'noj politike // WHO Library Cataloguing-in-Publication. – 2011. – [Electronic resource]. Available at: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/ 10665/44369/9789244564011_rus.pdf?sequence=2&isAllowed=y (Accessed: 21.02.2022)
24. BVFG. German Law on Refugees and Displaced Persons [Electronic resource]. Available at: <https://www.germany.ru/consult/status/bvfg.html> (Accessed: 21.02.2022)
25. BQFG. Berufsqualifikationen. German Federal and land laws on the assessment of professional qualifications [Electronic resource]. Available at: <https://www.ihk-muenchen.de/fosa/> (Accessed: 21.02.2022)
26. Directive 2005/36/EC of the European Parliament and of the Council of 7 September 2005 on the recognition of professional qualifications [Electronic resource]. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32005 L0036> (Accessed: 20.03.2022)

27. «Europalyk onirde zhogary bilimge zhatatyn biliktilikterdi tanu turaly» Konvenciya (Lissabon қ., 1997 zhylgy 11 sauir) / Konvenciya «O priznaniy v Evropejskom regione kvalifikacij, otnosyashchihsya k vysshemu obrazovaniyu» [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1014774; <https://rm.coe.int/168007f2f5> (Accessed: 20.04.2022)

28. Kazakstan Respublikasy Densaulyk saktau zhane aleumettik damu ministrinin 2015 zhylgy 28 zheltoksandagy № 1053 «Auyr zhumystardyn, enbek zhagdailary ziyandy zhane (nemese) kauipti zhumystardyn tizbesin, zhumys isteu zhumys uakytynyn kyskartylgan uzaktygyna, zhyl sayngy aky tolenetin kosymsha enbek demalysyna zhane enbekke aky toleudin zhogarylatylgan molsherine kukyk beretin ondiristerdin, cekhtardyn, kasipter men lauazymdardyn tizimin, sondai-ak olardy beru kagidalaryn bekitsu turaly» buirygy [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012731> (Accessed: 23.04.2022)

29. Kazakstan Respublikasy Enbek zhane halykty aleumettik korgau ministrinin 2020 zhylgy 9 zheltoksandagy № 488 Kazakstan Respublikasy Densaulyk saktau zhane aleumettik damu ministrinin «Auyr zhumystardyn, enbek zhagdailary ziyandy zhane (nemese) kauipti zhumystardyn tizbesin, zhumys isteu zhumys uakytynyn kyskartylgan uzaktygyna, zhyl sayngy aky tolenetin kosymsha enbek demalysyna zhane enbekke aky toleudin zhogarylatylgan molsherine kukyk beretin ondiristerdin, cekhtardyn, kasipter men lauazymdardyn tizimin, sondai-ak olardy beru kagidalaryn bekitsu turaly» 2015 zhylgy 28 zheltoksandagy № 1053 buirygyna ozgerister engizu turaly» buirygy [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021750> (Accessed: 23.04.2022)

30. Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 1999 zhylgy 10 zheltoksandagy «Enbek zhagdailary ziyandy zhane auyr zhumystardagy ondiristerdin, zhumystardyn, kasipterdin, lauazymdar men korsetkishterdin № 2 Tizimin bekitsu turaly» № 1930 Kaulysy [Electronic resource]. Available at: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P990001930_ (Accessed: 23.04.2022)

31. Kazakstan Respublikasy Densaulyk saktau ministrinin 2020 zhylgy 30 qarashadagy № ҚР DSM-213/2020 «Densaulyk saktau salasyndagy sharuashylyk zhyrgizu kukygyndagy memlekettik kasiporyndar zhumyskerlerinin enbegine aky toleudin ulgilik zhyiesin bekitsu turaly» buirygy [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021711> (Accessed: 23.04.2022)

32. Kazakstan Respublikasy Densaulyk saktau ministrinin 2017 zhylgy 22 qarashadagy № 857 «Medicina kyzmetkerlerinin kezekshiligin uiymdastyru zhane aky toleu kagidalaryn bekitsu turaly» buirygy [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700016071> (Accessed: 23.04.2022)

33. Kazakstan Respublikasy Densaulyk saktau ministrinin 2020 zhylgy 15 zheltoksandagy № ҚР DSM-278/2020 «Tegin medicinalyk komektin kepildik berilgen kolemi shenberinde zhane (nemese) mindetti aleumettik medicinalyk saktandyru zhuiesinde medicinalyk kyzmetter korsetetin densaulyk saktau sub»ektilerinin zhumyskerlerin kotermelau kagidalaryn bekitsu turaly» buirygy [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021824> (Accessed: 23.04.2022)

34. Federal'nyj Zakon «Ob osnovah ohrany zdorov'ya grazhdan v Rossijskoj Federacii» ot 21 noyabrya 2011 goda № 323-FZ [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31089415 (Accessed: 23.04.2022)

35. Prikaz Ministra truda Rossijskoj Federacii ot 09.03.2016 № 91n «Ob utverzhdenii professional'nogo standarta Provizor» [Electronic resource]. Available at: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201604120020> (Accessed: 23.04.2022)

36. Kazakstan Respublikasy Densaulyk saktau ministrinin 2020 zhylgy 21 zheltoksandagy № ҚР DSM-305/2020 «Densaulyk saktau salasyndagy mamandyktar men mamandandyruklar nomenklaturasyn, densaulyk saktau kyzmetkerleri lauazymdarynyn nomenklaturasy men biliktilik sipattamalaryn bekitsu turaly» buirygy [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021856> (Accessed: 23.04.2022)

37. Vnukova V.A. O pravovom statuse medicinskih i farmacevitcheskih rabotnikov [Electronic resource]. Available at: <http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/33414/1/> (Accessed: 20.04.2022)

38. Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2021 zhylgy 30 nauryzdagy № 174 «Azamattyk kyzmetshilerge, memlekettik byudzhet karazhaty esebinen ustalatyn uzhymdardyn kyzmetkerlerine, kazynalyk kasiporyndardyn kyzmetkerlerine enbekaky toleu zhuiesi turaly» Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2015 zhylgy 31 zheltoksandagy № 1193 kaulysyna ozgerister engizu turaly» kaulysy [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000174> (Accessed: 20.04.2022)

Авторлар туралы мәліметтер:

Галиакбарова Г.Г. - PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасының доценті м.а., Сатпаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Жаркенова С.Б. - заң ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасының профессоры, Сатпаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Galiakbarova G.G. - PhD, acting associate professor of the Department of Civil, Labor and Environmental Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev Str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Zharkenova S.B. - Candidate of Law, Professor of the Department of Civil, Labor and Environmental Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Вопросы эффективности норм трудового права в рамках межотраслевых правоотношений

Аннотация. В статье обоснован авторский подход к определению эффективности норм трудового права в ключе межотраслевого правового регулирования и форм межотраслевого взаимодействия: совместное, субсидиарное и конкурирующее (коллиззионное). На основе авторской концепции межотраслевого правового регулирования предложены решения теоретических и прикладных проблем координации норм трудового и налогового права в обеспечении полной и продуктивной занятости, формировании института социально-бытового обслуживания персонала, обеспечения здорового образа жизни и др.

Ключевые слова: эффективность норм трудового права, межотраслевое правовое регулирование, налоговое право.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-139-2-69-75>

Введение

Постановка проблемы: учение об эффективности норм трудового права связано с социально-правовыми исследованиями советских ученых-трудовиков второй половины XX века В.И. Никитинского, О.В.Смирнова и др. [5]. Социальная эффективность норм трудового права определялась как соотношение фактического результата действия правовой нормы и социально значимых целей, для достижения которых эта норма принята. Отметим, что и в современных исследованиях по трудовому праву обращение к теории эффективности норм трудового права приносит свои плодотворные результаты [3] Между тем на сегодняшний день очевидным пробелом в правовом познании эффективности норм трудового права остаются проблемы оптимизации межотраслевых связей трудового права как одного из определяющих факторов (усло-

вий) эффективности правовых норм. Порядок взаимодействия норм трудового права с иными отраслями права позволяет рассмотреть под особым углом вопрос эффективности трудо-правовых норм. Очевидно, что системность во взаимодействии различных отраслей права обеспечивает единство правовой системы государства, выступает условием ее эффективности в целом.

Методология

В качестве методологических и теоретических предпосылок к изучению поставленной проблемы рассмотрим эффективность норм трудового права на основе форм и способов межотраслевого взаимодействия трудового права, межотраслевого правового регулирования. Для начала ограничимся двумя важными замечаниями, ремарками. Во-первых, концепция межотраслевого правового регу-

лирования не отрицает самостоятельности и автономности трудового права, но при этом определяет системные межотраслевые связи данной отрасли, формы взаимодействия норм трудового права и иных отраслей права для достижения общих социальных целей. В этой связи под межотраслевым правовым регулированием следует понимать правовой механизм реализации норм различной отраслевой принадлежности, объединенных единой целью и смежным (общим) предметом правового регулирования. Полагаю, что к основным формам такого межотраслевого регулирования следует отнести: совместное (паритетное) регулирование, субсидиарное правовое регулирование и конкурентное (коллизийное) [1,2].

Второе замечание связано с концепцией комплексных отраслей и институтов права. Не вдаваясь в данную дискуссию, отметим, что предлагаемая теория межотраслевого правового регулирования «не льет воду на эту мельницу». Как раз наоборот, дает новые аргументы в обоснованности конструкции комплексных отраслей права. Комплексным может быть только законодательство. В этой части теория межотраслевого регулирования и составляет основу для разработки комплексных нормативно-правовых актов, в рамках которых «сотрудничают» нормы различной отраслевой принадлежности, имея общий (или смежный) предмет правового регулирования и общую социальную цель. Ярким примером может служить закон о занятости, объединяющий нормы трудового права, административного права, права социального обеспечения.

Обсуждение

Поскольку в рамках данной статьи заявлены не только вопросы теории, но и практики, то остановимся на некоторых проблемах системного взаимодействия норм трудового права и норм налогового права с выходом на оценку эффективности этих норм.

Прикладные и прогностические аспекты исследования. Начнем с анализа упомянутой социальной проблемы занятости населения.

Достижение продуктивной и полной занятости - эта цель заявлена как на международно-правовом уровне (например, Конвенция МОТ №122 «О политике в области занятости» 1964 г.), так и российского законодательства о занятости, коллективных соглашениях. Для ее достижения особая роль отводится межотраслевому взаимодействию, в нашем ракурсе исследования, трудового и налогового права. Отметим два весьма показательных примера такого взаимодействия, касающихся заемного труда (трудовые договоры о предоставлении труда работников (персонала) и самозанятых лиц. По сути, в эти две отрасли были призваны решать эту проблему совместными усилиями, но каждая своими правовыми средствами. Иными словами, речь идет о совместном межотраслевом правовом регулировании отношений в сфере труда.

Однако практика преподнесла «сюрпризы» несистемного межотраслевого взаимодействия, которое «тайло угрозы» конфликтного конкурентного (коллизийного) межотраслевого правового регулирования трудового и налогового отраслей права. Так, глава 25 Налогового кодекса РФ «Налог на прибыль» (глава введена ФЗ от 06.08.2001 №110-ФЗ) фактически легализовала заемный труд, допуская отнесение на расходы организации затраты в связи с заключением трудовых договоров на основании заемного труда. Между тем в ТК РФ соответствующая глава 53.1, посвященная договору о предоставлении персонала, появилась значительно позднее, только в 2014 году. До названной даты заемный труд был вне правового поля действующего трудового законодательства, что свидетельствовало о правовой неопределенности в регулировании таких трудовых отношений. Отметим, что и выбранный законодателем способ устранения пробела в трудовом праве вызывает вопросы. Дело в том, что одновременно с главой 53.1 была внесена в ТК РФ и новая статья 56.1 о запрете заемного труда по принципу: «заемный труд запрещен, но если очень хочется, то обращаемся к главе 53.1 ТК РФ».

Другим примером несистемного межотраслевого регулирования трудового и налогового права, которое также требует

особого внимания нашего законодателя - это правовой статус самозанятых лиц. Вновь «застрельщиком» выступило налоговое право. Был объявлен правовой эксперимент, который проводится до 2028 года во всех регионах России по установлению специального налогового режима «Налог на профессиональный доход». Особо следует отметить, что получить статус самозанятого по российскому законодательству и трудящиеся ЕАЭС.

Основная цель налогово-правового регулирования труда самозанятых лиц - это, конечно, как и в первом случае, обеспечение обязанности по уплате налога. Но не исключается и сопутствующая цель - легализация «теневого» (неформальной) занятости и в конечном итоге обеспечение полной и продуктивной занятости. Между тем самозанятое лицо - человек, самостоятельно занятый трудом по оказанию услуг в рамках договоров гражданско-правового характера, в том числе в форме индивидуального предпринимательства (Межгосударственный стандарт по безопасности труда (ГОСТ 12.0.004-2015). Названные лица не имеют работодателя и не привлекают наемных работников по трудовому договору. Формальным критерием самозанятости является постановка на налоговый учет в качестве самозанятого лица. Читатель спросит, а при чем здесь трудовое право? В чем заключается «угроза» трудовым отношениям с легализацией самозанятых лиц? Эта «угроза» весьма реальна в связи с возможными намерениями работодателей «перевести» своих работников с трудового договора в категорию самозанятых лиц, тем самым существенно сократить свои социальные расходы. Например, сравним так называемую категорию «домашних работников». Это могут быть самозанятые лица, оказывающие услуги физическому лицу для личных, домашних или иных подобных услуг (услуги по уходу за детьми и инвалидами, по уборке жилых помещений, территорий и т.д.), находящиеся на режиме налогообложения профессионального дохода. Это могут быть и наемные работники на основании трудового договора, заключенного с работодателем-физическим лицом (гл.48 ТК РФ). Конкурирую-

щее межотраслевое регулирование налицо, и эта конкуренция вряд ли будет в пользу трудовых отношений, учитывая дополнительные обязанности работодателя-физического лица по оформлению такого трудового договора, уплате социально-страховых взносов и перечислению налога на доходы физических лиц в качестве налогового агента.

Результаты

Таким образом, распространение нетипичных форм трудовой занятости (гл.48; 48.1; 49; 49.1; 53.1 ТК РФ), особенно в форме удаленного труда во многом поспособствует реализации этой угрозы. Ее пресечение предполагает обращение к институту изменения квалификации гражданско-правового договора на трудовой договор, к презумпции трудовых отношений на основании ТК РФ (ст.19.1 ТК РФ). Однако здесь действует в значительной степени принцип «спасение утопающего - дело рук самого утопающего», т.е. обращаться за защитой в суд, органы государственной инспекции труда должен сам работник, бремя доказывания тоже ложится на него. Отчасти «спасает ситуацию то, что неустранимые сомнения при рассмотрении судом споров о признании отношений трудовыми толкуются в пользу наличия этих отношений.

Буквально несколько слов скажем в отношении института изменения юридической квалификации договора в трудовом праве. По сути мы имеем дело, как правило, с притворными сделками. Но наш законодатель не счел возможным применение цивилистической конструкции недействительности договора. В рамках межотраслевого субсидиарного регулирования он обратился к публично-правовой конструкции, которая используется в налоговом праве - это изменение юридической квалификации договора (ст.45 НК РФ). Эта юридическая конструкция предполагает, во-первых, конкретную цель, во-вторых, способ такой перекалфикации договора. Применительно к трудовому праву эта юридическая конструкция означает следующее. Изменение юридической квалификации

гражданско-правового договора на трудовой в целях регулирования трудовых отношений, средствами (способом) трудового права, а именно, на основе признаков трудового правоотношения (личностный, организационный и имущественный), указанных в ТК РФ (ст.15). Эти признаки позволяют реализовать такой способ квалификации договоров как приоритет «существа над формой» договора.

В контексте совместного межотраслевого регулирования нельзя не отметить и попытки налогового законодателя противодействовать злоупотреблениям работодателей в отношении «перевода» работников в самозанятые лица. Так, ст. 6 Закона № 422-ФЗ исключает доход от оказания (выполнения) физическими лицами услуг (работ) по гражданско-правовым договорам при условии, что заказчиками выступают работодатели указанных физических лиц или лица, бывшие их работодателями менее двух лет назад из объекта налогообложения налогом на профессиональный доход. Однако эффективность данной налоговой нормы под вопросом.

Рассмотренные выше примеры межотраслевого правового регулирования трудового и налогового права для достижения цели полной и продуктивной занятости населения ставят на повестку дня вопрос о зарождении новой отрасли права XXI века, а именно, права занятости. Актуализирует эту проблему и широкое распространение нетипичных форм занятости, в том числе нетипичных трудовых договоров, которые существенно отдаляются от юридической конструкции типичного трудового договора, обоснованной еще отцом-основателем отечественного трудового права Л.С.Талем (1866-1933) [7]. Кроме того, следует обратить внимание на Генеральное соглашение между общероссийскими объединениями профсоюзов, общероссийскими объединениями работодателей и Правительством РФ на 2018-2020 гг. которым предусматривалось проведение консультации по вопросу вариативности формирования и реализации пенсионных прав самозанятыми гражданами. Иными словами, судьба самозанятых лиц стала предметом защиты в рамках социаль-

но-партнерских механизмов трудового права (ст.23-27 ТК РФ).

Но это утверждение носит футурологический вероятностный характер, поэтому вернемся к современным реалиям, а именно, к проблемам совершенствования действующего трудового законодательства, развитию отрасли трудового права в «содружестве», системном взаимодействии с другими отраслями права, в том числе с налоговым правом. В этой части представляет интерес обоснование необходимости разработки нового института трудового права социально-бытового обслуживания персонала. Так, М.В.Молодцов писал, что одним из главных недостатков ТК как основного трудового закона России является то, что отношения по социально-бытовому обслуживанию работников в нем вообще не упомянуты и лишь отдельные вопросы урегулированы в разделе X «Охрана труда» ТК РФ [4]. Подчеркнем, что МОТ не оставила без внимания эту проблему. Рекомендация МОТ №129 «О связях между администрацией и трудящимися на предприятии» дает ориентиры в отношении данного института, где под социально-бытовым обслуживанием персонала понимается медицинское обслуживание, здравоохранение, столовые, жилищные условия, условия отдыха, условия для хранения сбережений и банковское обслуживание и т.д., предоставляемые работодателем.

Сегодня у нас много говорят и пишут о социальной ответственности бизнеса и социальных расходах работодателя на социальное обслуживание работников (социальные выплаты, социальные услуги). Между тем в ТК РФ в статье 21, посвященной основным правам работника, не нашлось места для права работника на социально-бытовое обслуживание. Однако в статье, посвященной обязанностям работодателя, указана в общей формулировке обязанность обеспечить бытовые нужды работников, связанные с исполнением ими трудовых обязанностей. Кроме того, ст. 223 ТК РФ возлагает на работодателя санитарно-бытовое обслуживание и медицинское обеспечение работников (оборудование помещений для приема пищи, комнат для отдыха в рабочее

время и психологической разгрузки и другое) в соответствии с требованиями охраны труда. За исключением этих требований по охране труда во всех остальных случаях речь идет скорее о праве работодателя или декларативной обязанности. Вероятно, наш законодатель, полагает, что все работодатели «разумны», «хоят и лелеют своих работников», поэтому вполне достаточно социально-партнерского и локального уровней правового обеспечения названного права. Но эффективность локальных и коллективно-договорных норм, обеспечивающих социальное обслуживание за счет средств работодателя, оставляет желать большего. Следующим шагом стало бы хотя бы рамочное правовое регулирование путем легализации в статье 21 ТК РФ права работника на социально-бытовое обслуживание за счет средств работодателя в случаях, предусмотренных федеральным законом для отдельных категорий работников, а для остальных в коллективно-договорном и локальном порядке. Причем речь должна идти не об узком понимании только бытовых нужд работника, а об обеспечении его социальных потребностей как в связи с исполнением трудовых обязанностей, так и вне зависимости от исполнения трудовых обязанностей.

Эта социально-значимая цель обеспечивается на сегодняшний день в основном правовыми средствами налогового права. В НК РФ признаются в целях исчисления налога на прибыль социальные расходы работодателя в их широком значении, а именно, все эти расходы подразделяются на два вида: связанные с исполнением работниками трудовых обязанностей и не связанные с исполнением работником трудовых обязанностей. Речь идет о социальных расходах работодателя как предусмотренных законодательством, так и коллективными договорами, локальными нормативными актами. Так, согласно НК РФ (ст.255) при исчислении налога на прибыль к расходам на оплату труда также отнесены бесплатно предоставляемые работникам коммунальные услуги, питание, продукты, жилье (при условии, что они составляют оплату труда в натуральной форме, т.е. являются частью системы оплаты труда, за исключением случаев

обязанности работодателя по действующему законодательству, напр., лечебно-профилактическое питание во вредных условиях труда). Перечень прочих расходов (ст.264) открытый и позволяет учесть в целях налогообложения прибыли расходы на обеспечение нормальных условий труда. Например, письма Минфина РФ, судебная практика к таким прочим расходам относит приобретение работодателем кондиционеров в служебные помещения, кулеров с питьевой водой; чай, кофе, сахар и др.

Особо следует отметить признание налоговым законодателем социальных расходов работодателя, которые непосредственно не связаны с исполнением работниками трудовых обязанностей, но уменьшают налоговую базу по налогу на прибыль. К таким расходам НК РФ причисляет расходы по возмещению затрат работников по уплате процентов по займам на приобретение и строительство жилья; расходы на оплату туристических путевок, санаторно-курортного лечения и отдыха на территории России для работника, его супруги или супруга, родителей, детей и подопечных до 18 лет, не более 50 000 рублей в совокупности за год на каждого человека; расходы по взносам на добровольное медицинское страхование работников, заключаемые на срок не менее 1 года, а также иные расходы (выплаты), если они предусмотрены трудовым и (или) коллективным договором в пользу работника (перечень открытый).

Выводы

Таким образом, формирование института трудового права «Социально-бытовое обслуживание персонала» формируется благодаря нормам налогового права в рамках межотраслевого правового регулирования.

Еще один важный аспект содержательного наполнения рассматриваемого института трудового права требует нашего внимания. Федеральным законом от 21.11.2011 «Об основах охраны здоровья граждан в Российской Федерации» заявлено о необходимости «...создания условий для ведения здорового образа

жизни, в том числе для занятий физической культурой и спортом» (ст.30). В Генеральном соглашении между общероссийскими объединениями профсоюзов, общероссийскими объединениями работодателей и Правительством РФ на 2018-2020 гг. социальные партнеры брали на себя обязательства «содействовать распространению опыта реализации корпоративных социальных программ предприятий в интересах работников по сохранению и укреплению здоровья, созданию условий для здорового образа жизни». Никаких «подвижек» в этом направлении на уровне ТК РФ, к сожалению, мы не наблюдаем. Между тем, очевидно, что следует в упомянутых статьях ТК РФ (ст.21; 22) раскрыть содержание прав работника и обязанностей работодателя по социально-бытовому обслуживанию работников, в том числе, и созданию условий для занятия физической культурой и спортом. Тем более, что к этому имеются правовые основания, а именно, Типовой перечень ежегодно реализуемых работодателем мероприятий по улучшению условий и охраны труда (Утв. Приказом Минздравсоцразвития России от 01.03.2012 N 181н.). Этот перечень предусматривает компенсации работникам оплаты занятий спортом в клубах и секциях; организацию и проведение физкультурных и спортивных мероприятий, в том числе мероприятий по внедрению Всероссийского физкультурно-спортивного комплекса «Готов к труду и обороне» (ГТО), включая оплату

труда методистов и тренеров, привлекаемых к выполнению указанных мероприятий; приобретение, содержание и обновление спортивного инвентаря; устройство новых и (или) реконструкция имеющихся помещений и площадок для занятий спортом. Но этот перечень содержит всего лишь рекомендации, которые могут быть обличены в норму права в коллективных договорах, локальных нормативных актах. Однако работодатель не особо заинтересован в реализации указанных рекомендаций по обеспечению здорового образа жизни работника. Здесь ситуация принципиально изменилась. Согласно НК РФ (ст.270) не учитываются в качестве расходов по налогу на прибыль: приобретение спортивного инвентаря для работников в целях реализации мероприятий, направленных на развитие физической культуры и спорта в трудовых коллективах; возмещение работникам расходов на занятия спортом, в том числе на оплату занятий работников в спортивных секциях, кружках (клубах), приобретение спортивного инвентаря; устройство, реконструкцию и содержание помещений и площадок для занятий физкультурой. Логику законодателя в этом случае трудно чем-либо объяснить, может быть только в контексте грядущих новелл гл.23 НК РФ, согласно которым налогоплательщику-работнику при исчислении налога на доходы физических лиц предоставляется льгота (социальный вычет) в отношении расходов на физкультурно-оздоровительные услуги.

Список литературы

1. Лушникова М.В. Межотраслевые связи трудового права // Вестник Ярославского государственного университета. Гуманитарные науки. 2017. №3. С.50-54;
2. Лушникова М.В. Трудовое право в системе отраслей российского права: оптимизация межотраслевых связей //Формирование и развитие отраслей права в исторических и современных реалиях. М.: Юрлитинформ, 2020. Т.3. 448 с.
3. Лютов Н.Л. Эффективность норм международного трудового права. М.: Проспект, 2014. 328 с.
4. Молодцов М.В, Головина С.Ю. Трудовое право России. М.:Норма, 2003. 640 с.
5. Никитинский В.И. Эффективность норм трудового права. М.: Юрлит, 1971. 246 с.
6. Смирнов О.В. Эффективность правового регулирования организации труда на предприятии. М.:Юрлит, 1968. 184 с.
7. Таль Л.С. Трудовой договор. Цивилистическое исследование. Ч.1. Общее учение. Я- рославль: Тип. Губ.правления, 1913. - 422 с.

М.В. Лушникова

П.Г. Демидов атындағы Ярославль мемлекеттік университеті, Ярославль, Ресей

Салааралық құқықтық қатынастар шеңберіндегі еңбек құқығы нормаларының тиімділігі мәселелері

Аңдатпа. Мақалада салааралық құқықтық реттеу және бірлескен, субсидиарлық және бәсекелес (коллизиялық) салааралық өзара іс-қимыл нысандары негізінде еңбек құқығы нормаларының тиімділігін айқындауға авторлық көзқарас негізделген. Салааралық құқықтық реттеудің авторлық тұжырымдамасы негізінде толық және өнімді жұмыспен қамтуды қамтамасыз етуде, қызметкерлерге әлеуметтік-тұрмыстық қызмет көрсету институтын қалыптастыруда, салауатты өмір салтын қамтамасыз етуде және т.б. еңбек және салық құқығы нормаларын үйлестірудің теориялық және қолданбалы проблемаларын шешу ұсынылды.

Кілт сөздер: еңбек құқығы нормаларының тиімділігі, салааралық құқықтық реттеу, салық құқығы.

M.V. Lushnikova

P.G. Demidov Yaroslavl State University, Yaroslavl, Russia

Issues of the effectiveness of labor law norms within the framework of inter-sectoral legal relations

Abstract. The article justifies the author's approach to determining the effectiveness of labor law norms in the key of intersectoral legal regulation and forms of intersectoral interaction: joint, subsidiary, and competing (conflict). Based on the author's concept of intersectoral legal regulation the article highlights solutions to theoretical and applied problems of coordinating labor and tax law norms in ensuring full and productive employment, forming the institute of social services for personnel, ensuring a healthy lifestyle, etc.

Keywords: efficiency of labor law norms, inter-sectoral legal regulation, tax law.

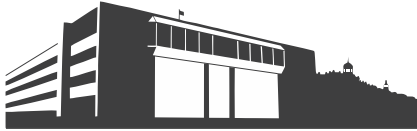
References

1. Lushnikova M.V. Mezhotraslevye svyazi trudovogo prava // Vestnik Yaroslavl'skogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnye nauki. 2017. №3. S.50-54;
2. Lushnikova M.V. Trudovoe pravo v sisteme otraslej rossijskogo prava: optimizaciya mezhotraslevykh svyazej //Formirovanie i razvitie otraslej prava v istoricheskikh i sovremennykh realiyah. M.: YUrlitinform, 2020. T.3. 448 s.
3. Lyutov N.I. Effektivnost' norm mezhdunarodnogo trudovogo prava. M.: Prospekt, 2014. 328 s.
4. Molodcov M.V., Golovina S.YU. Trudovoe pravo Rossii. M.:Norma, 2003. 640 s.
5. Nikitinskij V.I. Effektivnost' norm trudovogo prava. M.: YUrlit, 1971. 246 s.
6. Smirnov O.V. Effektivnost' pravovogo regulirovaniya organizacii truda na predpriyatii. M.: YUrlit, 1968. 184 s.
7. Tal' L.S. Trudovoj dogovor. Civilisticheskoe issledovanie. CH.1. Obshchee uchenie. Yaroslavl': Tip. Gub. Pravleniya, 1913. 422 s.

Сведения об авторе:

Лушникова М.В. - доктор юридических наук, профессор кафедры трудового и финансового права Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова, Ярославль, Россия.

Lushnikova M.V. - Doctor of Law, Professor of the Department of Labor and Financial Law, P.G. Demidov Yaroslavl State University, Yaroslavl, Russia.

XFTAP 10.77.51

А.Б. Байсултанов

Қазақстан Республикасы ІІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты,
Ақтөбе, Қазақстан
(E-mail: baisul@mail.ru)

Ауырлататын мән-жайларда бас бостандығынан айыру орындарынан, қамақтан немесе күзеттен қашудың сипаттамасы

Аңдатпа. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 426-бабының 2-бөлігімен көзделген бас бостандығынан айыру орындарынан, қамақтан немесе күзеттен қашуды ауырлататын мән-жайларда жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы мәселелер қоғамдық қауіптілігі дәрежесі жағынан едәуір алаңдатады. Сол себепті ауырлататын мән-жайларда қашу жасауды зерттеудің өзектілігі еш күмән туғызбайды.

Зерттеудің мақсаты отандық және шетелдік қылмыстық заңдардағы осы қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлататын белгілерін салыстыра отырып, қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныс білдіру болып табылады.

Зерттеу жұмысының нәтижесі қашудың ауырлататын белгілерін талдау, қолданыстағы норманы қолдануда әрқилы талқылауға жол бермеу үшін, заңды бір үлгіде қолдану мақсатында және қашу жасауда кінәлі адамдардың қоғамға қауіптілігі дәрежесіне қарай жауаптылығын жеке-даралау үшін, сондай-ақ бірнеше жылдар кезеңіндегі сот-тергеу тәжірибесінің материалдарын зерделеу негізінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 426-бабына бірқатар ауырлататын және аса ауырлататын белгілерді енгізу туралы ұсыныс білдіру. Мәселен, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 426-бабын жаңа 3-бөліммен толықтыруды, онда аса ауырлататын белгілерінің бірі ретінде «өмірге немесе денсаулыққа қауіпті күш қолданылып не осындай күш қолданымын деп қорқыту арқылы жасалған қашуды» көздеу, іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігіне тәуелді оны жасағаны үшін жауаптылық та жеке-даралану ұсынылған.

Кілт сөздер: бас бостандығынан айыру орындары, қашу, ауырлататын мән-жайлар, саралау белгілері, адамдар тобы, қару, күш қолдану.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-139-2-76-87>

Кіріспе

Ауырлататын мән-жайлар іс-әрекеттің негізгі құрамының белгілерімен сипатталған қоғамдық қауіптілігінің дәрежесімен салы-

стырғанда жоғарылығын дәлелдейтін қылмыс құрамының белгілері болып табылады.

Қылмыс құрамын ауырлататын белгілердің жаратылысы екі жақты. Бірінші жағынан, олар қылмыс құрамы белгілерінің

жиынтығына кіреді және бұл жөнінен оларды құрам белгілері ретінде сипаттайтын белгілі бір ерекшеліктерге ие болуы қажет. Екінші жағынан, олар негізгі құрам белгілеріне өзіндік қосымша мән-жайлар болып табылады. Ауырлататын мән-жайларды қылмыс құрамының саралау белгілері деп те атайды. Заң шығарушы іс-әрекеттің неғұрлым қауіпті түрлерін құрастыру үшін және тиісінше заңда қылмыстың негізгі құрамына қатысты белгіленген санкциясымен салыстырғанда неғұрлым қатаң жазаны көрсету үшін пайдаланады.

«Саралау белгілері» термині ҚР Қылмыстық кодексында орын алмаған, бірақ ол туралы «ауырлататын мән-жайлар» деп көрсетілген (54 б.) [1].

ҚР ҚК 426 бабы бұл жөнінен құр емес. Қарастырылып жатқан норманың 2-бөлімінің диспозициясында қашудың қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесін жоғарылатуға едәуір ықпал ететін үш саралау белгілері: 1) адамдар тобы, алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы жасаған; 2) өмірге немесе денсаулыққа қауіпті күш қолданып, не сондай күш қолдану қатерін төндіріп; 3) қаруды немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып жасау.

Қылмыстық заңнама тарихында оның әр түрлі даму кезеңінде қашудың сараланған белгілері туралы мәселе әрқилы шешілген.

РКФСР алғашқы 1922 және 1926 жж. ҚК қашудың сараланған түрлерін көздеген жоқ. ҚазКСР ҚК 199 б. қашу құрамы да саралау белгілерін көздеген жоқ.

Бұрынғы одақтас республикалардың барлық Қылмыстық кодекстері ауырлататын мән-жайлар қатарына «сақшыға қарсы күш көрсетуді» кіргізген, ал Эстонияның ҚК 176 бабында «жеке адамға қарсы күш көрсету» көзделген. Әзірбайжан ҚК (185 б.), Армения ҚК (203 б.), Грузия ҚК (203 б.), Латвия ҚК (181 б.), Литва ҚК (195 б.), Молдавия ҚК (200 б.), Түркіменстан ҚК (209 б.), Өзбекстан ҚК (166 б.) және Украина ҚК (183 б.) ауырлататын мән-жайлар қатарына қашудың «қайталануын» кіргізген. Бұдан басқа, алты республиканың, атап айтқанда: Әзірбайжанның, Арменияның, Латвияның, Молдавияның,

Түркіменстанның және Өзбекстанның Қылмыстық кодекстерінде тағы бір саралау белгі – «адамдар тобының алдын ала сөз байласуы» бойынша жасалған қашу көрсетілген [2].

Қашудың саралау белгілері туралы мәселе алыс шетел мемлекеттерінің Қылмыстық кодекстерінде де әр түрлі шешілген. Айталық, Румыния 2009 ж. ҚК-ке (2017 ж. 27 ақпанына дейінгі өзгерістерімен) қашудың саралау белгілері қатарына оны, «күш көрсету, қорқыту не қару қолдану» арқылы жасауды енгізген (297 б.), ал қашып кетуге көмектесу өз алдына бап болып қарастырылған және қатаң жазаланады:

(1) Қашудың кез келген тәсілін жеңілдету бір жылдан бес жылға дейін қамауға алынуы мүмкін.

(2) Қашуға көмек:

а) зорлық-зомбылық, қару, есірткі немесе тоқ соғу арқылы жасалған;

б) екі немесе одан да көп адам;

в) заң бойынша өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасы көзделген қылмысы үшін ұсталған немесе қамауға алынған адам немесе 10 жыл және одан да көп мерзімге бас бостандығынан айыру жазасына сотталған адам жасаса, - 27 жылға бас бостандығынан айыру көзделіп, қамаудағыларды күзетуге міндетті адамдар жасаса, - сол жаза үштен біріне ұлғаяды [3, 54 б.].

Корея Республикасының ҚК (2018 ж. күшіне енген) қашудың саралау белгілері ретінде «бас бостандығын айыру орнын қирату немесе кісенді бұзу, өзге адамдармен сөз байласу немесе күзетке қарсы күш қолдану арқылы жасау» қарастырылған (146 б.). [4]. Монғолияның 2002 ж. ҚК қашудың сараланған құрамында (261 б.) ауырлататын мән-жайлар ретінде «алдын ала сөз байласқан адамдар тобы, рецидивист, күш не қару қолданумен, күзетшіге күш қолданумен, түзеу мекемесінің үй-жайын немесе қорғаныс құралдарын бұзумен, бірнеше рет жасау» көзделген [5].

Францияның 1992 ж. Қылмыстық кодексінің 434-30 б. қашудың ауырлататын белгілеріне «қару немесе жарылғыш, тез тұтанатын немесе уытты заттарды қолданамын деп қорқытуды, сондай-ақ бірнеше тұтқындалушылар ара-

сындағы сөз байласушылықты» жатқызады. Қашудың аса саралау белгісіне аталған норма «қару немесе жарылғыш, тез тұтанатын немесе уытты заттары қолдануды» көздейді [6, 65 б.].

Сөйтіп, кейбір шетел мемлекеттерінің ҚК қашудың сараланған белгілеріне мыналарды жатқызады: күш көрсету, қорқыту, қару қолдану не қолданамын деп қорқыту, қорғаныс құралдарын, есікті, құлыпты, тор терезені қирату немесе бүлдіру, қайталап жасау, не адамдар тобының сөз байласуы.

Саралауды күшейту жағына қарай өзгертетін, заң шығарушы қылмыстың неғұрлым қауіпті түрін бөліп қарастыратын құрам белгілерін, біздің ойымызша, саралау белгілері деп атаған тиімді болар еді, бірақ қолданыстағы ҚК оларды ауырлататын мән-жайлар деп атайды.

Нақты қылмыс құрамының саралау белгілерін ҚР ҚК 54 бабында белгіленген жауаптылықты ауырлататын мән-жайлармен шатастыруға болмайды. Дегенмен, мазмұны және аталуы бойынша олар сәйкес келулері мүмкін.

Қылмыс құрамының саралау белгісінің әр нақты жағдайда сапалы сипаты немесе сипатталу дәрежесі болуы мүмкін. Мысалға, «адамдар тобы, алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы жасаған» саралау белгісі (ҚР ҚК 31 б. 2 бөл.) мынаны білдіреді, адамдар тобы, екі немесе одан да көп, күні бұрын қылмысты бірігіп жасау жөнінде келіседі, ал мынадай белгілер, айталық, «өмірге немесе денсаулыққа қауіпті күш қолданып, не сондай күш қолдану қатерін төндіріп» не «қаруды немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып жасау» төмендегіні білдіреді, қылмыс тек денелік немесе психикалық күш көрсету арқылы жасалады не оны жасау кезінде кінәлі қаруды немесе қаруды ауыстыратын нәрселерді пайдаланады [7]. Сот қылмыс құрамының саралау белгілерінің бұл қатынасын жаза тағайындау барысында ескереді.

Заң әдебиетінде саралаушы ретінде тек «тікелей іс-әрекетке және кінәлінің жеке басына қатысты және жасалған қылмыспен белгілі бір байланыста болатын мән-жайлар» ғана

болады деген тұжырым кездеседі [8, 11]. Шын мәнісінде, тек қылмысты не қылмыста байқалатын кінәлінің жеке басын сипаттайтын мән-жайлар ғана іс-әрекеттің қоғамдық қауіптілігінің өзгергенін дәлелдейді.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында индукция және дедукция әдістері, талдау және синтездеу, құқықтық модельдеу әдістері, формальды-заңдық және салыстырмалы-құқықтық әдістер қолданылды.

Талқылау

Ауырлататын (саралау) мән-жайларда қашу құрамына негізгі құрамның барлық белгілері және қосымша саралау белгісі кіреді. Сондықтан негізгі құрамның барлық белгілерін алдын ала анықтау қажет. Тек негізгі құрамның барлық белгілері айқындалған кезде ғана көбіне саралаушы мән-жайлармен анықталатын қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін жеткілікті барлық жағдайлар түгел болып есептеледі [9, 149].

Іс-әрекет қашудың негізгі және саралау құрамының белгілеріне сәйкес келген кезде, ол ҚР ҚК 426 бабы 2 бөлігінің тиісті тармағымен саралануы қажет. Бұл жағдайда арнайы норма жалпы нормаға қарағанда басым болады.

Кінәлі іс-әрекет жасау кезінде саралау мән-жайларының болуын сезбесе, жауапқа баптың қылмыстың негізгі құрамы көзделген бөлімімен тартылады. Кінәлі саралау мән-жайларын сезген жағдайда іс-әрекет сараланған құрамының белгілеріне сәйкес келеді.

Қашқаны үшін қылмыстық жауаптылықты ауырлататын белгілерді жекелеп қарастырайық. Қашудың саралау белгілерінің қатарына ҚР Қылмыстық кодексі оны «адамдар тобы, алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы жасаған» бойынша жасауды жатқызады (ҚР ҚК 426 б. 2 бөл. «1»-тарм.).

Кейбір әдебиет көздерінде қылмысты адамдар тобының алдын ала сөз байласуы

бойынша жасауы деп екі немесе одан да көп адамдардың алдын ала сөз байласуы бойынша кез келген қатысушылығын, екіншілерінде – қол сұғушылықтың объективтік жағын тек бірігіп, тікелей орындауын ғана, ал үшінші бір жұмыстарда – қылмысты әр түрлі рольдерде, егер олардың алдын ала бөлінуі болса, бірігіп жасауын түсінуді ұсынады [10, 12-14].

Адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша жасалған қашу жоғары қарқындылық, жоғары қуаттылық дәрежеге ие болады; ол қорғалатын қоғамдық қатынастарға елеулі қауіп туғызады және ауыр зардаптар тууымен ұштасады. Мұндай қашулар көбінесе қаруды иеленумен не пайдаланумен, адамды кепілге алумен, денсаулыққа зиян келтірумен, өмірді қиюмен, қашуға қарсы жасалған қоршауларды бұзумен ұласады, кейде тіпті түзеу колонияларында жаппай тәртіпсіздіктерге әкеп соғады.

Сөйтіп, осы белгіні қашу құрамына кіргізуі, оны (және басқа да саралау белгілерін) ескере отырып жазаның көптеу мерзімін, жоғарылау санкциясын белгілеуі әбден түсінікті және дұрыс болды.

Қылмысты адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша жасау заңмен белгіленген негіздерде және шектерде қаталдау жазаға тартылады.

Қашудың қоғамға қауіптілігі оны «өмірге немесе денсаулыққа қауіпті күш қолданып, не сондай күш қолдану қатерін төндіріп» жасаған жағдайда жоғарылайды (ҚР ҚК 426 б. 2 бөл. «2»-тарм.).

ҚК 426 бабы қашу жасау кезінде кімге қатысты күш қолданылуы мүмкін екенін нақтыламайды. Осыған байланысты іс-әрекетті ҚР ҚК 426 б. 2 бөл. «2»-тармағы бойынша саралау кезінде: 1) қашу кезінде «күш қолдану» ұғымының мазмұнына кіреді, 2) қашу кезінде кімге қатысты күш қолданылу мүмкін деген мәселелерді: шешу қажеттілігі пайда болады.

Күш қолдану деп тікелей қашу алдында, сондай-ақ оны жасау барысында жасалған денелік, не психикалық күш көрсетуді түсінеміз. Өмірге және денсаулыққа қауіпті болып жәбірленушінің денсаулығына орташа ауырлықтағы немесе жеңіл зиян келтіруге ұшыра-

татын күш қолдануды айтамыз. Бұл белгімен денсаулыққа мүлдем зиян келтірмеген, бірақ оны қолдану сәтінде жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына нақты қауіптілік болған күш қолдану да қамтылады. Өмірді қию және денсаулыққа ауыр зиян келтіру қарастырылып жатқан нормамен қамтылмағандықтан, қашу кезінде жасалған бұл іс-әрекеттерді, туған зардаптарға байланысты, ҚК 99, 106 және 426 бб. көзделген қылмыстар жиынтығымен саралау қажет.

Саралау ережелеріне сәйкес бөлік (ҚР ҚК 106 және 107 бб.) пен бүтін (ҚР ҚК 426 б. 2 бөл. «2»-тарм.) бәсекелескен кезде артықшылық бүтінге беріледі. Кінәлінің әрекеттері ҚР ҚК 426 б. 2 бөл. «2»-тармағымен толық қамтылады және денсаулыққа қарсы қылмыстар жөнінде баптар бойынша қосымша саралауды талап етпейді.

Заң әдебиетінде бұл мәселе әр түрлі шешіледі. Бір авторлардың ойынша, мұндай күш қолданудың мазмұнына жәбірленушіге ұрып-соғу және денсаулығына жеңіл зиян сияқты, сондай-ақ одан да жеңілдеу жарақат келтіру кіреді, деп болжайды [11, 312].

В.И.Егоров былай деп есептейді, мысалы, мұндай көзқарас қашу кезінде сақшыға күш қолдануда байқалатын әрекеттердің сипаты мен әлеуметтік мәнін көрсетеді және мұндай жағдайда кінәлі екі объектіге – сот төрелігі мүдделері және жеке адамның денсаулығына қол сұғатынын ескереді.

Оның ойынша, қашу кезінде жәбірленушіге жеңіл дене жарақаттарын келтіру онша ауыр емес және ауыр дене жарақаттары сияқты денсаулықты елеулі зақымдайды, сондықтан да ҚР ҚК 426 б. 2 бөл. қамтылады және қосымша саралауды талап етпейді [12, 55-56].

Мұндай тұжырыммен келісуге болмайды, себебі біз жоғарыда айтып кеткендей қашу кезінде денсаулыққа ауыр зиян немесе кісі өлімін келтіру қылмыстардың жиынтығы бойынша жауапқа тартылуы тиіс. Сөйтіп, қашу кезінде денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіруде байқалатын күш қолдану ҚР ҚК 426 бабы 2 бөлігінде көзделген құраммен қамтылмайды.

Қашу кезінде күш қолдану өзінің қызметтік немесе қоғамдық парызын орындаумен байланысты кез келген лауазымды адамның немесе қоғамдық өкілдің жағына ғана бағытталады. Және осы қылмыстың субъектісі болып кез келген азамат емес, тек бас бостандығынан айыру, алдын ала тұтқындау орындарында ұсталып жатқан немесе қамаудағы адамдар ғана танылады.

Соққы жәбірленушіге қолмен, аяқпен, баспен немесе нақты бір нәрселермен келтірілуі мүмкін. Соққы болып жәбірленуші денесінің қандай да бір мүшесі қозғалмайтын қатты нәрсемен жырып кетуі де танылады, мысалға, итеріп қалу нәтижесінде қабырғаға жығылу. Ұрып-соғу деп бірнеше соққы беруді айтамыз.

Тән ауруын келтіретін өзге күш қолдану әрекеттері көптеген болады. Олар жәбірленушінің дене мүшелерін басып-қысумен, байлаумен, оны құлатумен, сондай-ақ басқа да осындай әрекеттермен сипатталуы мүмкін.

Өзге күш қолдану әрекеттеріне В.И.Егоровтың тән ауруын келтірумен, не тін тұтастығын бүлдірумен, не адам органдарының қалыпты қызмет етуімен байланысты емес, бірақ кінәліге қашу жасауда кедергі ете алмауы үшін жәбірленушінің дене бостандығын шектеуге, оның өз міндеттерін тиісті дәрежеде орындау мүмкіндіктерінен айыруға бағытталған әрекеттерді, - ұстауды, байлауды, қандай да бір жайға қамауды, қарусыздандыруды, күшті әсер ететін заттарды, әр түрлі ұнтақты, сұйықты жатқызады [12, 84-85].

Қашу жасау кезінде, күш көрсету – бұл жәбірленушінің денесіне тек тікелей әсер ету ғана емес, сондай-ақ жанама – көзіне құм, темекі шашу, газды қарудан ату және т.б.

Күш көрсетудің түрі ретінде сот тәжірибесі жәбірленушіні оның еркінен тыс организміне күшті әсер ететін, улы немесе есеңгіретін заттарды енгізу арқылы ессіз күйге келтіруге бағытталған әрекеттерді де есептейді [13, 416].

Бас бостандығынан айыру орнынан, тұтқындаудан немесе қамаудан қашуда қолданылатын күш көрсетуді құқықтық бағалау кезінде, жәбірленушінің денсаулығына нақты зиян келтіру түрінде туған зардаптардан басқа, кінәлінің жәбірленушіге ықпал ету ны-

санын, сипатын, қарқындылығын, сол кезде қолданылатын нәрсе мен қаруды, сондай-ақ кінәлінің қасақана ойымен қандай зиян келтіру қамтылғанын ескеру қажет.

Спирт ішімдіктерімен немесе әсер ету дәрежесі жәбірленушіге белгілі өзге де заттармен «қошеметтеу» нәтижесінде ол ессіз күйге түсіп, ал кінәлі, соны пайдаланып, қашу жасайтын жағдайлар күш қолдану болып қарастырылмайды.

Заң әдебиеттерінде адамның бостандығын шектеу күш көрсетуге жатуы я жатпауы жөнінде мәселе пікірталас туғызады. Осы проблемамен айналысатын заңгер ғалымдар арасында үш түрлі пікір қалыптасқан, соған сәйкес: 1) жәбірленушінің бостандығын шектеу күш көрсету болып саналмайды; 2) кез келген бостандықты шектеу әрекеті күш көрсету болады; 3) күш көрсету болып кез келген емес, тек жәбірленушінің денесіне тікелей әсер етумен ұштасқан бостандықты шектеу әрекеті ғана танылады (байлау, аузын жабу, камераға итеріп жауып тастау және т.б.) [14, 11-12].

Күш көрсетумен ұштасқан қашу кезінде күш көрсету әрқашан қашудың кедергісіз жасалуын қамтамасыз етудің құралы ретінде болады және жәбірленушінің қашуға кедергі жасау мүмкіндігінен айыру үшін қолданылады. Байлап тастауда, камераға итеріп жауып тастауда, оны ұстап тұруда (қашқындарды қуып жетуге оқталған кезде), аузын жабуда (дабыл қағуға, көмекке шақыруға оқталғанда) байқалатын қашу жасау үшін жәбірленушінің бостандығын шектеу сөзсіз қашу жасаудың осындай құралы болады. Бұл әрекеттер күш көрсету сипатын алады, себебі кінәлі, оларды жасай отырып, жәбірленушінің организміне әсер етеді, оның әрекет бостандығын шектейді, сөйтіп қашу жасауға кедергі ету мүмкіндігін кемітеді [15].

Кінәлінің мінез-құлқы, оның қолданатын құралы мен қаруы, қылмыс жасау жағдайы қылмыскердің өз қорқытуын, егер жәбірленуші (күзетші, айдауылшы) оның талаптарын орындамаса, кідіртпей іске асыратын шын ойын дәлелдейді. Бұдан басқа, ол өз өзінен жәбірленушіге, оның психикасына кері әсер етеді, қандай да бір дәрежеде оның еркін әл-

сіретеді, сотталғанның қашу жасауына жол бермеу мақсатында белсенді әрекеттер ету қабілетін төмендетеді.

Жәбірленушінің бостандығын шектейтін әрекеттер тән ауруын келтірмеуі де мүмкін. Алайда, мұндай жағдайда олар қашудың ойдағыдай болуын қамтамасыз ететін құралы бола отырып, күш көрсету сипатын сақтап қалады.

Денелік күш қолдану сияқты, психикалық күш қолдану да адам денсаулығына өте қолайсыз ықпал етуі мүмкін, оған сот және медицина тәжірибесі дәлел болады. Айталық, мысалы, И. И. Загородников ірі дәрігер ғалымдар Ф.Углов пен К.Быковтың «эмоциялы ықпал ету жиі қандай да бір денелік факторға қарағанда, бірнеше есе көп әсер етуі мүмкін» деп айтқандарын келтіреді [16].

Бас бостандығынан айыру орнынан, қамақтан немесе күзеттен қашудың қоғамға қауіптілігі қару немесе қару ретінде пайдаланылатын нәрселер қолданылып жасалған жағдайда (ҚК 426 б. 2 бөл. «З»-тарм.) айтарлықтай өседі. Қашу кезінде қару қолдану көп жағдайда қылмыстық ойын ойдағыдай жүзеге асыру шарты болып табылады. Қару бұл жағдайларда күзет өкілдеріне немесе өзге адамдарға денелік немесе психикалық әсер ету құралы немесе қашуға қарсы орналастырылған құрылғыларды қирату құралы болып табылады.

Іс-әрекетті дұрыс саралау үшін қашу жасау нәрсесі және құралы ретінде «қару» ұғымын түсінудің маңызы бар. Қылмыстық құқықта қару деп тірі нысананы құрту үшін арнайы құрастырылған және жарамды, оларды жасау, алып жүру және пайдалану үшін құқық қорғау органдарының рұқсаты қажет нәрсе түсініледі [17, 1046].

Қару екі түрге бөлінеді: атыс және суық. «Атыс қаруы деп: а) снарядты, оқты ұшыру үшін оқ-дәрі газы пайдаланылатын; б) шаруашылық-тұрмыстық қажеттілігі үшін пайдаланылмайтын; в) тек тірі нысананы құрту немесе спорт шаралары үшін ғана арналған нәрселер саналады.

Нәрсені суық қару деп есептеу үшін келесі белгілер қажет: а) нәрсе тек жеке адамның

өмірі мен денсаулығына зиян келтіру үшін ғана арналуы; б) онда тиісті конструктивтік ерекшеліктері болуы; в) нәрсеге арнайы құқықтық режимнің таралуы» [18, 7-8].

Қару құрылысы бойынша тірі немесе өзге нысананы құрту үшін, сондай-ақ белгі беру үшін арналған құрылғылар мен нәрселер деп танылады. Заңнамаға сай, атыс қаруы деп нысананы бағыт қозғалысын жарылғыш заттардың қуаты есебінен алатын снарядпен қашықтықта механикалық құртуға арналған, ал суық қару – деп нысананы адамның бұлшық еттерінің күш көмегімен, құрту объектісімен тікелей контакт кезінде, құрту үшін арналған қару түсіндіріледі [19].

Сөйтіп, нәрсенің дәл сол ату арқылы немесе адамның бұлшық етінің күші көмегімен тірі нысананы құрту үшін арналғандығының нәрсені қару деп тану үшін шешуші маңызы болады.

Қарудан қару ретінде пайдаланылатын нәрселерді және денсаулыққа зиян келтіруі үшін арнайы бейімделген нәрселерді және денсаулыққа зиян келтіруі арнайы бейімделген нәрселерді ажырату қажет. Оларда қарудың кейбір қасиеттері бар және олар кінәлі шабуылға тап болған адамға қатысты күш қолдану құралы ретінде қолданылады. Бірақ қарудан айырмашылығы аталған нәрселердің жетілу дәрежесі оларды қару ретінде санауға жетпейді, себебі зақым келтіру қасиеті, оларды пайдалану ыңғайлығы және қолдану тиімділігі қаруға қарағанда едәуір кем.

Пневматикалық мылтық, белгі беру, мәре беру, құрылыс, газды тапаншалар, ракетницалар, сондай-ақ құрамында жарылғыш заттар мен қоспалар бар, оқ атуда қолдану үшін арналмаған пиротехникалық және жарықтандыру құралдары атыс қаруына жатпайды [20], бірақ ҚК 426 б. 2 бөл. «З»-тарм. көзделген іс-әрекеттің нәрсесі болып танылады, себебі аталған баптың диспозициясында заң шығарушы қару немесе қару ретінде пайдаланылатын нәрселерді қолдану сияқты саралау белгісін белгілеген.

Егер қашу кезінде кінәлі көрінеу жарамсыз қарумен немесе жалған қарумен, мысалға, тапанша пішімімен (макет), ойыншық

қылышпен және т.б., бұл нәрселерді денсаулыққа зиян келтіру үшін пайдалану ойынсыз, қорқытса, оның әрекеттері, басқа ауырлататын мән-жайлар болмаған жағдайда, ҚК 426 б. 1 бөл. көзделген қашу ретінде саралаған дұрыс.

Көрінеу жарамсыз қарумен немесе қарудың пішімімен қорқыту қашуды сараланған ретінде қарастыру үшін негіз бермейді. Бұл нәрселер жәбірленушіге шын (атыс) қаруды қолданатындай болып көрінуі мүмкін, бірақ, олар кінәлінің жоғары қоғамға қауіптілігінің дәлелі бола алмайды, себебі жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына қауіп төндіре алмайды.

Нәтижесі

Негіздей келе, өмірге немесе денсаулыққа қауіпті емес күш қолдануды не осындай күш қолданамын деп қорқытуды ҚК 426 б. 2-бөлігіне енгізіп, ал өмірге немесе денсаулыққа қауіпті күш қолдануды не осылай қорқытуды қашудың аса сараланған құрамы ретінде қарастырылып жатқан норманың 3-бөлігіне толықтыру қажет деп санаймыз. Бірінші кезекте бұл өмірге немесе денсаулыққа қауіпті емес күш қолдану не осындай күш қолданамын деп қорқыту ҚР қолданыстағы заңында, дәлірек айтқанда талданып жатқан қылмыстық-құқықтық нормада болмауымен байланысты.

Сонымен қатар, ҚР ҚК 426 б. 2 бөл. «3»-тармағында көзделген қылмыстың қару-аспабы ретінде қару ретінде пайдаланылатын нәрселерді қолданудан басқа, қашудың саралау белгісі ретінде оқ-дәріні, жарылғыш заттарды және жару қондырғыларын қолдануды есептеу тиімді болар еді.

Қару пайдаланып қашу жасаудағы кінәлінің әрекеттерін құқықтық бағалау кезінде, біздің пікірімізше, оқ-дәрілерді пайдалану ҚР ҚК 426 б. 2 бөл. «3»-тарм. көзделген ауырлататын мән-жай ретінде қарастырылуы қажет.

Қарулы қашуды ҚР ҚК 426 б. 2 бөл. «3»-тармағымен саралауға қару қолдану нәтижесінде

ешкім зардап шекпегендігі әсер етпейді. Егер де сол кезде жәбірленушіге қасақана денсаулығына ауыр зиян келтірілсе не қасақана өлтірілсе, онда қашу аталған қылмыстардың жиынтығы бойынша, атап айтқанда ҚР ҚК 426 б. 2 бөл. «3»-тарм. және туған зардапқа тәуелді ҚР ҚК 106 б. не ҚР ҚК 99 б. саралау қажет.

Бұдан басқа айта кететін жәйт, қолданыстағы қылмыстық заңда ҚК 426 б. қашудың қоғамға қауіптілігін сипаттайтын кейбір белгілер ескерілмеген және олардың саралау белгілері ретінде болмауына байланысты, көбіне сот-тергеу тәжірибесінде кінәлілердің әрекеттері әр түрлі сараланады. Сөз қашу жасау барысында әдетте инженерлік-техникалық құрылыстар жойылатыны не бұзылатыны (ҚК 426 б. 2 бөл. бойынша қозғалған барлық зерттелген қылмыстық істердің жартысына жуығы), өте жиі жер қазу жасалатыны (тиісінше 40 пайызы), қашуды бірнеше рет жасау (30 пайыздан астам), ұйымдасқан топпен (20 пайыздан астам), адамды кепілге алумен (соңғы кезде жиілеп кетті – 35 пайыздан астам) жасау жөнінде болып отыр.

Қылмыстық кодекстің 426-бабына жаңа сараланған және ерекше сараланған белгілерді енгізудің орындылығын төменде келтірілгендей негіздейміз. Қашу жасағанда, оны жасаған адамдар, әдетте, қамалып отырған орынның инженерлік-техникалық құрылыстарының қабырғалары мен кірпіштерін қиратып, мүліктік зиян келтіреді; жер қазады, сол арқылы басқа да тұтқындағы адамдардың қашуына жағдай туғызады; іс-әрекетінің ойдағыдай аяқталуы үшін тұтқындау орындарының әкімшілік өкілдерін не күзетшілерді кепіл ретінде алады.

Сонымен қатар, қашу іске аспай қалған жағдайларда, қашуға бет бұрғандар оны қайта жасауға әлденеше рет оқталады, және де өздерінің пиғылдарын бірігіп ұйымдасқан топпен жүзеге асырады, бұл топ әркімнің рөлін бөледі, күзет қызметкерлерін сатып алады, қашу ісін жеңілдету үшін және ұстай қалған жағдайда қарсыласу үшін құрал-аспаптар және қару-жарақтар дайындайды және т.б. оның үстіне ескере кету қажет, ұйымдасқан

топтың қайнар көзі ретінде көбінесе бұрын түзеу мекемелерінде жазасын өтеген адамдар танылады [21, 12]. Ал бұлардың барлығы қашудың тікелей объектісінен басқа қосымша зардаптар (адамның жеке басына, мүліктік, ұйымдастырушылық және т.б.) келтіреді немесе сондай залал келтіру қаупін туғызады. Осы жерде, яғни кінәлінің әрекеттерінде көрсетілген белгілер болса, оны қалай саралау керек деген сұрақ туындайды. Егер бұл белгілер жасалған іс-әрекетпен тікелей себепті байланыста болса, саралау кезінде қылмыстардың жиынтығы ережелерін қолданған орынды болар ма екен. Біздің ойымызша, келтірілген мысалдар бойынша кейбір өз алдына дербес саралауды талап ететін мән-жайдан, атап айтқанда, адамды кепілге алумен ұштасқан қашудан басқа жағдайларда, егер барлық белгілер бір баптың құрамына енгізілген болса, қосымша саралау қажет етілмейді. Алайда, әзірге, ҚР қолданыстағы қылмыстық заңының 426-бабында бұл белгілер орын таппаған. Мұнымен қоса, көрсетілген ауырлататын және аса ауырлататын мән-жайларда қашу жасаудың қоғамға қауіптілігі бұл қылмыстың жай құрамына қарағанда анағұрлым жоғары, яғни осы норманың да, туған зардапқа байланысты қосылатын қосымша норманың да 1-бөлімдерінде белгіленген санкцияларымен қамтылмайды.

Айталық, Ақтау қаласындағы қатаң тәртіптегі түзеу мекемесінен атышулы қашу барлық ауырлататын және, біздің пікірімізше, аса ауырлататын мән-жайларда жасалған. Травматикалық және басқа да қаруды, қолдан жасалған жарылғыш заттарды қолдану арқылы және сыбайластарының көмегімен бір топ сотталғандардың жаппай қашып кетті. Тысқарыда сотталғандар сыбайластары трансформатор станциясын істен шығарып, автокөліктерімен күтіп тұрған. Қашқындар қарумен қарауылды жарақаттап қоршаудан өтіп, кейбіреулері жаяулап, біразы өздерін күтіп тұрған көліктерге мініп іздерін суыртпақ болған. Қашу кезінде жетеуі өлтіріліп, біреуі сол жерде ұсталды, қалған 13-і қашып үлгерген. Бір аптадан кейін 6-уы ұсталып қалғандары өз өздерін автокөлікте жарған [22].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, жоғарыда көрсетілген белгілер болған кезде норманы қолдануда әрқилы талқылауға жол бермеу үшін, заңды бір үлгіде қолдану мақсатында және қашу жасауда кінәлі адамдардың қоғамға қауіптілігі дәрежесіне қарай жауаптылығын жеке-дарау үшін, сондай-ақ бірнеше жылдар кезеңіндегі сот-тергеу тәжірибесінің материалдарын зерделеу негізінде ҚК 426-бабына бірқатар сараланған және аса сараланған белгілерді енгізу қажет деген шешімге келіп отырмыз. Айтылғандар негізінде, қарастырылып жатқан норманы келесі редакцияда беруді ұсынамыз:

«1. Жазасын өтеуші немесе алдын ада қамаудағы адам жасаған бас бостандығынан айыру орнынан, қамақтан немесе күзеттен қашу, - ... жазаланады.

2. Дәл сол әрекет:

1) адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша;

2) өмірге немесе денсаулыққа қауіпті емес күш қолданылып, не осындай күш қолданымын деп қорқытумен;

3) қару немесе қару ретінде пайдаланылатын заттар қолданылып, сондай-ақ оқ-дәрілер, жарылғыш заттар немесе жару қондырғыларын пайдаланып;

4) бірнеше рет;

5) инженерлік-техникалық құрылыстарды бұлдіру арқылы, сондай-ақ жер қазу жолымен жасалса, - ... жазаланады.

3. Осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген әрекеттер, егер олар:

1) ұйымдасқан топпен;

2) өмірге немесе денсаулыққа қауіпті күш қолданылып, не осындай күш қолданымын деп қорқытумен;

3) адамды кепілге алумен ұштасып жасалса, - ... жазаланады».

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқықтық статистика және ақпарат (департамент) орталығының мәліметтеріне жүгінсек, ҚК 426-бабы бойынша 2021 жыл бойы 13, ал биылғы жылдың алғашқы 4 айы ішінде 4 қашу фактілері тіркелген.

Жазасын өтеп жатқан немесе алдын ала қамаудағы адамдардың жасаған қашуларының қоғамға қауіптілігі мынада, олар сот төрелігін дұрыс іске асыруға және қылмыстық жаза мақсаттарының жүзеге асырылуына кедергі келтіреді, қашу жасалған мекемелерде келеңсіз әлеуметтік-психологиялық жағдай туғызады.

Сондықтан жоғарыдағыларды қорытындылай келе, қашушылық құқық қорғау

органдарының беделіне елеулі нұқсан келтіреді, қашқан адамдарды іздеп ұстау үшін күш-құралдар жұмсалып, олардың қылмысқа қарсы күресудегі өзге де кідіртілмейтін міндеттерін шешуге кедергі етеді, азаматтардың тыныштығын бұзады, сондай-ақ олардың қоғамға қауіп туғызатын қылмыскерлерді мемлекет тарапынан күмәнсіз оқшаулатуды қамтамасыз ету қабілетіне сенімсіздігін арттырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілде. [Электрон. ресурс] - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (қаралған күні: 25.01.2022).
2. Уголовное законодательство СССР и союзных республик. В 2-х томах. – М., 1963. – 577 с.
3. Criminal Code of the Republic of Romania (2009, amended 2017) (English version). [Электрон. ресурс] - URL: https://www.legislationline.org/download/id/8291/file/Romania_Penal%20Code_am2017_en.pdf (қаралған күні: 21.02.2022).
4. Уголовный кодекс Республики Корея. [Электрон. ресурс] - URL: <https://vseokoree.com/vse-o-koree/zakony-i-normativnye-pravovye-akty/ugolovnyj-kodeks-respubliki-koreya> (қаралған күні: 21.02.2022).
5. Criminal Code of Mongolia. [Электрон. ресурс] - URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/496814> (қаралған күні: 21.02.2022).
6. Уголовный кодекс Франции. [Электрон. ресурс] - URL: https://yurist-online.org/laws/foreign/criminalcode_fr/_doc-5-.pdf (қаралған күні: 21.02.2022).
7. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: жалпы бөлім. Алматы: Жетіжарғы, 2001. – 352 б.
8. Кругликов Л.Л., Савинов В.Н. Квалифицирующие обстоятельства: понятие, виды, влияние на квалификацию преступлений. – Ярославль, 1989. – 88 с.
9. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан: общая и особенная части / под общ. ред. Борчашвили И. Ш. 2-е изд., испр. и доп. - Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 989с.
10. Тельнов П. Понятие и квалификация групповых преступлений // Советская юстиция. – М.: Юрид. лит., 1974, № 14. – С. 12-14
11. Комментарий к УК РСФСР. – М., 1985. – 527 с.
12. Егоров В.И. Уголовная ответственность за побег из места заключения или из-под стражи. – Рязань, 1985. – 23 с.
13. Рахметов, С. М. Преступление против правосудия. Монография. – Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 219 с.
14. Гаухман Л.Д. Борьба с насильственными посягательствами. – М., 1979. – 346 с.
15. Ресей қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім: лекциялар курсы / А. В. Наумов. – Астана: Фолиант, 2005. – 708 б.
16. Загородников И.И. Преступления против здоровья. – Москва: Юрид. лит., 1969. – 166 с.
17. Борчашвили И. Ш. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Ерекше бөлім. 2-том. – Алматы: Жеті Жарғы, 2021. – 1116 б.
18. Рустамбаев М.Х. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с незаконным владением и применением оружия: диссертация... кандидата юридических наук: 12.00.08. – Ташкент, 1983. – 215 с.
19. «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 30 желтоқсандағы N 339 Заңы. [Электрон. ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000339_ (қаралған күні: 13.02.2022).

20. «Атыс қаруларын, оқ-дәріні, қару-жарақты немесе жарылғыш заттарды ұрлау, оларды заңсыз алып жүру, ұстау, жасау немесе өткізу, атыс қаруларын ұқыпсыз ұстау туралы істер жөніндегі сот тәжірибесі туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1995 жылғы 21 шілдедегі N 4 нормативтік қаулысы. [Электрон. ресурc] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P95000004S_ (қаралған күні: 13.02.2022).

21. Мауленов Г.С. Криминологическая характеристика организованной преступности. – Алматы, 1997. – 153 с.

22. Ақтау қаласындағы №23 түзету мекемесінен жаппай қарулы қашу туралы ресми ақпарат. [Электрон. ресурc] - URL: https://www.inform.kz/kz/aktau-kalasyndagy-23-tuzetu-mekemesinen-zhappay-karuly-kashu-turaly-resmi-akparat_a2280643/amp (қаралған күні: 13.02.2022).

23. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасы жанындағы Құқықтық статистика және ақпарат (департамент) орталығының мәліметтері. [Электрон. ресурc] - URL: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (қаралған күні: 24.05.2022).

А.Б. Байсултанов

Актюбинский юридический институт им. М. Букенбаева МВД Республики Казахстан, Актөбе, Казахстан

Характеристика побега из мест лишения свободы, из-под ареста или из-под стражи при отягчающих обстоятельствах

Аннотация. Проблемы уголовной ответственности за побег из мест лишения свободы, из-под ареста или из-под стражи при отягчающих обстоятельствах, предусмотренного ч. 2 ст. 426 Уголовного кодекса Республики Казахстан, по степени общественной опасности вызывает серьезную озабоченность. В этой связи актуальность исследования совершения побегов при отягчающих обстоятельствах не вызывает сомнения.

Целью исследования является выработка предложений по совершенствованию действующего законодательства путем сравнения отягчающих признаков данного уголовного правонарушения в отечественном и зарубежном уголовном законодательстве.

Результатом исследовательской работы является анализ отягчающих признаков побега, для недопущения различного толкования в применении действующей нормы, с целью единого применения закона и индивидуализации ответственности виновных в совершении побега в зависимости от степени общественной опасности, а также на основе изучения материалов судебно-следственной практики за период нескольких лет, внесение предложения о включении в статью 426 УК РК ряда отягчающих и особо отягчающих признаков. Так, предлагается дополнить статью 426 УК РК новой частью 3, предусматривающей в качестве одного из особо отягчающих признаков «побег, совершенный с применением насилия, опасного для жизни или здоровья, либо с угрозой применения такого насилия», с целью индивидуализации ответственности за его совершение в зависимости от общественной опасности деяния.

Ключевые слова: места лишения свободы; побег; отягчающие обстоятельства; квалифицирующие признаки; группа лиц; оружие; применение насилия.

А.В. Baisultanov

Aktobe Law Institute named after M. Bukenbaeva Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Aktobe, Kazakhstan

Characteristics of escape from places of deprivation of liberty, from arrest or custody under aggravated circumstances

Abstract. Problems of criminal liability for escape from places of imprisonment, from arrest or from custody under aggravating circumstances, under Part 2 of Art. 426 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, according to the degree of public danger, causes serious anxiety. In this regard, the relevance of the study of the commission of shoots under aggravated circumstances is beyond doubt.

The aim of the study is to develop proposals for improving the current legislation, comparing the aggravating signs of this criminal offense in domestic and foreign criminal legislation.

The result of the research work is the analysis of aggravating signs of escape, in order to prevent different interpretations in the application of the current norm, with the aim of uniform application of the law and individualization of the responsibility of those responsible for the escape, depending on the degree of public danger, as well as on the basis of the study of materials of forensic practice for a period of several years, making a proposal to include a number of aggravating and especially aggravating signs in Article 426 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Thus, it is proposed to supplement Article 426 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan with a new part 3, which provides as one of the most aggravating signs «an escape committed with the use of violence dangerous to life or health, or with the threat of such violence», in order to individualize responsibility for its commission in depending on the social danger of the act.

Keywords: places of deprivation of liberty; the escape; aggravating circumstances; qualifying signs; group of persons; weapon; the use of violence.

References

1. Qazaqstan Respublikasynyn Qylmystyq kodeksi 2014 zhylgy 3 shilde. [Elektron. resurs] - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (qaralghan kuni: 25.01.2022).
2. Ugolovnoe zakonodatel'stvo SSSR i soyuznyh respublik. V 2-h tomah. – M., 1963. – 577 s.
3. Criminal Code of the Republic of Romania (2009, amended 2017) (English version). [Elektron. resurs] - URL: https://www.legislationline.org/download/id/8291/file/Romania_Penal%20Code_am2017_en.pdf (qaralghan kuni: 21.02.2022).
4. Ugolovnyj kodeks Respubliki Koreya. [Elektron. resurs] - URL: <https://vseokoree.com/vse-o-koree/zakony-i-normativnye-pravovye-akty/ugolovnyj-kodeks-respubliki-koreya> (qaralghan kuni: 21.02.2022).
5. Criminal Code of Mongolia. [Elektron. resurs] - URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/496814> (qaralghan kuni: 21.02.2022).
6. Ugolovnyj kodeks Francii. [Elektron. resurs] - URL: https://jurist-online.org/laws/foreign/criminalcode_fr/_doc-5-.pdf (qaralghan kuni: 21.02.2022).
7. Agybaev A.N. Qylmystyq quqyq: zhalpy bolim. Almaty: Zhetizhargy, 2001. — 352 b.
8. Kruglikov L.L., Savinov V.N. Kvalifikaciruyushchie obstoyatel'stva: ponyatie, vidy, vliyanie na kvalifikaciyu prestuplenij. – Yaroslavl', 1989. – 88 s.
9. Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazahstan: obshchaya i osobennaya chasti / pod obshch. red. Borchashvili I. SH. 2-e izd., ispr. i dop. - Almaty: Zheti zhargy, 2007. - 989s.
10. Tel'nov P. Ponyatie i kvalifikaciya gruppovyh prestuplenij // Sovetskaya yusticiya. – M.: Yurid. lit., 1974, № 14. - S. 12-14
11. Kommentarij k UK RSFSR. – M., 1985. – 527 s.
12. Egorov V.I. Ugolovnaya otvetstvennost' za pobeg iz mesta zaklyucheniya ili iz-pod strazhi. – Ryazan', 1985. -23s.
13. Rahmetov, S. M. Prestuplenie protiv pravosudiya. Monografiya. – Almaty: Zheti zhargy, 2007. – 219 s.
14. Gauhman L.D. Bor'ba s nasil'stvennymi posyagatel'stvami. – M., 1979. – 346 s.
15. Resej qylmystyq quqygy. Zhalpy bolim: lekciyalar kursy / A. V. Naumov. – Astana: Foliant, 2005. – 708 b.
16. Zagorodnikov I.I. Prestupleniya protiv zdorov'ya. – Moskva: Yurid. lit., 1969. – 166 s.
17. Borchashvili I. SH. Qazaqstan Respublikasynyn Qylmystyq kodeksine tusindirme. Erekshe bolim. 2-tom. – Almaty: Zheti Zhargy, 2021. – 1116 b.
18. Rustambaev M.H. Ugolovno-pravovye i kriminologicheskie problemy bor'by s nezakonnym vladeniem i primeneniem oruzhiya: dissertaciya... kandidata yuridicheskix nauk: 12.00.08. – Tashkent, 1983. – 215 s.
19. «Zhekelegen qaru turlerinin ajnalymyna memlekettik baqylau zhasau turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 1998 zhylgy 30 zheltoqsandagy N 339 Zany. [Elektron. resurs] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000339_ (qaralghan kuni: 13.02.2022).
20. «Atys qarularyn, oq-darini, qaru-zharaqty nemese zharylgysh zattardy urlau, olardy zansyz alyp zhuru, ustau, zhasau nemese otkizu, atys qarularyn uqypsyz ustau turaly ister zhonindegi sot tazhiribesi turaly»

Qazaqstan Respublikasy Zhogargy Sotynyn 1995 zhylgy 21 shildedegi N 4 normativtik qaulysy. [Elektron. resurs] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P95000004S_ (qaralghan kuni: 13.02.2022).

21. Maulenov G.S. Kriminologicheskaya harakteristika organizovannoj prestupnosti. – Almaty, 1997. – 153 s.

22. Aqtau qalasyndagy №23 tuzetu mekemesinen zhappaj qaruly qashu turaly resmi aqparat. [Elektron. resurs] - URL: https://www.inform.kz/kz/aktaiu-kalasyndagy-23-tuzetu-mekemesinen-zhappaj-karuly-kashu-turaly-resmi-akparat_a2280643/amp (qaralghan kuni: 13.02.2022).

23. Qazaqstan Respublikasy Bas prokuraturasy zhanyndagy Quqyqtyq statistika zhane aqparat (departament) ortalygynyn malimetteri. [Elektron. resurs] - URL: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (qaralghan kuni: 24.05.2022).

Автор туралы мәлімет:

Байсултанов А.Б. – заң ғылымдарының кандидаты, полиция полковнигі, Қазақстан Республикасы ІІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты бастығы, 41 разъезд, Курсанттар тас жолы, 1, Ақтөбе, Қазақстан.

Baisultanov Altay B. – Candidate of jurisprudence, Police Colonel, Head of the Aktobe Law Institute named after M. Bukenbayev of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, 41 detour, Cadet Highway, 1, Aktobe, Kazakhstan.

А.Р. Бижанова*
Г.Ж. Османова
Қ. Тұрлыханқызы

Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, Алматы қ., Қазақстан
(E-mail: Aike_74@mail.ru)

Қылмыстық жаза, оның мақсаттары жайлы

Аңдатпа. Қылмыстық жазалау мәселелері жылдар бойы қылмыстық істі жүргізу органдары мен пенитенциарлық жүйенің практикалық қызметкерлерін, ғалымдарды ғана емес, жалпы қоғамның назарында болып келеді. Жаза - мемлекеттік қылмыстық саясатты жүргізудің жетекші құралдарының бірі, көп жағдайда қылмыстық заңнамаға жүктелген міндеттерді орындауды қамтамасыз етеді. Жазаның көмегімен қылмыстық жауаптылық жүзеге асырылады да.

Жаза институтының тиімділігі мен маңыздылығы сол, ол кінәлінің жеке басына, оның іс-әрекетінің қоғамға қауіптілігіне сай келетін әділ жаза тағайындауға мүмкіндік береді. Осы жағдайда ғана қылмыстық жазаны мәжбүрлеудің құқықтық шарасы ретінде танимыз.

Шын мәнісінде, жазаны қылмыстық заңнамада көзделген мақсатқа сай емес, оны қорқытып-үркіту үшін заң шығару мен құқық қолдану іс-тәжірибесінде қолдану тенденциясының қоғамда кеңінен орын алуы, көпшілікті алаңдатады.

Осы тұста автор мақалада жазаның мақсатын негізге ала отырып, қылмыстық жаза жүйесіне қатысты кейбір сұрақтарға тоқталады.

Кілт сөздер: қылмыстық жаза, жаза түсінігі, жаза мақсаты, жаза институтының тарихы, бас бостандығынан айыру, айыптұл.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-139-2-88-99>

Кіріспе

Қылмыстық жаза - маңызды мемлекеттік мәжбүрлеу шараларының бірі, ол бір жағынан, мемлекеттің өткір қаруы, екінші жағынан, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, меншікті, саяси, экономикалық және басқа да маңызды қоғамдық қатынастарды қорғаудың тиімді құралы болып табылады [1, 3 б.].

Қылмыстық заң жазаның көмегімен адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын, заңды мүдделерін, адамзаттың қауіпсіздігі

мен бейбітшілікті, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, сонымен қатар, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауды ұстанады [2].

Жаза қылмыстық құқық бұзушылықтарға әсер ету жүйесінің ең қажетті элементі ретінде кінәлі тұлғаны түзеуге, қайта тәрбиелеуге, жаңа қылмыстық құқық бұзушылық жасаудың алдын алуға қызмет етеді.

Жазаның көмегімен тұлға мәжбүрлеп тәрбиеленеді. Сана сезімі ояу, көзі ашық, ой өрісі кең саналы адамдармен ғана қылмыстық құқық бұзушылықтарға мүмкіндігінше жол берілмейді, ал бұл азаматтық қоғамға тән жағдай.

Алайда, заң шығару практикасы мен қылмыстық жауаптылық шараларын қолдану практикасы заңмен белгіленген мақсаттарға сәйкес келе ме, жоқ па? Мәжбүрлеу шарасы ретінде жазаның мәні, тәжірибелік маңызы жазаның мақсатына қолжеткізу арқылы қамтамасыз етіледі ма, ол мүмкін бе? деген сауалдар соңғы уақытта көпшілікті алаңдатып отыр. Аталған мақсаттарға жету үшін заң шығарушы мен қылмыстық сот төрелігі қандай құралдарды қолданады екен? Бірақ өкінішке орай, әдеттегі қоғамдық пікір заң шығарушылардың ұстанымдарына және соттардың үкімдеріне әсер етеді. Олардың қылмыспен күресте қорқыту деген ұстаныммен әрекет етуі, әрине қынжылтады [3, 92-101 бб.].

Елімізде соңғы уақытта 2030 жылға дейінгі құқықтық тұжырымдама қабылданып, қылмыстылықпен күрес саласында мемлекеттік саясат нақтыланған болатын. Тұжырымдамада, жазалардың жекелеген түрлерінің мазмұнына енгізілген өзгерістерді ескеріп, жазалау жүйесін қайта қарау міндеті жүктелінген еді [4].

Зерттеу тәсілдері

Зерттеудің әдіснамалық негізін диалектика құрайды. Мақалада формальды-логикалық, тарихи, салыстырмалы-құқықтық, статистикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Тарихи әдісті қолдану қылмыстық құқықтағы жаза институтының пайда болуы мен даму кезеңдерін, сондай-ақ заңдылықтарын анықтауға, ал салыстырмалы-құқықтық әдіс отандық қылмыстық жазаларға баға беруге мүмкіндік берді. Статистикалық әдістің көмегімен жазаның іс-тәжірибеде қолданылу жағдайы сипатталды.

Талқылау

Жаза туралы қылмыстық құқық теориялары ұзақ тарихи даму кезеңінен өтті. Олардың

алғашқыларының қатарына жазалау-кек алу теориясын жатқызамыз. Көне заңдарда жазалау формулалары ретінде «қанға қан» және Құдайдың алдында кінәсін жуу (діни аспектідегі жазалау-кек алу теориясы), қалпына келтіру теориялары (Георг Вильгельм Фридрих Гегель ұсынған) қаралады.

Қорқыту теориясы ежелгі заңдарда, Digest-те, ортағасырлық кодекстерде, әйгілі Каролинада бейнеленген. Патша Алексей Михайловичтің 1649 ж. соборлық ережесіндегі жазаның қатаң болғандығы соншалықты, өзге адамдарға қолсұқпас, не өзге қылмыскерге еліктемес бұрын қылмыскердің өзі тағайындалатын жазадан қорқып-үрейленетін болған деседі.

Уақыт өте келе жазаға қатысты көзқарас басқаша бағыт алады. Классикалық қылмыстық құқық мектебінің негізін қалаушысының (Чезаре Беккариа мен оның ізбасарларының еңбектерінде) келесідей постулаттары көпшілікке белгілі [5, 106 б.]:

«Жазаның ауырлығы қылмыстың ауырлығына байланысты болуы керек».

«Жазаның мақсаты - азаптау және адамға азап шегу емес... Жазаның мақсаты - өз отандастарына зиян келтіретін қылмыскердің жаңа әрекеттерінің алдын алу және басқаларды осындай әрекеттерден аулақ ұстаудан басқа ештеңе емес».

«Жасалған қылмыс үшін жаза неғұрлым тез тағайындалып, оған неғұрлым жақын болса, соғұрлым әділ және тиімді болады».

Чезаре Беккарианың 1764 жылғы «Қылмыстар мен жазалар туралы» атты еңбегінде француз ағартушылары-энциклопедистерінің философиялық көзқарастары құқықтық қағидатқа айналды және олар күні бүгінге дейін маңыздылығын жойған емес.

Жаза институтының мәнін түсінуде оның әлеуметтік сипатын ұғынудың маңызы зор. Қылмыстық құқықта «Әлеуметтік қорғау идеясының» негізін бельгиялық ғалым Адольф Принст қалаған (1910 ж.). А. Принстің пікірінше, классикалық қылмыстық құқық мектебіне тән моральдық жауаптылық идеясы қоғамның тиімді қорғалуын қамтамасыз ете алмайды, өйткені бұл идеяға сүйеніп қылмыстық сот төрелігіне қолжеткізу қиын, яғни ол қылмыскерді оның моральдық кінәсіне сәйкес жа-

залауды жүктейді. А. Принс моральдық жауаптылық критерийін қылмыскердің қауіпті жағдайы критерийіне ауыстыруды ұсынады. Автордың әлеуметтік қорғау доктринасының басты идеясы - қауіпті қылмыскерлерді қатаң режимге бағындыру және зиян келтірудегі бар мүмкіндігінен айыру, бейтараптандыру үшін оқшаулау [6, 67 б.] болып табылады. Осы теорияға сәйкес, XIX және XX ғғ. қылмыстық заңнамалардағы жаза жүйесіне өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасы енген еді.

Ұзақ жылдар бойы қылмыстық құқықта жазаның мәні кек алу идеясы тұрғысынан қаралды. Жазадағы сазайын тарттыру (кара) сотталған адамның құқықтары мен бостандықтарын шектеуде немесе айыруда көрініс табады [7, 127 б.].

Алайда, бұлай жалғаса бермейтіні анық еді. Кейінен оған қатысты пікір-таластар туындады. Мысалы М.Д. Шаргородский, жазалауды қылмыстық жазаның мақсатына емес, оның мазмұнына немесе мәніне жатқызу керек, деп есептеді [8, 6-7 бб.]. Осы пікірді А.П. Ременсон, А.Ф. Мицкевич те қолдады [9, 19 б.]. М.Д. Шаргородский жазаның мазмұнына жазадан басқа жазалау сипатынан айырылған мәжбүрлеу элементтерін, яғни сотталғандарды түзеу құралдарын жатқызған [10, 31 б.]. Аталған көзқарастың туындауына сол уақыттағы заңнамада жазаны тек жазалау түрінде ғана емес, өзге де шаралар ретінде тануы себеп болған. Тәрбиелеу шарасының әлеуметтік табиғаты жазаның мазмұнын құрмайды деген сын-пікірлер сол кездегі әдебиеттерде кездесті (А.И. Чучаев) [11, 59 б.].

Кейбір заманауи ғылыми еңбектерде жазаның мақсатын жазалау деп есептейтіндерді әлі де кездестіре аламыз. Мысалы Н.А. Стручков: Жаза – бұл жазалау, ол өзі жазалап, өзі тәрбиелейді, деп келтіреді [12, 59 б.]. Ал Б.К. Дуюновтың пайымдауынша: Біз жазалауды қылмыстық жазаның мәні, оның мазмұнының бір элементі және оның бір функциясы деп есептей отырып, жазалауды жазаның бір мақсаты деген идеяға қарсы келіп тұрған жоқпыз [13, 165 б.] дей келіп, қылмыстық құқықта жазалау - бұл кек алу, сазайын тарттыру не санкцияны қаталдатуын талап ету емес, ол әділдік-

ті қамтамасыз ету, кінәліні түзеу және жаңа қылмыстардың алдын алу мақсатында қылмысты жасағаны үшін кінәліге заңмен қарастырылған жағымсыз зардаптарды (соттау және, қажет болған ретте, қандай да бір құқықтық шектеулер) қолдану түріндегі әділеттіліктің өркениетті шарасы [13, 24 б.], деп түсінген. Алайда авторлардың басым көпшілігі жазалауды жазаның мақсаты да, функциясы деп те есептемейді.

Уақыт өте ғалымдар жазалау-кек алу теориясын дамыта отырып, қылмыстың қоғамдық қауіптілігіне, оның ауырлығына сәйкес, жауаптылықты дифференциациялаудың және жаза тағайындау кезінде жауаптылықты даралау қажеттілігі туралы маңызды тұжырымға келді.

Қылмыстық жазаны түсінудің заманауи тәсілі адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың көптеген шешімдеріне негізделеді. Онда жазаның мақсаты компенсаторлық (шығынын өтейтіндей) емес, тежеуші және жазалау (карательной) сипатына ие болуы керек және бұл қылмыстық жазаның әдеттегі ерекшелігі, деп бірнеше рет айтылады [14, 534-536 бб.].

Жаза қылмыстық құқықтың негізін құраушы элементтің бірі бола тұра тоталитарлық жүйедегі заңда қылмысқа түсінік берілмеді (1959 ж. ҚазСРО ҚК-і). Заң шығарушы бұл ҚК-те жазаның түсінігіне емес, мақсатына қатысты норма арнады. «Жаза» ұғымына алғаш түсінік 1997 жылғы ҚР ҚК-де берілді, бұл норма 2014 жылғы қылмыстық заңнамада сақталды.

Қылмыстық құқықта жазаның мазмұны мен мәнін жазаның белгілерінің көмегімен анықтауға тырысады. Авторлардың ұстанған бағыттарына қарай жазаның белгілерінің саны әртүрлі болады. Қылмыстық құқықта кеңінен қалыптасқан пікірлерге сүйенсек, жазаның келесідей түрлері мәлім: 1) мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы; 2) қылмыстық іс-әрекеті үшін кінәлі деп танылған тұлғаға тағайындалады; 3) соттың үкімімен және мемлекеттің атынан тағайындалады; 4) құқықтар мен бостандықтарын шектейді не айырады; 5) қатал жеке сипатқа ие.

Қылмыстық жаза қылмыстық іс-әрекеттер үшін қылмыскердің кінәсін бетіне басатын теріс құқықтық баға болып табылады. Бетке басу және кінәлау дәрежесі қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығына, кінәлінің жеке басына және істің мән-жайына тікелей байланысты.

Жаза - жасалған құқыққа қайшы іс-әрекеттер үшін тағылатын айып. Оны кінәліге тәртіпті бұзғаны, ережелерді орындамағаны, қоғамға қауіп келтіргені, адамдарға зиян тигізгені үшін қолданады. Жаза - сот үкімі бойынша қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп танылған адамдарға қатысты қолданылатын мәжбүрлеу шарасы.

Мемлекеттік күштеу шаралары сан алуан. Оларға тек қылмыстық құқықтық қана емес, азаматтық, әкімшілік, тәртіптік шаралар да жатады. Қылмыстық шара мемлекеттік күштеу шараларының жеке бір түрі ретінде жекеленген ерекшеліктерге ие және қылмыстық заңмен ғана белгіленеді.

Қылмыстық кодексте жазаның сот үшін міндетті тізбектері мен оны қолданудың тәртібі тұжырымдалған. Сот қылмыстық құқық бұзушылыққа кінәліні қылмыстық заңда көрсетілген шараның шеңберінде, шегінен шықпай, жазалайды. Тек ерекше жағдайларда ғана сот көрсетілгеннен гөрі неғұрлым жеңілірек жаза тағайындауға құқылы. Заңда көрсетілген тәртіппен сотталған адамды жазадан босату, сондай-ақ тағайындаған қылмыстық жазаны жеңілдету сотқа тиесілі. Тек рақымшылық немесе кешірім беру актілерімен жазадан босату немесе жазаны жеңілдету ҚР Конституциясына сәйкес, Парламент немесе Республика Президентімен жүзеге асырылады, ал басқа жағдайларда бұл мәселелерді сот шешуге міндетті. Қылмыстық жазаның басқа мемлекеттік күштеу шараларынан бұл бір өзгешелік.

Қылмыстық жаза институты жариялы түрде ашықтан-ашық түсіндіріледі. Яғни, жаза адамның кінәсін анықтай отырып, жеке немесе заңды тұлғалар арқылы емес мемлекетпен жария түрде белгіленеді. Қылмыстық жаза кінәлі адамға мемлекет атынан белгіленеді, жеке немесе лауазымды адамдар сот тағайын-

даған жазадан ешкім де босата алмайды, заңды күшіне енген сот үкімі мемлекеттік, жеке кәсіпорын, ұйым, мекеме, лауазымды және жай адамдардың орындауы үшін Республика аумағында міндетті болып табылады.

Мемлекеттік күштеу шаралары ретінде қылмыстық заңда көрсетілген жаза институтын нақты қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған кінәлі адамға қолданады. Бұл жерде жаза кінәлі түрде жасалған іс-әрекетінің қылмыстық құқықтық нәтижесі болып саналады. Қылмыстық заңда «адам кінәсі анықталған қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік және туындаған қоғамға қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс», - делінген. Сондай-ақ әрбір қылмыстық іс-әрекет үшін жазаның тағайындалуы шарт бола бермейді. Қылмыстық жаза кінәліні азаматтық, әкімшілік немесе тәртіптік құқықтық жауапкершілік түрінде тартумен де ұштасуы мүмкін.

Отандық қылмыстық заңнамаға сай, жазаның мақсаттары мынадай:

а) әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру. Кінәлі адамға жазаны қолдану, ол қылмыстық әрекет жасау нәтижесінде бұзылған жеке және қоғамдық мүдделерді қалпына келтіруді және қол сұғу объектісіне келтірілген зиянды өтеуді білдіреді;

ә) сотталушыны түзеу. Бұл мақсат кінәлінің теріс көзқарасын өзгертуге бағытталады. Тұлға басқа жаңа қылмыстық құқық бұзушылық жасамай, қылмыстық заңның сақталуының қажеттілігін сезіне бастауы оның түзелуіне қол жеткізіле басталғандығы;

б) жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтар жасалуының алдын алу. Бұл мақсатқа әрбір нақты қылмыстық құқық бұзушылық үшін қылмыстық жауаптылық бекітуді, жаза тағайындау мен оның бұлтартпай орындалуын қамтамасыз ету арқылы қол жеткізіледі. Жазамен сескендіру адамдардың санасы мен әрекетіне әсер етеді.

Заң шығарушы қылмыстық жазаның мақсаты ретінде сотталушының түзелуін көрсеткенімен де оны іс-тәжірибеде қамтамасыз ету тиісті нәтиже бере бермейді. Қауіпсіздік мекемелерінде бірнеше жылын өткізген сотталған

адамның қоғамдық ортаға оралуы, түзелуі, тәрбиеленуі мүмкіндігі аз. Егер практикада қылмыстың қайталануы фактісін ескерсек, онда қылмыстық жазаны қолданудағы басты мақсатқа қолжеткізілмей, сотталғандарды босатып жіберген (сотпен тағайындалған жаза мерзімі аяқталуымен, сотталған адамның жазасын өтеп шығуымен) болып шығады. Сондықтан да қылмыскерді тәрбиелей отырып, олардың түзелуін жазаның мақсаты ретінде түсінбей, оны қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу үшін қажетті шара деп түсінген дұрыс болар еді.

Бұл пайымдауды Чезаре Беккарианың келесідей сөздерімен нақтылауға болады: Қылмыскердің отандастарына зиян келтіретін жаңа әрекеттерінің алдын алу ғана емес, басқалардың осындай әрекеттерді жасауына жол бермеуден басқа ештеңе де жазаның мақсаты бола алмайды, сондықтан жаза адамдардың жан дүниесіне неғұрлым күшті және ұзақ әсер қалдыратын және қылмыскерге айтарлықтай физикалық азап келтірмейтіндей, жасалған қылмысқа барабар болуы тиіс [5, 106 б.].

Қылмыстық жаза мемлекеттік күштеу шараларының және мемлекеттің қылмыстық құқық бұзушылыққа қарсы күрес жүргізуші құралдардың бірі ретінде қолданылады. Мемлекет бұл күресте ұйымдастырушылық, тәрбиелік, экономикалық, рухани шаралардың барлық түрін кеңінен қолданады, сөйтіп қылмыстық құқық бұзушылықтан сақтандыру мәселелеріне ерекше көңіл бөледі. Жас тәуелсіз мемлекетіміз бұл құбылысқа қарсы аталған күресті экономикалық, ұйымдастыру, тәрбиелік шараларды, қоғам мүшелерінің белсенділігін, олардың құқықтық сана сезімін жетілдіру арқылы жүргізеді.

Қоғамның қазіргі даму кезеңінде қылмыстық жаза институты қылмыскерге ықпал етудің әдісі де. Бұл оның мәні мен мазмұнымен байланысты проблеманы талдаудың әдістемелік жолын анықтап алу үшін қажет.

2014 жылғы қылмыстық заңнамада жаза жүйесінде елеулі өзгерістер орын алды. Жаза жүйесінде қылмысқа және қылмыстық теріске қатысты негізгі және қосымша жаза түрлері белгіленді.

Жазаларды топтастыра, орынды үйлестіре отырып, дұрыс қолдану жазаны жекелеңдіру қағидасының жүзеге асырылуына, алға қойған мақсатқа нәтижелі жетуге септігін тигізері белгілі. Сот жаза тағайындағанда кінәлінің жауаптылығын даралаңдыру қағидаты негізінде басшылыққа алады. Мұндағы, жазаның мақсатқа лайықтылығы – сот тағайындаған мәжбүрлеу шарасының сотталған адамға оң ықпал етуінің талаптары дегенді білдіреді. Тұлғалардың қылмыстық жолға қайта бармауы тағайындалған жазалардың лайықты болғанын растайды. Енді іс-тәжірибедегі оның жайын білу үшін соңғы жылдардағы статистикалық деректерге сүйеніп көрейік.

Деректерге сүйенсек, қоғамнан изоляцияланып, изоляцияланбай сотталғандардың қайтадан қылмыстық құқық бұзушылық жасағандарының көрсеткіштері төмендегідей:

2015ж. қылмыстық құқық бұзушылықтарды қайталаған тұлғалар 16,3%-ға, 2016 ж. - 32,3%, 2017 ж. - 35%, 2018 ж. - 39%, 2019 ж. - 42,1%, 2020 ж. - 42,4%-ға тең. Ал енді рецидивист деп танылған адамдар саны 2015 ж. - 157, 2016 ж. - 573, 2017 ж. - 812, 2018 ж. - 779, 2019 ж. - 708, 2020 ж. – 904 болған [15]. Яғни, 2015-2020 жылдар аралығында қылмыстық құқық бұзушылықтарды қайта жасағандар саны жүйелі түрде өсіп отырған.

Ал енді сотталғандардың санына қатысты мәліметтерге келсек, кішкене қызығырақ. Қазақстан Тәуелсіздік алғалы бері түрме халқының саны бойынша АҚШ пен Ресейден кейін әлемде 3-ші орын алып келген. Яғни әрбір жетінші отбасына бір бас бостандығынан айыру жазасына сотталған адам тура келген деген сөз. Кейін құқықтық реформалау барысында біртіндеп репрессивтілік төмендетіліп, сотталғандар саны біршама азайған болатын. Нәтижесінде, 1991 - 2017 жылдарда түрме халқының саны бойынша Қазақстан әлемде үшінші орыннан 67 орынға түскен. Сәйкесінше, елімізде сегіз бас бостандығынан айыру орындары жабылып, бұл бюджетке 12 миллиард теңге үнемделді. Бас бостандығынан айыру орындарында 29 913 адам бар. Сондай-ақ ескі типтегі тағы төрт колонияны жабу жоспарланып отырғаны туралы ОКҚ брифингінде баяндалған болатын [16, 327 б.].

Кейбір авторлар аталған жағдайды: Пени-тенциарлық мекемелерде ұсталатын адамдар санын қысқартуға негізінен механикалық тәсілмен – белгілі бір санаттағы сотталғандарға қатысты рақымшылық актісін бірнеше рет қолдану жолымен қол жеткізілді. Арнайы контингенттің саны елдің Қылмыстық саясатының ізгілендіру бағытындағы түбегейлі өзгерістері арқылы емес, іс жүзінде жазаны өтеуден босатудың бір түрі болып табылатын рақымшылықты қолдану нәтижесінде азайып отыр [16, 327 б.], деп бағалады.

Соңғы жылдары қылмысты алғаш рет жасаған, абайсызда және қоғамға қауіп төндірмейтін адамдарға қатысты қылмыстық заңның репрессивтілігі айтарлықтай төмендеді. ҚР ҚК-нің 39-бабы бойынша шығын екі есе ұлғайтылса, 32-бап бойынша бас бостандығынан айыру мерзімі қысқартылған. 2018 жылы алғаш рет аса ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға баламалы жаза ретінде қоғамдық жұмыстар 247 адамға, ауыр қылмыстар үшін бас бостандығын шектеу 12 адамға тағайындалған, ал 216 адам қауіпсіздігі барынша төмен мекемелерге ауыстырылған болатын [17].

Қылмыстық құқық бұзушылықтың қайталануы (жоғарылаған) мен бас бостандығынан айыру жазасына сотталғандар саны (төмендеген) жайлы статистикалық деректерге берілген бағадан соң, қазіргі қылмыстық жаза жүйесі сотталғандарға қаншалықты тиімді ықпал ете алады екен? деген сұрақ туындайды. Осы тұста Д.С. Чукмаитов: Қоғамдық сананы модернизациялаудың бір бағыты ретінде қылмыстық жазаға байланысты қоғамдық сананы өзгерту қажет, қатал жаза, өлім жазасы, ұзақ уақыт бас бостандығынан айыру қылмыстылықпен күрес мәселесін түпкілікті өзгерте алмайды. Өлім жазасына мораторийдің жариялануымен жазаның қаталдығы қылмыстылықтың өсуі жағдайына тәуелді емес екендігіне, бірақ онсыз да мәселені шешу мүмкін емес болып тұрғандығына көзжеткіздік. Біз лажсыздан қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қылмыскерлерді қоғамнан оқшалауға, қоғамды криминализациялаудан

сақтауға мәжбүрміз, бірақ та біртіндеп жазалау шарасы жолын қылмыстылықтың алдын алуға беруі тиіс, деген пікір білдіреді [18, 132 б.].

Мұнда автор өлім жазасы мен бас бостандығынан айыру жазаларын қолдану тиімді нәтиже бере бермейді деп есептейді. Субъектінің қатыгез қылмыстық іс-әрекетіне қатыгездік таныту – бұл расында да кек алу, бірақ та қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілік деңгейі мен қылмыскердің жеке басына тән қасиеттерді ескере отырып, қылмыстық іс-әрекет пен оған белгіленетін жазаны теңгерімге (баланс) келтірудің әділ жазаның өлшемі болатындығын ұмытпаймыз. Парасаттылық, ізгіліктілік таныту өзге мәселе.

Қоғамға аса қауіп келтірмейтін іс-әрекеттер үшін белгіленген бас бостандығынан айыруды қолдануға барынша шектеулер қою, не бас бостандығынан айыру жазасының балама түрін ұсыну сынды шаралар қылмыстық заңнамаларды ізгілендірудің жаңа варианттары саналады.

Соңғы кездері қылмыстық құқықта қоғамдық жұмыстар, бостандықты шектеу, үй қамағы және фрагментті ұстау (фрагментарное заключение) сынды жаңа жаза түрлерін бас бостандығынан айыруға балама жаза ретінде кеңінен қолданады [19]. Мысалы, Т.К. Акимжанов: «Қылмыс құрамын ескере отырып, 63 жастан асқан қарт кісілерге, жүкті әйелдерге, бірінші және екінші топтағы мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қатысты бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны тағайындамау қажет», деп есептейді [20, 6 б.].

Ал Ж.К. Байбек өзінің еңбегінде бас бостандығынан айыру жазасының балама түрін ұсынады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 40-бабын қылмыстық жазалардың жаңа түрлерімен толықтыру мүмкіндігін қарау - жаза тағайындау және қылмыстық жауаптылықты даралаңдырудың неғұрлым дифференциалды жолы болар еді. Мысалы, Қазақ КСР Қылмыстық кодексінде қолданыста болған, бірақ жаңартылған түрдегі жер аудару (ссылка) және шығарып жіберу (высылка) сияқты жазалардың түрлерін енгізу. Бұл түрмеге қамаудың балама түрлері саналмақ [21, 9 б.].

Егер бас бостандығынан айыру жазасының балама түрі ретінде жер аудару, не шығарып жіберу жазасын алсақ, онда соңғы жазаны әлеуметтік қорғауды қажет ететін адамдарға қолданылмайды. Бұл жазаны 63 жастан асқан қарт кісілерге, жүкті әйелдерге, бірінші және екінші топтағы мүмкіндігі шектеулі азаматтарға, кәмелетке толмағандарға қолдана алмаймыз. Осыған ұқсас жағдай бас бостандықты шектеуге де кездеседі, онда аталған санаттағы адамдармен қатар, алты айдан аз мерзімге бас бостандығын шектеуге ауыстырылған сотталғандар мәжбүрлі еңбекке тартылмайды [2]. Қылмыстық құқық бұзушылықтың қауіптілік деңгейіне қарай кейбір санкцияларда бас бостандығынан айыру жазасына балама ретінде бостандығын шектеу ұсынылады, бұл аталған санаттағы тұлғалар үшін қолайлы. Енді бостандығын шектеу балама ретінде келтірілмеген кейбір санкцияларда тек бас бостандығынан айыру түріндегі жаза баламасыз қолданылуға жатады.

Сипаты бойынша бас бостандықты шектеу бүріндегі жазаға қысқа мерзімге қамау (фрагментарное заключение) өте жақын. Бұл бас бостандығынан айыру жазасын толық емес, тек бір бөлігін ғана (ережеге сай, демалыс күндері) өтеу дегенді білдіреді. Мұндай жүйе сотталған адамның отбасылық және еңбек қатынастарын дұрыс сақтауын қамтамасыз ете алу болып табылады. Аталған жаза Албания, Андорра, Вануату, Зимбабве, Мексика, Португалия, Сальвадор, Сан-Марино, АҚШ (штаттарында), Франция, ЮАР және өзге де елдердің ҚК-де бар.

Осы тұста, ГДР-да заң шығарушысы ҚК-де тек бас бостандығынан айыру мен айыппұл түріндегі екі негізгі жазамен және көлік құралын басқаруға тыйым салу түріндегі қосымша жазаның ғана көмегімен жазалау мәселесін қалай шешіп отыр екен деген ой туады (Бөлім 3. Әрекеттің құқықтық салдары Тарау 1). Сонымен қатар, заң шығарушы ГФР ҚК-нің §61-не сай жазалау процесінде психиатриялық стационарға орналастыру, алкогольге және есірткіге тәуелділіктен емдеуге мамандандырылған емдеу мекемесіне орналастыру, превентивті қорытынды, мінез-құлықты қадағалауды белгілеу, жүргізуші куәлігінен айыру, белгілі бір кәсіби қызметпен айналысуға тыйым салу сынды түзету және қауіпсіздік шараларын қолдану мүмкіндігін қарастырған [22].

Ғылыми еңбекте, бостандықты шектеуді бас бостандығынан айыру жазасына балама жаза болуы дұрыс емес, қылмыстық санкциялардан бас бостандығынан айырудың баламасы ретінде келтірілген бас бостандығын шектеуді алып тастау керек, себебі қаталдығы, жазаның өтелу жағдайына, жазалау элементтерінің мөлшері бойынша бір-біріне сай келмейді, деп есептейтін пікірлер де кездеседі [23, 48 б.]. Десек те, негізгі жазаның балама түрі аталған қағидаттарға әр кез сай келе бермейтіндігін шетел тәжірибесінен аңғаруға болады. Мысалы, сол ГФР Қылмыстық заңнамасына сай, айыппұл бас бостандығынан айыруға балама жаза ретінде қолданыла алады (Бөлім 1 Тарау 1 §41-де; не § 248b. Көлік құралын тиісті өкілеттіктерсіз пайдалану үшін).

Жоғарыда келтірілген еңбекте бостандығын шектеудің бас бостандығынан айыру жазасынан әлдеқайда жеңіл, жазаның өтелу жағдайына, жазалау элементтерінің мөлшері бойынша ерекшелігін ескеріп, балама жаза ретінде санкциялардан алынып тасталынса, онда қылмыстар үшін қолданатын жаза тізімінде қалған бостандығын шектеу жазасын қандай қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін қолданылады, оның қолданылу мүмкіндігі қандай болмақ, деген сауал туындайды. Мысалы, қолданыстағы ҚК-те тек бостандығын шектеу бас бостандығынан айыру жазасының баламасы ретінде 377 жағдайда қолданылады. Авторлар бас бостандығын шектеу мен қоғамдық жұмыстарға тарту жазаларын қылмыс үшін тағайындалатын жазалардың тізімінде ҚР ҚК-нің 40-б. 2-б.-нің 5) п.-де қатар қояды. Бұл жазалар орындалу режимі, табиғаты жағынан ұқсас.

Батыс еуропалық мемлекеттердің қылмыстық заңнамаларында бостандығын шектеу қауіпсіздік шаралары қатарында қарастырылады. Олардың ерекше де, қатал түрі де құқықтық табиғаты жағынан отандық қылмыстық заңнамадағы бостандықты шектеу жа-

засына өте ұқсас. Бас бостандықты шектеуді орындау пробацациялық қызметке жүктелінеді. Қылмыстық заң сотталған адамға заңды міндеттемелерді міндетті де, ерікті нысанда жүктеуді қарастырады. Аталған міндеттемелерге жүгіну тәртібі пробацациялық режимге, ал енді заңды міндеттердің табиғаты шартты соттауға ұқсайды. Шартты соттауда бұл міндеттер соттың қалауымен жүктелінсе, ал бостандықты шектеуде - тікелей заңнамада көрсетіледі.

Жаза жүйесінің үшінші тобын негізгі, әрі қосымша жазалармен толықтыру жайлы бұл ұсыныс ғалым С.М. Рахметов пен Ф.Р. Ахмеджановтың еңбектерінде кездеседі [24, 37 б.].

Нәтижелер

Қылмыстық жазаның мақсаты ретінде тек қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алуды таныған жөн. Сол мақсатқа қол жеткізу құралы - қылмыскерді тәрбиелей отырып, олардың түзелуі болмақ.

Байқап отырғанымыздай, елімізде құқықтық реформалармен белгіленген қылмыстылықпен күресудің біршама жолдары белгілі. Қолданыстағы қылмыстық заңнамада гуманизациялау бағытындағы нормалар, ғалымдардың ұсыныстары да баршылық. Шетел, отандық заңнамаларда қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу үшін белгіленген түрлі жаза жүйесі бар. ҚК-тің Ерекше бөліміндегі әрбір қылмыстық норманың санкциясындағы жазаны дифференциациялау мен дараландыру үшін негізгі жазаның баламасы, не қосымша жаза түрлері, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдету шаралары белгілеген, ауырлататын жағдайлар да қарастырылған. Мұнда, жазаны дифференциациялау мен дараландыру ережесінің сақталынуы заңмен көзделген жазаның мақсатына бет бұруға мүмкіндік жасайды.

Расында да қылмыстық заңнаманы гуманизациялау бағытында қылмыстық норманың санкциясында бас бостандығынан айыру жазасының баламасын қарастырудың маңызы бар, бірақ оның белгілі дәрежеде сыбайластық іс-әрекеттер үшін зор мүмкіндік екендігін

де терістей алмаймыз. Себебі жоғарыда келтірілген қылмыстық құқық бұзушылықтардың қайта жасалынуы бұған анық дәлел.

Қылмыстық жаза мақсатына шынайы қол жеткізілуі үшін ең алдымен, халықтың, құқық қорғау органы қызметкерлерінің, билік органдарының құқықтық санасын, құқықтық мәдениетін қалыпқа келтіре отырып, заңға сай қылмыстық істі жүргізуге, үкім тағайындауға, сондай-ақ қылмыстық атқару қызметін атқаруға дағдыланған жөн.

Қорытынды

Қылмыстық заңнамада жазаның мақсаты ретінде тек қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу көрсетілуі тиіс. Сол қылмыстық жазаға жету үшін қылмыстық-атқару жүйесі қылмыскерлерді тәрбиелеу, түзелуін қамтамасыз етеді.

Заң шығару практикасы мен қылмыстық жауаптылық шараларын қолдану практикасын заңмен белгіленген мақсаттарға сәйкестендіру жолында қылмыскерді, басқа да тұлғаларды жазамен қорқыту алдыңғы орынға шықпағаны жөн. Себебі, сотталған адамның жеке басы мен оның іс-әрекетінің қоғамға қауіптілігін ескеріп, әділ жазаны белгілегенде заңда көрсетілгендей тұлғаның түзелуі және қайта қылмыстық жолға түспеуі, сондай-ақ өзгелерге сабақ болуы маңыздырақ.

Жазаның көмегімен сотталған адамның түзелуіне ықпал ету жолдарын қарастыру барысында қылмыстық санкцияда негізгі жазаға балама жаза түрін белгілеу, немесе шетел тәжірибесіне сүйеніп, ұзақ мерзімді бас бостандығынан айыруды алмастыратын жазаларды қарастыру тиімді.

Сонымен қатар, жаза мақсатына жету үшін қылмыстық атқару жүйесі қызметкерлерін тиісінше даярлауды күшейту жолымен пенитенциарлық жүйені ретке келтіру мүмкін болар еді деп есептейміз. Ол елімізде азаматтық қоғамды тыңғылықты қалыптастырумен, қылмыстық саясаттың либералдық үрдістерін сақтау, мемлекеттік басқарудың түрлі буындарының қызметтерін жетілдірумен тығыз байланысты болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Полубинская С.В. Цели уголовного наказания.-М.: Наука, 1990.-142 с.
- 2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ (16.12.2020 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен). [Электронный ресурс] - URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (дата обращения: 12.07.2021).
- 3 Барков А.В. Цели уголовной ответственности: законотворчество и право применение // Классическая и пост классическая методология развития юридической науки на современном этапе: Сб. науч. тр. /М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь»- Минск: Акад. МВД, 2012. – С.92-101.
- 4 Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года // <http://Open.NPA.kz> (egov.kz) (accessed: 12.07.2021).
- 5 Беккариа Ч.О. преступлениях и наказаниях. -М.: «Стелс», 1995.-106 с.
- 6 Принс Ад. Защита общества и преобразование уголовного права / пер. с фр. Е. Маркеловой; под ред. и с предисл. Г.С. Фельдштейна. -М.: Кн-во торг. д. «В.И. Знаменский и Ко», 1912. -167 с.
- 7 Александрова В.В. Преступления в сфере экономики: проблемы соотношения и разграничения с гражданскими правонарушениями: Дисс... на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук.- М., 2018.-259с.
- 8 Шаргородский М.Д. Наказание по советскому уголовному праву. -М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1958. -238 с.
- 9 Ременсон А.И. Теоретические вопросы исполнения лишения свободы и перевоспитания заключенных: Автореф. дис. ...докт. юрид. наук. -Томск, 1965. -25 с.
- 10 Шаргородский М.Д. Наказание: его цели и эффективность.-Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973.-160 с.
- 11 Чучаев А.И. Наказание в уголовном праве России: Антология идей// Вестник университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА).-№7, 2015.- С.51-78.
- 12 Стручков Н.А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью.-Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978. - 288 с.
- 13 Дуюнов В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика.- М.: Научная книга,, 2003.- 520 с.
- 14 Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник для вузов / под ред. В.С. Комиссарова, Н.Е. Крыловой, И.М. Тяжковой. -М.: Статут, 2012. – 879 с.
- 15 №1 нысан. Тіркелген қылмыстар және қылмыстық қудалау органдары қызметінің нәтижелері туралы есеп 2015-2020жж. [Электронный ресурс]. - URL: <http://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat> (дата обращения: 12.07.2021)
- 16 Скаков А.Б. Уголовно-исполнительное законодательство Казахстана: современное состояние и перспективы развития// Уголовно-исполнительное право. 2017.- Т. 12(1-4). -№ 3. -С. 230-367.
- 17 Мамырханова М. 12 миллиардов тенге экономии дало закрытие восьми тюрем в Казахстане. Также планируется закрыть еще четыре колонии... [Электронный ресурс]. - URL: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-04/12-milliardov-tenge-ekonomii-dalo-zakrytie-vosmi-tyurem-v-kazakhstan> (дата обращения: 21.07.2021)
- 18 Чукмаитов Д.С. Некоторые дискуссионные вопросы уголовно-досрочного освобождения // Уголовно-исполнительное право.-Т.15 (1-4). №2.- С.128-133– DOI : 10.33463/2072-2427.2020.15(1-4).2.128-133. [Электронный ресурс]. - URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/nekotorye-diskussionnye-voprosy-uslovno-dosrochnogo-osvobozhdeniya.pdf> (дата обращения: 22.07.2021)
- 19 Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть. Монография. Под общ. и науч. ред. д.ю.н., профессора, заслуженного деятеля науки РФ С.П. Щербы. - М.,2009. - 448 с.// <https://sci.house/sravnitelnoe-pravovedenie-kniga-scibook/sposobyi-spetsialnoy-kriminalizatsii-31862.html>
- 20 Акимжанов Т.К. Уголовно-правовое воздействие и его роль в предупреждении преступности // Сборник статей по материалам IV Всероссийской научно-практической конференции, Саратов, 30 сентября – 1 октября 2019.- С.6-10
- 21 Байбек Ж.К. Криминологические, уголовно-правовые и социальные проблемы наказаний в Республике Казахстан: Аннотация дисс... на соиск.степ. докт.философии (PhD). -Алматы, 2019. -25 с.
- 22 Головненков П.В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германия – Strafgesetzbuch (StGB) – Научно-практический комментарий и перевод текста закона// <https://www.uni-potsdam.de/>

fileadmin/projects/lshellmann/Forschungsstelle_Russisches_Recht/Neuauflage_der_kommentierten_StGB-%C3%9Cbersetzung_von_Pavel_Golovnenkov.pdf

23 Сәрпеков Р.Қ., Рахметов С.М. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жазалау жүйесін құру проблемалары// Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы. Ғылыми-құқықтық журнал.-№1(68).-2022. –42-50 бб.

24 Заключительный отчет по итогам фундаментального и прикладного научного исследования на 2016-2017 годы по теме: «Проблемы совершенствования законодательства об административных правонарушениях и уголовного законодательства Республики Казахстан (пути устранения нестыковок, пробелов и других недостатков)». [Электронный ресурс]. - URL: http://www.zqai.kz/sites/default/files/fipni-2017_zakl.otchyot_3_yanv._-_na_izdanie.pdf (дата обращения: 21.07.2021).

А.Б. Бижанова, Г.Ж. Османова, К. Турлыханова

*Институт истории и права, Казахский национальный педагогический университет
имени Абая, Алматы, Казахстан*

Об уголовном наказании и его целях

Аннотация. Вопросы уголовного наказания на протяжении многих лет остаются в центре внимания не только практических работников органов уголовного судопроизводства и пенитенциарной системы, ученых, но и общества в целом. Наказание - один из ведущих инструментов государственной уголовной политики, во многом обеспечивающий выполнение задач, возложенных на уголовное законодательство. Именно с помощью наказания осуществляется уголовная ответственность. Эффективность и значимость института наказания заключается в том, что он позволяет назначить справедливое наказание, соответствующее личности виновного, общественной опасности его действий. Только в этом случае уголовное наказание признается правовой мерой принуждения. По сути, широкое распространение в обществе тенденции применения уголовного наказания в практике для устрашения вызывает у многих тревогу.

Автор статьи, исходя из цели наказания, рассматривает некоторые вопросы системы уголовного наказания.

Ключевые слова: уголовное наказание, понятие наказания, цель наказания, система наказания, история института наказания, лишение свободы, штраф.

A. Bizhanova, G.Zh. Osmanova, K. Turlykhanova

Institute of history and law of the Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Criminal punishment and its goals

Abstract. For many years both practitioners of criminal justice bodies and the penitentiary system, and scientists but also of society have been focused on the issues of criminal punishment. Punishment is one of the leading instruments of the state criminal policy, which largely ensures the fulfillment of the tasks assigned to the criminal legislation. Criminal responsibility is carried out with the help of punishment.

The effectiveness and significance of the institution of punishment lie in the fact that it allows you to appoint a fair punishment that corresponds to the personality of the perpetrator, and the public danger of his actions. Only in this case, criminal punishment is recognized as a legal measure of coercion.

In fact, the widespread trend in society of the use of criminal punishment in practice for intimidation causes many alarms.

The author of the article considers some issues of the criminal punishment system proceeding from the purpose of punishment.

Keywords: criminal punishment, the concept of punishment, the purpose of punishment, the history of the institution of punishment, imprisonment, fine.

References

- 1 Polubinskaya S.V. Celi ugolovnoho nakazaniya [The goals of criminal punishment] (Nauka, Moscow, 1985).
- 2 Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 3 iyulya 2014 goda № 226-V KRZ (s izmeneniyami i dopolneniyami na 16.12.2020 g.) [Criminal Code of the Republic of Kazakhstan No. 226-V of the Kyrgyz Republic on July 3, 2014 (with amendments and additions as of 12/16/2020)]. Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>.
- 3 Barkov A.V. Celi ugolovnoj otvetstvennosti: zakonotvorchestvo i pravo primenenie [The goals of criminal responsibility: lawmaking and law application], Klassicheskaya i post klassicheskaya metodologiya razvitiya yuridicheskoy nauki na sovremennom etape: Sb. nauch. tr. /Ministerstvo vnutrennih del Respubliki Belarus', uchrezhdenie obrazovaniya «Akad. M-va vnutr. del Resp. Belarus'»- Minsk: Akad. MVD [Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus, educational institution «Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus. Belarus» - Minsk: Akad. Ministry OF Internal Affairs]. Minsk, 2012. - pp. 92-101.
- 4 Koncepciya pravovoj politiki Respubliki Kazahstan do 2030 goda [The concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan until 2030]. Available at: [http://OpenNPA|NPA\(egov.kz\)](http://OpenNPA|NPA(egov.kz)) (accessed: 12.07.2021).
- 5 Beccaria Ch. O prestupleniyah i nakazaniyah [About crimes and punishments] (Stealth, Moscow, 1956).
- 6 Prince Ad. Zashchita obshchestva i preobrazovanie ugolovnoho prava per. s fr. E. Markelovoj. Pod red. i s predisl. G.S. Fel'dshtejna [Protection of society and the transformation of criminal law translated from the French by E. Markelova. Edited and with a preface by G.S. Feldstein] (Book of torg. d. «V.I. Znamensky and Co», Moscow, 1912).
- 7 Alexandrova V.V. Prestupleniya v sfere ekonomiki: problemy sootnosheniya i razgranicheniya s grazhdanskimi pravonarusheniyami. PhD diss [Crimes in the sphere of economics: problems of correlation and differentiation with civil offenses. PhD thesis]. Moscow, 2018. 259 p.
- 8 Shargorodsky M.D. Nakazanie po sovetskomu ugolovnomu pravu. [Punishment under Soviet criminal law] (Legal literature, Moscow, 1958).
- 9 Remenson A.JI. Teoreticheskie voprosy ispolneniya lisheniya svobody i perevospitaniya zaklyuchennyh. Avtoref. dis. ...dokt. yurid. nauk [Theoretical issues of execution of deprivation of liberty and re-education of prisoners. Abstract of the diss ... doctor of Legal Sciences]. Tomsk, 1965. 25 p.).
- 10 Shargorodskij M.D. Nakazanie: ego celi i effektivnost' [Punishment: its goals and effectiveness] (Publishing house of the Leningr. un-ta, Leningrad, 1973).
- 11 Chuchaev A.I. Nakazanie v ugolovnom prave Rossii: Antologiya idej [Punishment in the criminal law of Russia: An anthology of ideas], Vestnik universiteta imeni O.E. Kutafina (MGYUA) [Bulletin of the O.E. Kutafin University (MGUA)], 7, 51-78 (2015) [in Russian].
- 12 Struchkov N.A. Ugolovnaya otvetstvennost' i ee realizaciya v bor'be s prestupnost'yu Criminal liability and its implementation in the fight against crime (Publishing house of the Saratov University, Saratov, 1978).
- 13 Duyunov V.K. Ugolovno-pravovoe vozdejstvie: teoriya i praktika [Criminal legal impact: theory and practice] (Moscow: Scientific Book, 2003.- 520 p.).
- 14 Edited by V.S. Komissarov, N.E. Krylova, I.M. Tyazhkova. Ugolovnoe pravo Rossijskoj Federacii. Obshchaya chast': Uchebnik dlya vuzov [Criminal law of the Russian Federation. General part: Textbook for universities] (Statute, Moscow, 2012).
- 15 Forma №1. Otchet o zaregistrovannyh prestupleniyah i rezul'tatah deyatel'nosti organov ugolovnoho presledovaniya za 2015-2020gg. [Form №1. Report on registered crimes and the results of the activities of criminal prosecution bodies for 2015-2020]. Available at: <http://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat> (accessed: 12.07.2021).
- 16 Skakov A.B. Ugolovno-ispolnitel'noe zakonodatel'stvo Kazahstana: sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya [Criminal enforcement legislation of Kazakhstan: current state and prospects of development], Ugolovno-ispolnitel'noe pravo [Criminal Enforcement law], 3, 230-367 (2017) [in Russian].
- 17 Mamyrkhanova M. 12 milliardov tenge ekonomii dalo zakrytie vos'mi tyurem v Kazahstane. Takzhe planiruetsya zakryt' eshche chetyre kolonii... [12 billion tenge of savings resulted from the closure of eight prisons in Kazakhstan. It is also planned to close four more colonies...]. Available at: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-04/12-milliardov-tenge-ekonomii-dalo-zakrytie-vosmi-tyurem-v-kazahstane> (accessed: 21.07.2021).

18 Chukmaitov D.S. Nekotorye diskussionnye voprosy ugovovno-dosrochnogo osvobozhdeniya release [Some debatable issues of criminal early release], Ugolovno-ispolnitel'noe pravo [Criminal executive law]. 2, 128-133 (2020), doi: 10.33463/2072-2427.2020.15(1-4).2.128-133. Available at: file:// C:/Users/User/Downloads/nekotorye-diskussionnye-voprosy-uslovno-dosrochnogo-osvobozhdeniya.pdf [in Russian]. (accessed: 22.07.2021).

19 Dodonov V.N. Comparative criminal law. The general part [Comparative criminal law. The general part.], Monograph. Under the total. and scientific ed., Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Science of the Russian Federation S.P. Shcherba Available at: <https://sci.house/sravnitelnoe-pravovedenie-kniga-scibook/sposobyi-spetsialnoy-kriminalizatsii-31862.html> (accessed: 12.07.2021).

20 Akimzhanov T.K. Ugolovno-pravovoe vozdejstvie i ego rol' v preduprezhdenii prestupnosti [Criminal legal impact and its role in crime prevention], Sbornik stat'ej po materialam IV Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii [Collection of articles based on the materials of the IV All-Russian Scientific and Practical Conference]. Saratov, 2019, pp. 6-10.

21 Bajbek ZH.K. Kriminologicheskie, ugolovno-pravovye i social'nye problemy nakazaniy v Respublike Kazahstan. Annotaciya diss. [Criminological, criminal-legal and social problems of punishments in the Republic of Kazakhstan. Abstract of the PhD thesis]. Almaty, 2019. 25 p.

22 Golovnenkov P.V. Ugolovnoe ulozhenie Federativnoj Respubliki Germaniya – Strafgesetzbuch (StGB) – Nauchno-prakticheskij kommentarij i perevod teksta zakona [Criminal Code of the Federal Republic of Germany – Strafgesetzbuch (StGB) – Scientific and practical commentary and translation of the text of the law]. Available at: http://https://www.uni-potsdam.de/fileadmin/projects/lsh-hellmann/Forschungsstelle_Russisches_Recht/Neuaufgabe_der_kommentierten_StGB-%C3%9Cbersetzung_von_Pavel_Golovnenkov.pdf (accessed: 21.07.2021).

23 Särpekov R.Q., Rahmetov S.M. Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq kodeksinde jazalau jüiesin qūru problemalary [Problems of building a system of punishments in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan], Vestnik İnstituta zakonodatelstva i pravovoi informacii Respubliki Kazahstan. Nauchno-pravovoi jurnal [Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan. Scientific and Legal Journal], 1(68), 42-50 (2022) [in Russian].

24 Zaklyuchitel'nyj otchet po itogam fundamental'nogo i prikladnogo nauchnogo issledovaniya na 2016-2017 gody po teme: «Problemy sovershenstvovaniya zakonodatel'stva ob administrativnyh pravonarusheniyah i ugolovnogo zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan (puti ustraneniya nestykovok, probelov i drugih nedostatkov)» [Final report on the results of fundamental and applied scientific research for 2016-2017 on the topic: «Problems of improving the legislation on administrative offenses and criminal legislation of the Republic of Kazakhstan (ways to eliminate inconsistencies, gaps and other shortcomings)»]. Available at: http://www.zqai.kz/sites/default/files/fipni-2017_zakl.otchyot_3_yanv._-_na_izdanie.pdf (accessed: 21.07.2021).

Авторлар туралы мәліметтер:

Бижанова А.Р. – негізгі автор, заң ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің Тарих және құқық институты «Құқықтану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры. Алматы қ., Қазақстан. E-mail: Aike_74@mail.ru.

Османова Г.Ж. – құқық ғылымының магистрі, «Тұран» Университетінің докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан. E-mail: gulaina.78@mail.ru

Тұрлыханқызы Қ. – Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің Тарих және құқық институты «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан. E-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

Bizhanova A. – doctor of law, associate Professor of the Department of «Jurisprudence» of the Institute of history and law of the Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Aike_74@mail.ru

Osmanova G.Zh. – master of Laws, doctoral student of the University «Turan», Senior Lecturer KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gulaina.78@mail.ru

Turlykhanova K. – Senior lecturer of the Department of «Jurisprudence» of the Institute of History and Law of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

Е.А. Онгарбаев
А.О. Балгынтаев

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: aaset.balgynntaev@yandex.kz)

Некоторые вопросы уголовного проступка в уголовном законодательстве Республики Казахстан

Аннотация. *Статья посвящена изучению актуальных вопросов, связанных с действием уголовного проступка в законодательстве Казахстана. Авторами анализируются нормы действующего уголовного законодательства, а также нормы проекта закона, которые предусматривают уголовную ответственность за неоконченное уголовное правонарушение. С учетом законодательного опыта стран ближнего зарубежья обосновываются противоречивость введения ответственности за приготовление и покушение на уголовный проступок, а также его несоответствие проводимой уголовной политике в стране. С авторской позиции делается прогноз о возможных рисках социальной напряженности и других последствий. Кроме того, обосновывается вывод о необходимости последовательного и всестороннего изучения вводимых новелл в законодательство.*

Ключевые слова: *уголовный кодекс, уголовное правонарушение, преступление, уголовный проступок, покушение.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-139-2-100-108>

Введение

Проблемы противодействия преступности на любом этапе развития общества и государства остаются наиболее приоритетными для уголовной политики государства. Очевидно, что современный этап развития уголовной политики Казахстана связан с принятием новых кодексов в 2014 году, вступивших в законную силу с 1 января 2015 года. Новый Уголовный кодекс Республики Казахстан (далее - УК РК) кардинальным образом пересмотрел и определил новый подход в установлении общественно опасного деяния и его наказуемости. Так, ч. 1 ст. 10 УК РК гласит, что уголовные правонарушения в зависимости от степени общественной опасности и наказуемости под-

разделяются на преступления и уголовные проступки [1].

Необходимость введения подобной классификации уголовных правонарушений была упомянута в Концепции правовой политики на период с 2010 по 2020 год, где говорится, что уголовная политика страны должна быть направлена на введение в законодательство понятия «уголовный проступок» и переоценки степени тяжести отдельных уголовных правонарушений [2]. Как видится, данное положение концепции в полной мере было реализовано на практике.

При разграничении уголовных правонарушений законодатель, формируя категорию уголовный проступок, образовал его за счет некоторых составов административных право-

нарушений и преступлений небольшой тяжести. Тем самым он расширил сферу действия уголовного закона и исключил судимость при его совершении.

Вместе с тем правоприменительная практика и научные изыскания в этой области свидетельствуют об определенной критике касательно обоснованности введения указанного института и целесообразности его существования. В правоприменительной практике возникает множество проблем, связанных с разграничением уголовных правонарушений, которые в свою очередь проецируются в уголовно-процессуальное законодательство. Так, наличие уголовного проступка в материальном праве привело к возникновению обособленных видов производств в уголовном процессе, таких как протокольная форма, приказное производство. Практика их применения периодически подвергается законодательным корректировкам, что свидетельствует об определенных недочетах.

При этом наблюдается тенденция, когда попытка разрешить проблемы практического характера путем внесения изменений и дополнений в уголовное и уголовно-процессуальное законодательство порождает казусы, которые в конечном итоге дестабилизируют практику.

Все это говорит о том, что при разработке законопроектов остаются без внимания такие важные компоненты, как доктринальные разработки, теоретическая обоснованность и криминологическое прогнозирование введения новелл в законодательство.

О существовании таких проблем еще в сентябре 2020 года высказывался Президент Республики Казахстан К.К. Токаев в своем Послании народу Казахстана: «Важно обеспечить стабильность уголовного и уголовно-процессуального законодательства. Его частые корректировки, изменения отрицательно влияют на правоприменение и не позволяют наработать единообразную следственную и судебную практику. Решения, касающиеся применения законодательства, зачастую принимаются без надлежащего анализа и прогнозирования, исходя из удобства правоприменителей. По-

этому предстоит выработать новые понятия «административного» и «уголовного» правонарушений. Обществу и юридической ответственности станет понятной логика установления наказания за правонарушения» [3].

Помимо этого, в очередном правовом программном документе, определяющего развитие законодательства до 2030 года (Концепция правовой политики до 2030 года), отмечается потребность в выработке нового понятия «уголовного правонарушения», а также учета требований социальной и криминологической обоснованности [4].

Вышеназванные обстоятельства свидетельствуют об актуальности исследования в рамках данной статьи и его практической и теоретической значимости.

Целью исследования является изучение и анализ Проекта закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оптимизации уголовного законодательства с одновременной коррекцией Уголовно-процессуального и Уголовно-исполнительного кодексов», в части расширения понятия покушения на категорию уголовных проступков, а также выработка предложений по его совершенствованию с учетом теоретических положений, зарубежного опыта и эмпирического материала.

История исследования

Изучение проблем введения уголовного проступка в казахстанское уголовное право тесно связано с классификацией уголовных правонарушений. Еще в конце 90-х годов прошлого столетия мною (профессором Е.А. Онгарбаевым) в рамках докторской диссертации были исследованы теоретические проблемы классификации преступлений по уголовному праву Казахстана [5]. Нормативную базу исследования составил новый на тот момент Уголовный кодекс 1997 года, который чуть больше года действовал на практике. В дальнейшем это направление развивалось моими последователями – учениками, которые в том или ином аспекте исследовали проблемы

классификации преступлений, понятия уголовного правонарушения и т.д.

В советский период проблемы классификации преступлений были освещены в трудах Н.И. Загородникова, П.С. Кардаева, П.В.Коробова, Л.И. Кривоченко, А.В. Наумова, А.Б. Сахарова, М.Д. Шаргородского, И.И. Карпеца, Н.Ф. Кузнецовой и других ученых.

Современное понимание классификации преступлений в Казахстане, а также изучение его проблем были предметом исследований таких ученых как И.Ш. Борчашвили, С.М. Рахметов, К.Ж. Балтабаев и др. Из зарубежных ученых можно выделить Л.В. Головки, который на концептуальном уровне достаточно подробно проанализировал вопросы классификации уголовных правонарушений на уголовные проступки и преступления, а также проблемы их введения в уголовное законодательство Казахстана [6].

Следует отметить, что в последние годы в Российской Федерации (далее -РФ) юридическим сообществом, учеными бурно обсуждаются вопросы, связанные с введением уголовного проступка в законодательство РФ. Верховным Судом РФ был разработан соответствующий законопроект и делались несколько попыток его внесения в Государственную Думу РФ. Однако в 2017 году первая инициатива Верховного Суда не устроила Правительство РФ, а последующий доработанный вариант поправок сейчас находится на стадии рассмотрения в Государственной Думе РФ [7].

Несколько иная логика построения законодательства в Кыргызской Республике. Изначально в 2017 году Жогорку Кенешем Кыргызской Республики был принят Кодекс Кыргызской Республики о проступках от 1 февраля 2017 г., который действовал параллельно с Уголовным кодексом и Кодексом Кыргызской Республики о нарушениях от 13 апреля 2017 г. (ему предшествовал Кодекс об административной ответственности 1998 г.).

В последующем, 28 октября 2021 года, был принят новый Кодекс Кыргызской Республики о правонарушениях [8], введение которого ознаменовало утрату законной силы вышеуказанных двух кодексов и слияние «проступков»

с «нарушениями» в единое понятие «правонарушение».

Если же вопросы классификации преступлений в науке уголовного права изучены в достаточной мере, то проблемы приготовления и покушения на уголовный проступок не исследованы должным образом, а сама идея о его введении в уголовное законодательство требует серьезных научных разработок в этой части. Имеющиеся научные изыскания затрагивают вопросы разграничения уголовного проступка от иных общественно опасных деяний, а также вопросы, связанные с назначением и исполнением наказаний.

В большей степени это связано с тем, что институт уголовного проступка относительно недавно был воспринят уголовным законодательством Казахстана, а связанные с этим проблемы возникают в ходе правоприменительной практики.

В целом наука уголовного права свидетельствует о том, что проблемы стадии совершения преступления, неоконченного преступления, покушения на преступления были предметом изучений многих кандидатских и докторских диссертации, а также монографический исследований, так как сам по себе институт стадии совершения преступления является одним из фундаментальных в уголовном праве.

В этой связи важно подчеркнуть, что имеющийся научный задел дает основание для дальнейшего исследования проблем применения уголовного проступка, выработки научно-обоснованных предложений, а также анализа правоприменительной практики.

В целом, не вдаваясь в научную полемику касательно проблем и критериев разграничения административных правонарушений, уголовных проступков и преступлений, а также целесообразности наличия уголовного проступка в уголовном законодательстве Казахстана, нами в рамках данной статьи будут проанализированы нормы Законопроекта, связанные с расширением института стадии совершения преступления на категорию уголовных проступков [9].

Понимание данного вопроса позволит правильно оценить и спрогнозировать возможные негативные последствия Законопроекта и предупредить их.

Методы

Исследование в рамках данной статьи опирается на общенаучные и специальные методы познания закономерностей объективной действительности, также в ней использованы методы анализа, синтеза, сравнительно-правовой, историко-правовой, структурно-системный, статистический, конкретно-социологические методы.

Обсуждение

Классическое понимание стадии совершения уголовных правонарушений, сформированных в уголовном праве [10] и законодательно установленных в уголовном кодексе, определяет следующие его стадии:

- 1) приготовление к совершению преступления (ч.1 ст. 24 УК РК);
- 2) покушение на преступление (ч. 3 ст. 24 УК РК);
- 3) оконченное уголовное правонарушение (ст. 25 УК РК).

Вместе с тем из названия гипотезы нормы «приготовления к преступлению» и «покушение на преступление» следует, что данные категории применимы только к преступлениям. По понятным причинам, категории оконченного уголовного правонарушения и добровольный отказ от уголовного правонарушения используются как в отношении преступления, так и уголовного проступка.

В соответствии с ч. 4 ст. 24 УК РК уголовная ответственность наступает за покушение на преступление средней тяжести, тяжкое или особо тяжкое преступление, а также за покушение на террористическое преступление.

Из недавней истории развития уголовного законодательства следует, что уголовная ответственность за покушение, как и сейчас, наступало в зависимости от категории совершенного преступления (УК РК 1997 г.).

Несколько иной подход был установлен в УК КазССР 1959 года, когда законодатель не учитывал категорию преступления при определении ответственности за покушение к преступлению. Такого же подхода придерживается действующий УК Российской Федерации, наряду с этим определяя категорию тяжкого и особо тяжкого преступления для наступления уголовной ответственности за приготовление к преступлению [11].

В целом можно констатировать, что во всех постсоветских странах, в том числе и в тех, где в уголовном законодательстве имеется категория «уголовный проступок» (УК Украины) [12], уголовная ответственность за покушение наступает лишь за совершение преступления.

Вместе с тем, интересен опыт Федеративной Республики Германия, где в Уголовном уложении имеется норма «§ 23. Уголовная ответственность за покушение», в которой говорится, что:

(1) Покушение на уголовное преступление является наказуемым всегда, покушение на уголовный проступок – только тогда, когда его наказуемость прямо установлена законом» (орфография и пунктуация сохранены)[13].

А это означает, что в диспозиции нормы особенной части уголовного уложения должно быть четко прописано, что в случае покушения на соответствующий уголовный проступок будет предусмотрена наказуемость.

Таким образом, законодатель Германии более дифференцированно подходит в установлении ответственности за покушение на уголовный проступок, утверждая его только по определенным составам проступков.

Уголовный кодекс Эстонии также придерживается схожего подхода. Так, гипотеза ст. 251 «Наказуемость покушения на проступок» гласит, что «Покушение на проступок является наказуемым в случаях, установленных настоящим кодексом или иным законом» [14].

На сегодняшний день в Казахстане разработан Законопроект, который предусматривает уголовную ответственность за неоконченное уголовное правонарушение (Таблица 1).

В качестве обоснования такого дополнения в УК РК предусмотрено корректное регу-

Таблица 1. Извлечение из Проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оптимизации уголовного законодательства с одновременной коррекцией Уголовно-процессуального и Уголовно-исполнительного кодексов»

Действующая редакция	Предлагаемая редакция
<p>Статья 24. Приготовление к преступлению и покушение на преступление</p> <p>3. Покушением на преступление признаются действия (бездействие), совершенные с прямым умыслом, непосредственно направленные на совершение преступления, если при этом преступление не было доведено до конца по не зависящим от лица обстоятельствам.</p> <p>4. Уголовная ответственность наступает за покушение на преступление средней тяжести, тяжкое или особо тяжкое преступление, а также за покушение на террористическое преступление.</p> <p>5. Уголовная ответственность за приготовление к преступлению и покушение на преступление наступает по той же статье настоящего Кодекса, что и за оконченное преступление, со ссылкой на соответствующую часть данной статьи.</p>	<p>Статья 24. Приготовление к преступлению и покушение на уголовное правонарушение</p> <p>3. Покушением на уголовное правонарушение признаются действия (бездействие), совершенные с прямым умыслом, непосредственно направленные на совершение уголовного правонарушения, если при этом уголовное правонарушение не было доведено до конца по не зависящим от лица обстоятельствам.</p> <p>4. Исключить</p> <p>5. Уголовная ответственность за приготовление к преступлению и покушение на уголовное правонарушение наступает по той же статье настоящего Кодекса, что и за оконченное уголовное правонарушение, со ссылкой на соответствующую часть данной статьи.</p>

лирование ответственности за неоконченное уголовное правонарушение, в том числе за покушение на мелкое хищение, что позволит восполнить пробел в правоприменительной практике, связанный с недостаточным принятием мер в отношении «пойманных на кассе». А это означает реализацию принципа нулевой терпимости.

Под понятием «нулевая терпимость» следует понимать отрицательную реакцию или нежелание общества мириться с любыми проявлениями противоправного поведения, несоблюдения установленных юридически и исторически сложившихся культурных норм, а также правонарушениями, вплоть до самых незначительных.

Полагаем, что расширение пределов уголовной ответственности за неоконченное уголовное правонарушение противоречит уголовной политике государства, направленной на гуманизацию уголовного законодательства,

закрепленную в стратегических документах, таких как «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» и др.

Не могут быть оправданы мотивировки разработчиков Законопроекта тем, что на практике имеется пробел привлечения лиц к уголовной ответственности, пойманных на месте совершения уголовного проступка по мелким хищениям. Такой подход порождает законодателя к чрезмерной суровости и расширению уголовного преследования, что закономерно может повлечь к различным правовым, социальным, экономическим и иным последствиям, в том числе возможным рискам социальной напряженности. Не стоит забывать и о других составах уголовных проступков и преступлений небольшой тяжести, которые автоматически могут быть затронуты Законопроектом. Так, официальная статистика за 2021 год показывает, что из всех зарегистрированных

стрированных в ЕРДР 157 884 уголовных правонарушений 22 862 являются уголовными проступками, что составляет 14,5% [15].

Кроме того, приведенный обзор законодательства некоторых стран (где вовсе не предусмотрена ответственность либо дифференцировано, определены составы уголовных проступков), а также отсутствие исторических законодательных предпосылок, свидетельствуют о недостаточной проработанности идеи введения уголовной ответственности за неоконченное уголовное правонарушение.

Помимо этого, обращаем внимание, что в этом же Законопроекте разработчик предлагает декриминализировать ч. 1 ст. 197 УК РК, устанавливающую уголовную ответственность за незаконный оборот нефти и нефтепродуктов в незначительном размере, осуществив перенос данной статьи в ч. 5 ст. 283-1 КоАП РК.

В качестве обоснования разработчик приводит судебную практику приговоров, согласно которой объем изъятого нефтепродукта, как правило, не превышает 200 МРП, в связи с чем, такие деяния не представляют большой общественной опасности.

Однако не ясно, почему принцип нулевой терпимости не распространяется при преступной транспортировке, приобретении, реализации, хранении нефти и нефтепродуктов, а также переработке нефти без документов, подтверждающих законность их происхождения. Есть вероятность, что лицо, привлеченное за незаконный оборот нефти и нефтепродуктов в незначительном размере, совершает продолжаемое преступное деяние и перевод данного общественно-опасного деяния в разряд административных правонарушений, возможно, будет способствовать увеличению таких деяний.

При этом, возникает вопрос, почему для реализации принципа «нулевой терпимости» разработчик в отношении мелкого хищения предлагает ввести ответственность за неоконченное уголовное правонарушение, а не перевод данного состава обратно в КоАП, как это было в старой редакции УК РК от 16 июля 1997 года. На практике уже поднимался вопрос о том, что перевод «мелкого хищения» из перечня административных правонарушений в разряд уголовных проступков негативно сказался на процедуре привлечения лиц к ответственности за такое правонарушение.

Выводы

Проведенный анализ свидетельствует о необходимости последовательного и всестороннего изучения уполномоченными органами вопросов оптимизации уголовного законодательства, связанных с установлением уголовной ответственности за неоконченные уголовные правонарушения.

Полагаем, что назрела потребность в пересмотре (ревизия) общественной опасности всех административных правонарушений, уголовных проступков и преступлений небольшой тяжести с учетом новых условий развития Казахстана.

При этом отмечается актуальность и важность проведения серьезных научных исследований, фокусированных на фундаментальных проблемах категоризации, классификации уголовных правонарушений и учета результатов криминологического прогнозирования. Результаты таких исследований должны послужить теоретической основой для реализации положений Концепции правовой политики до 2030 года.

Список литературы

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (дата обращения: 1.06.2022);
2. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. Утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858_ (дата обращения: 1.06.2022);

3. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий». 1 сентября 2020 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (дата обращения: 1.06.2022);
4. Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. Утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года № 674. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674#z133> (дата обращения: 1.06.2022);
5. Онгарбаев Е.А. Теоретические проблемы классификации преступлений по уголовному праву Республики Казахстан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва. 1998.- 42с.;
6. Головкин Л.В. Анализ Концепции проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31141571&pos=3;-112#pos=3;-112 (дата обращения: 1.06.2022);
7. О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации в связи с введением понятия уголовного проступка [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://sozd.duma.gov.ru/bill/1112019-7> (дата обращения: 1.06.2022);;
8. Кодекс Кыргызской Республики о правонарушениях от 28 октября 2021 года № 128. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112306> (дата обращения: 1.06.2022);
9. Проект закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам оптимизации уголовного законодательства с одновременной коррекцией Уголовно-процессуального и Уголовно-исполнительного кодексов» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/documents/details/314808?lang=ru> (дата обращения: 1.06.2022);
10. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Учебник для вузов. Ответственные редакторы – доктор юридических наук, профессор И.И. Рогов и доктор юридических наук, профессор К.Ж. Балтабаев. – Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2015. – С. 134;
11. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 25.03.2022) [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/ (дата обращения: 1.06.2022);
12. Уголовный кодекс Украины от 5 апреля 2001 года № 2341-III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.04.2022 г.) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://online.zakon.kz> (дата обращения: 10.06.2022);
13. П.В. Головненков. Уголовное уложение Федеративной Республики Германия– Strafgesetzbuch (StGB) – Научно-практический комментарий и перевод текста закон. Universitätsverlag Potsdam 2021. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://verlag.ub.uni-potsdam.de/>(дата обращения: 11.06.2022);
14. Уголовный кодекс Эстонии (04.03.2021) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2004.03.2021.pdf> (дата обращения: 1.06.2022);
15. Форма отчета № 1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (дата обращения: 11.06.2022);

Е.Ә. Онғарбаев, Ә.О. Балғынтаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

**Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасындағы
қылмыстық теріс қылықтың кейбір мәселелері**

Аңдатпа. Мақала Қазақстанның заңнамасындағы қылмыстық теріс қылықтың әрекет етуімен байланысты өзекті мәселелерді зерттеуге арналған. Авторлар қолданыстағы қылмыстық заңнаманың нормаларын, сондай-ақ аяқталмаған қылмыстық құқық бұзушылық үшін қылмыстық жауапкершілікті көздейтін

заң жобасының нормаларын талдайды. Көрші елдердің заңнамалық тәжірибесін ескере отырып, қылмыстық құқық бұзушылыққа дайындық пен оқталу үшін жауапкершілікті енгізудің сәйкессіздігі негізделген. Сондай-ақ, оның елімізде жүргізіліп жатқан қылмыстық саясатқа қайшы екендігі дәлелденуде. Автордың көзқарасы бойынша әлеуметтік шиеленістің және басқа салдардың ықтимал қауіптері туралы болжам жасалады. Бұдан басқа, заңнамаға енгізілетін жаңалықтарды дәйекті және жан-жақты зерделеу қажеттігі туралы қорытынды негізделген.

Кілт сөздер: қылмыстық кодекс, қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыс, қылмыстық теріс қылық, оқталу.

E.A. Ongarbayev, A.O. Balgyntayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Some issues of criminal misconduct in the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the study of topical issues related to the action of criminal misconduct in the legislation of Kazakhstan. The authors analyze the norms of the current criminal legislation, as well as the norms of the draft law, which provides for criminal liability for an unfinished criminal offense. Considering the legislative experience of the neighboring countries, the authors justify the inconsistency of introducing responsibility for the preparation and attempted criminal offense and its inconsistency with the criminal policy in the country. The authors have made a forecast about the possible risks of social tension and other consequences. In addition, the article substantiates the conclusion about the need for a consistent and comprehensive study of the introduced novelties in the legislation.

Keyword: criminal code, criminal offense, crime, criminal offense, attempt.

References

1. Uголовnyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 3 iyulya 2014 goda № 226-V ZRK. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (data obrashcheniya: 1.06.2022);
2. Konceptiya pravovoj politiki Respubliki Kazahstan na period s 2010 do 2020 goda. Utverzhden Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 24 avgusta 2009 goda № 858. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858_ (data obrashcheniya: 1.06.2022);
3. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Kazahstan v novoy real'nosti: vremya dejstvija». 1 sentyabrya 2020 g. [Elektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (data obrashcheniya: 1.06.2022);
4. Konceptiya pravovoj politiki Respubliki Kazahstan do 2030 goda. Utverzhden Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 15 oktyabrya 2021 goda № 674. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674#z133> (data obrashcheniya: 1.06.2022);
5. Ongarbaev E.A. Teoreticheskie problemy klassifikacii prestuplenij po ugovnomu pravu Respubliki Kazahstan. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora yuridicheskikh nauk. Moskva. 1998.- 42s.;
6. Golovko L.V. Analiz Konceptii proekta Uголовnogo kodeksa Respubliki Kazahstan. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31141571&pos=3;-112#pos=3;-112 (data obrashcheniya: 1.06.2022);
7. O vnesenii izmenenij v Uголовnyj kodeks Rossijskoj Federacii i Uголовno-processual'nyj kodeks Rossijskoj Federacii v svyazi s vvedeniem ponyatiya uголовnogo prostupka [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://sozd.duma.gov.ru/bill/1112019-7> (data obrashcheniya: 1.06.2022);;
8. Kodeks Kyrgyzskoj Respubliki o pravonarusheniyah ot 28 oktyabrya 2021 goda № 128. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112306> (data obrashcheniya: 1.06.2022);
9. Proekt zakona Respubliki Kazahstan «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam optimizacii uголовnogo zakonodatel'stva s odnovremennoj korrekciej

Ugolovno-processual'nogo i Ugolovno-ispolnitel'nogo kodeksov» [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror/documents/details/314808?lang=ru> (data obrashcheniya: 1.06.2022);

10. Ugolovnoe pravo Respubliki Kazahstan. Obshchaya chast'. Uchebnyk dlya vuzov. Otvetstvennye redaktory – doktor yuridicheskikh nauk, professor I.I. Rogov i doktor yuridicheskikh nauk, professor K.ZH Baltabaev. – Astana: Izdatel'stvo ENU im. L.N. Gumileva, 2015. – S. 134;

11. Ugolovnyj kodeks Rossijskoj Federacii ot 13.06.1996 N 63-FZ (red. ot 25.03.2022) [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/ (data obrashcheniya: 1.06.2022);

12. Ugolovnyj kodeks Ukrainy ot 5 aprelya 2001 goda № 2341-III (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 14.04.2022 g.) [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://online.zakon.kz> (data obrashcheniya: 10.06.2022);

13. P.V. Golovnenkov. Ugolovnoe ulozhenie Federativnoj Respubliki Germaniya– Strafgesetzbuch (StGB) – Nauchno-prakticheskij kommentarij i perevod teksta zakon. Universitätsverlag Potsdam 2021. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <http://verlag.ub.uni-potsdam.de/>(data obrashcheniya: 11.06.2022);

14. Ugolovnyj kodeks Estonii (04.03.2021) [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2004.03.2021.pdf> (data obrashcheniya: 1.06.2022);

15. Forma otcheta № 1-M «O zaregistrirovannyh ugovolnyh pravonarusheniyah» [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (data obrashcheniya: 11.06.2022);

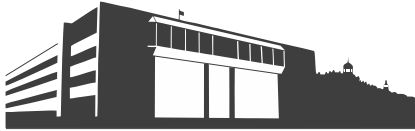
Сведения об авторах:

Онгарбаев Е.А. – доктор юридических наук, профессор, Член Правления – Проректор по академическим вопросам ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

Балгынтаев А.О. – PhD, заместитель декана по научной работе юридического факультета ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

Ongarbayev E.A. – Doctor of Law, Professor, Member of the Board – Vice-Rector for Academic Affairs, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Balgynbayev A.O. – Ph.D., Deputy Dean for Scientific Work of the Faculty of Law, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

IRSTI 10.15.59

A.M. Adibayev
Y.T. Omirzhanov

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: azimbembet@mail.ru, yesbol.omirzhanov@kaznau.kz)

The main problems with the implementation of the international standards for the employment of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan

---

Abstract. *At present, the issue of employment is a cornerstone for all groups of the population around the globe. A job has a direct relation with the living standards or survival of a contemporary individual. However, for people with disabilities labor problem is more severe than for others. As a rule, representatives of this group are not able to obtain appropriate work without the aid of the state. At this stage, for the necessary provision of human rights for disabled people, the state must possess legislation that corresponds to the international standards and mechanisms of its implementation. The article traces the problems of the disabled people's employment in the Republic of Kazakhstan and provides the foreign experience in this area to be possibly adopted by the Kazakhstan state.*

The present research aims to identify the basic international trends in labor and human rights legislation for people with disabilities, and includes the analysis of the international conventions, a review of the successful foreign experience, as well as local legislation in the labor area for disabled people. It also assesses the steps of the Republic of Kazakhstan to bring its legislation in correspondence with the international standards and elaborates on recommendations for the improvement of the current situation in the labor area for disabled people.

Unlike most studies used as support material for this research, the present article not only specifies the problems of job issues for the disabled people but also gives recommendations on how to amend the current legislation to make the process of jobs getting to people with disabilities more favorable. The actuality and novelty of the research are also supported by the recommendations on the creation of beneficial conditions by the employers to attract and hire disabled employees on the proper basis, excluding potential grounds for social exclusion and discrimination of the latter in their workplace.

Keywords: *People with disabilities, Human Rights, Employment, Labor, Legislation, State, Government, International Standards, social state.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6844-2022-139-2-109-121>

Introduction

Citizens of all countries require proper respect for their Human Rights from their governments. Yet, for some groups of individuals, the Human Rights issue is vital. People with disabilities in this case are one of the most vulnerable groups of the population. For several reasons (physical or social), they are unable to solve the issues by themselves. Here, the problem of employment appears to be highly relevant for them amongst others, if not a vital one. Employers are often unwilling to hire these vulnerable groups or provide appropriate conditions for their work experience. At this point, a state becomes a crucial institution to directly influence the situation in the labor market and create a favorable environment for job activity for people with limited abilities.

The Republic of Kazakhstan, within the scope of contemporary international experience and trends, also attempts to solve the employment problems of disabled people. The first President N. Nazarbayev in his Address to the people of Kazakhstan «The Kazakhstani way - 2050. One goal, one interest, common future» dated January 17, 2014, mentioned the priority tasks to involve the citizens of the Republic of Kazakhstan with disabilities into active life, and according to him, they will not just receive benefits, but they will be aware of themselves as members of society [1]. Moreover, in 2015, Kazakhstan ratified the Convention on the Rights of Persons with Disabilities 2006, and in 2019 a national plan to ensure the rights and improve the quality of life of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan was issued [2, 3]. All these steps have been undertaken for adjusting the legislation for more effective work on improving the quality of disabled people's lives, including their labor involvement and activities.

Despite of the efforts done, people with disabilities still face multiple obstacles when applying for a job. According to the data of the former Minister of Labor and Social Protection of Kazakhstan Birzhan Nurimbetov, in 2020 the number of people with disabilities was about 705 000, with 94 thousand of them as children, 181 thousand are pensioners, and only 23 % (or 100

thousand out of 430 thousand able-bodied), have jobs today [4].

The novelty, importance, and relevance of the research on the social opportunities of the disabled category are rather difficult to overestimate. Since modern societies are in search of socially oriented governance, the vulnerable groups are a special focus. The model of the social welfare state facilitates the need for the government to elaborate a holistic approach to promote and implement the social policies into reality. The establishment of corresponded institutions and organizations are other tasks for the Kazakhstani policy-makers. Yet, any policymaking requires the legislature to be founded as a prior process, opening the floor for the social transformations and guarantees to start. The economy, in its turn, also becomes the object of socially structured metamorphosis, with the assistance of the vulnerable population groups as a priority mission.

This article sets the following goals and objectives:

- to trace the problematic areas of Kazakhstan's situation with the employment of the disabled people;
- to analyze the domestic legal framework for the employment of the disabled people;
- to evaluate state social institutions' involvement into this process;
- to assess the international experience of the abroad states in dealing the similar issues.

The structure of the article includes an introduction, methodology and materials review, results and discussion, conclusion with recommendations, and literature used.

Experimental: Research Methodology and Literature/Materials Review

As a methodology, this article applies the content analysis of the international and domestic legal documents (conventions, constitution, state strategies), as well as the articles devoted to the problematics.

The research also aims to apply the comparative analysis of the practices and conditions in the Republic of Kazakhstan and some western countries (France, Canada, and Finland) to assess the latest trends in social and

legal problem solving, recommendations, and lessons that Kazakhstan can derive from such. The experience of these countries in disabled groups' employment and social inclusiveness would serve as a platform to indicate and apply the model of a social state that Kazakhstan acquires at present.

Apart from the official legal documents served as primary sources, the problems of disabled people's employment conditions were studied by Prokofiev (2019), Alayev (2016), Sansyzbaeva & Ashirbekova (2015), Kaltaeva (2019), Osetrova (2020), etc [5, 6, 7, 8, 9].

Most of these authors consider problematical issues of employment of people with disabilities from different perspectives: social, economic, and legal. Generally, all studies represent different areas and each of them gives detailed analysis in its own sphere.

As for the legal basis of the disabled people's employment in the Republic of Kazakhstan (RK), a number of articles address the given problematics. For example, the Constitution (Article 24) states that every citizen of RK has the right to freedom of work, free choice of professional occupation without any discrimination, as well as the right to working conditions that meet safety requirements [10]. Moreover, after the ratification of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities in 2015, Kazakhstan adopted all obligations described in the previous section.

The main documents governing the recruitment of persons with disabilities in RK are the Labor Code of the country and the Law «On employment of the population». In accordance with paragraph 2 of Article 25 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, disability cannot limit the right to conclude an employment contract, except for cases provided for by the Labor Code. Thus, the legislator has provided for the possibility of a disabled person exercising his right to work. According to paragraph 2 of Article 28 of the Labor Code, "an employment contract concluded with a disabled person must contain conditions for equipping workplaces, taking into account their individual capabilities" [11].

It is important to mention here that based on paragraph 2, Article 25 of the Labor Code

of RK, in case the state of health of a disabled person does not interfere with the performance of the professional duties, the refusal to hire, concludes an employment contract or change the working conditions by the management is illegal. Moreover, there is a violation (paragraph 2, Article 14, Constitution of RK), according to which no one can be subjected to any discrimination based on origin, social, official and property status, gender, race, nationality, language, attitude to religion, beliefs, and residence or for any other circumstances [10]. Additionally, paragraph 2, Article 24 of the Constitution states that everyone has the right to working conditions that meet the requirements of safety and hygiene, and to remuneration for work without any discrimination, as well as to social protection against unemployment. For such offenses, at the request of a disabled employee to the State Labor Inspector, the employer may be held administratively liable for the violation of the labor legislation of the Republic of Kazakhstan [11].

The legal framework of our country also stipulates the working hours of the disabled groups' work performance. For instance, the Clause 3 (Article 69) of the Labor Code stipulates that workers with disabilities of the 1st and 2nd groups shall have a reduced working time, - of no more than 36 hours per week; the duration of daily work (work shift) of disabled workers of I and II groups cannot exceed 7 hours [11]. This provision is binding to all employers and employees. Consequently, the employer does not have the right to hire disabled workers of the first and second groups with normal conditions. In case the employee is a disabled person of the 3rd group with no medical contraindications, the employer has the right to offer a contract with her/him under normal working conditions [11].

A rather precise approach in the domestic legal framework is taken toward the annual leaves of disabled employees. According to paragraph 2 of Article 89 (Labor Code), employees with disabilities in groups 1 and 2 are provided with the additional paid annual leave of at least 6 calendar days [11]. Moreover, the Labor Code establishes monthly wages differentially

depending on the qualifications of the employee, the complexity, quantity, and quality of work performed, as well as working conditions. Consequently, the size of wages, along with other characteristics, also depends on the duration of working hours. Thus, with a reduced duration of working hours, the number of wages will be lower in comparison with the number of wages with a normal duration of working hours or the summarized accounting of working hours. The fact that the salary of a disabled employee will ultimately be less than that of an ordinary employee cannot be regarded as discriminatory, since salaries are paid in proportion to the hours worked [11, 12].

Thus, one can note that the Republic of Kazakhstan is in the process of developing the legal basis for the implementation of the state public policies and resources for the vulnerable groups' social involvement to promote their rights and contribution to society. However, it needs to be constantly advanced further to avoid the loops existing, which in practice create problems for disabled groups' employment rights. The latter represents a challenge our country needs to solve in the nearest future so that the model of a social state that Kazakhstan has undertaken recently would fully realize the goal of prosperity and sustainability.

Results and Discussion

1. Discussion of the legal basis of the disabled people's employment in the Republic of Kazakhstan

As one may observe, the legal approach to the employment issue of the disabled groups is evolving in Kazakhstan, attempting to improve the situation with rights and non-discrimination. Yet, there are specific areas of disabled people's employment that are clearly undeveloped. For example, there is a clear gap in the area of remuneration for disabled workers, since the Labor Code of RK does not strictly regulate this issue. This circumstance allows the employer to pay the specified category of workers at his own discretion. According to paragraph 3, Article 69 of the Labor Code, employees with disabilities

of groups I and II are set to work shorter hours - no more than 36 hours per week, the duration of daily work (work shift) of disabled workers of I and II groups cannot exceed 7 hours [11]. It follows from the stated norms of the law that the legislator strictly limits the employer in establishing working time regime for a disabled employee [11]. Additionally, clause 4 of Article 69 of the Labor Code stipulates that the remuneration of employees to establish reduced working hours is to be made in accordance with the specified Code (ibid.). Finally, paragraph 1, of Article 107 of the Labor Code, defines that the salary of an employee is founded on an employment contract based on the employer's wage system, while the remuneration system can be formed based on a tariff, tariff-free, or mixed system. The tariff system of remuneration includes tariff rate (salaries), tariff scale, and tariff coefficients.

A natural question appears at this point on salary specifics for the disabled persons. Here, the legislation establishes that labor remuneration can be made according to piece-rate, time-based and other systems. In this case, two forms of payment stand out:

- Piecework, - that is wages are paid to the employee based on the actually manufactured products or the time spent on their manufacture;
- Time-based, - the amount of wages is determined based on the actual hours worked and the established tariff rate (official salary).

A simple time-based wage system assumes wages based on the indicator of the hours worked/conducted. Therefore, this system allows the employee to have an official salary, which is calculated as follows: if a disabled person of the 2nd group works shortened working time (36 hours per week), the full working time (100%) for this position is 40 hours per week. Thus, the calculation is based on the proportion: 40 h - 100%
36 h - X, where X is the amount of remuneration for shortened working time (36 hours) set for a disabled employee, as a percentage of the employee's full pay for normal working hours (40 hours). $X = 36 \text{ h} * 100/40 = 90$ [9].

Thus, for shortened working time, which is 90% of the full working time of an ordinary employee, a disabled employee should be credited with 90%

of the full wage. In addition to the above method, labor remuneration can be made in accordance with Article 106 of the Labor Code, in which the terms of labor, collective agreements and (or) the employer's act may establish hourly wages for actually performed work with shortened working time, as well as for payment for work of a temporary or one-time nature. In such cases, the law permits the use of hourly wages for actually performed work [11]. The application of such payment can be regulated in the labor and collective agreement, as well as by acts of the employer. All that provides a zoomed picture on the realistic techniques applied or omitted in relation to the disabled group and employer effects, and points out the fragmentary or at times embryonic state of affairs in the area.

Since there is an absence of legal regulation on this issue, either party to the employment contract has the opportunity to initiate the conclusion of a collective agreement, which will contain provisions on the terms of remuneration of employees with disabilities. Again, the Labor Code determining the disabled people of the 1st and 2nd groups, with a fully remunerated reduced working hours limited to 36 hours per week can be mentioned as a tool. It is also necessary to mention the tax policy for people with disabilities in Kazakhstan. The Code of the RK «On taxes and other obligatory payments to the budget», states that from the income of an individual subject to taxation, income for the year is excluded within the 55-fold minimum wage established by the law on the republican budget for disabled persons of the 1st, 2nd, and 3rd groups. From the stated norm of tax legislation, it follows that disabled workers are exempt from paying individual income tax within the amount established by law [13]. Yet these two are indicating a serious lack of other legal and public policies. Such legal rareness produces misunderstandings and constraints for better professional involvement of the disabled groups.

Currently, the legislation contains only attempts to protect the interests of disabled people. According to the legislation of Kazakhstan, employers can accept people with disabilities by a certain quota (3-4% of the total workplaces).

Under Kazakhstan's conditions, employers often deny people with disabilities a vacancy place, unwilling to face certain difficulties. Among such are frequent sick leaves for disabled workers, and the inability to create special conditions that would meet the criteria for the employee rehabilitation program.

This situation testifies that the abovementioned legal mechanism in practice turned out to be rather ineffective, and today does not suit neither employers, nor disabled people, or the state. With the proclaiming of the status of the socially oriented state, Kazakhstan is challenged with the creation of the favorable conditions for all categories of its citizens. Such innovations as digitalization and electronic governments are aiming to simplify the accessibility of such groups to the public resources, where employment opportunities are essential.

Sustainability programs and loyalty to the international standards on human rights oblige the Republic of Kazakhstan to promote the inclusive approach to the social responsibilities concept at all levels. The international companies today in many countries include social responsibilities projects and policies, and equal opportunities for employment is one of them. The role of media and non-governmental structures is also vital in this regard, enabling civil society to become conscious of the rights and opportunities each social group may enjoy. Yet, the superiority of the law prior to the following social policies is out of doubt. When two shepherds are singular in their goal setting, the social state function of decreasing the poverty level and increase of the living standards will be achieved. This area, thus, is at stake and to be developed in RK.

From our perspective, in order to learn about the more favorable labor conditions for such groups, it would be necessary to pay attention on successful experience of some other states.

2. Discussion of the International documents on labor, which indicate the rights of persons with disabilities to work

The necessity to create mechanisms for the protection of the rights of persons with disabilities was laid down in the Universal Declaration of Human Rights of 1948, which established

the right to security within unemployment, illness, disability, widowhood, old (senior) age or any other case of loss of livelihood due to circumstances beyond his control [13].

Since 1950, the ILO, WHO, UNESCO, and UNICEF have been actively involved in the rights protection of persons with disabilities. The growing attention to disability issues from the international community has stimulated the development of mechanisms for monitoring the situation with the rights of persons with disabilities in many countries. The primary results indicated discrimination of people with disabilities in various spheres of life and suffering from social exclusion. The scale of these problems became a starting point for the progressive development of international cooperation in the promotion and protection of the rights of persons with disabilities [14].

The 1966 International Covenant on Civil and Political Rights, and the 1966 International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights did not fully address the disability issues. However, later the world community adopted a number of significant international legal documents, such as:

- The 1971 Declaration on the Rights of the Mentally Retarded;
- The 1975 Declaration on the Rights of Persons with Disabilities;
- The 1982 World Program of Action for Persons with Disabilities;
- 1993 Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities;
- The 2006 Convention on the Rights of Persons with Disabilities and its Optional Protocol;
- ILO Industrial Disability Insurance Convention No. 37, 1933;
- ILO Agricultural Disability Insurance Convention No. 38, 1933;
- Disability, Old Age and Survivor Benefits Convention No. 128, 1967;
- Convention No. 159 on Vocational Rehabilitation and Employment of Persons with Disabilities [14, 15].

The 2006 Convention on the Rights of Persons with Disabilities states that disability is an

evolving concept and is the result of interactions between people with disabilities and attitudinal/environmental barriers that prevent them from participating fully and effectively in society on an equal basis with others [16].

Paragraph 3 of the 1971 Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons establishes the right of a mentally retarded person to work productively or fully engage in any other useful activity of his capabilities.

The Convention on the Rights of Persons with Disabilities contains a separate article 27 (Labor and Employment) in order to establish common labor standards for the world community for persons with disabilities. The right of persons with disabilities to work on an equal basis with others is recognized, which includes the right to be able to earn in the workplace the person with a disability freely chooses or consents to within an open, inclusive and accessible work environment. Moreover, the following norms should be reflected in the national legislation of each state:

- a) the prohibition of discrimination on the basis of disability in all matters pertaining to all forms of employment, including conditions of recruitment, employment and employment, job retention, career advancement and safe and healthy working conditions;
- b) protecting the rights of persons with disabilities, on an equal basis with others, to just and favorable conditions of work, including equal opportunities and equal remuneration for work of equal value, safe and healthy working conditions, including protection from harassment, and redress of complaints;
- c) ensuring that persons with disabilities can exercise their labor and trade union rights on an equal basis with others;
- d) empowering persons with disabilities to effectively access general technical and vocational guidance programs, employment services and vocational and continuing education;
- e) enhancing the employment and promotion opportunities of persons with disabilities in the labor market, and assistance in finding, obtaining, maintaining and resuming employment;

f) expanding opportunities for self-employment, entrepreneurship, development of cooperatives and starting their own business;

g) recruitment of persons with disabilities in the public sector;

h) encouraging the recruitment of persons with disabilities in the private sector through appropriate policies and measures, which may include affirmative action programs, incentives and other measures;

i) providing persons with disabilities with reasonable accommodation of the workplace;

j) encouraging the acquisition of work experience by persons with disabilities in an open labor market;

k) promotion of vocational and vocational rehabilitation, job retention and return to work programs for persons with disabilities [14, 15].

The Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities, adopted by the UN General Assembly in 1993, contain Rule 7, which regulates the employment of persons with disabilities. The rule calls for a full and free access to the national labor market. In addition to overcoming negative attitudes and prejudices towards the working people with disabilities, states are encouraged to create incentive quotas, small economic units with various programs framework for people with disabilities.

Needless to point out that the ILO is the main actor in international standard-setting in the world of work. It is a leading international organization whose competence includes issues of protecting the labor rights of persons with disabilities and the creation of an international legal framework that ensures decent work for this category of workers.

Within the framework of the ILO, conventions have been adopted that define the legal status of persons with disabilities in the course of their employment. These include the following items to list: ILO Industrial Disability Insurance Convention No. 37, 1933; ILO Agricultural Disability Insurance Convention No. 38, 1933; Disability, Old Age and Survivor Benefits Convention No. 128, 1967; 1983 Vocational Rehabilitation and Employment Convention

No. 159 for Persons with Disabilities [15, 17]. Finally, not the last role is performed by the international experience of the social state model of a social-democratic side, rooted in the concepts of welfare via the social justice paradigm. The welfare approach to achieving the life standards minimum allows for minimizing the social inequalities created by unemployment and economic fraud.

3. Discussion and analysis of foreign experience

France

This European country is proactive in the creation of an inclusive type of society with liberties, rights, non-discrimination, and respect values as core ones. The concepts of liberalism and non-discrimination are the central pillars of public policy elaborations and implementation. The population of France is a little more than 60 million; in particular, there are 9.5 million people with disabilities in the country with various disabilities, of which over 1.8 million people have a disabled status. Some of them work in ordinary enterprises, and about 120 thousand - in enterprises with special working conditions [18]. The law of June 30, 1975, proclaimed a French national strategy for the training and social and professional integration of people with disabilities into society. In accordance with this law and the 2001 Law on Social Modernization, a person, regardless of his age or disability, have the same fundamental rights as all others. These laws, as well as the Employment of Persons with Disabilities Act, passed in 2005, are directed against discrimination against persons with disabilities in hiring them and the perception of other types of human differences that result from the existing disability [5]. The companies and firms in the country are open toward the disabled groups since these laws introduced assistance for people with disabilities and created governmental and non-governmental structures to provide such persons with assistance in attracting them to regular or limited work.

Moreover, each administrative region (there are 96 in France) has a Technical Commission for Referral and Career Guidance (COTOREP), subordinate to the General Directorate of Social

Services of the Ministry of Health and Human Services. Any citizen willing to exercise their social security right must contact the local county office where they reside. COTOREP recognizes the status of a disabled person, assesses the incapacity for work in accordance with the principles that apply, expresses its position on professional suitability for work, taking into account the existing restrictions.

In France, there are three categories of restrictions:

- Restriction > 80% - the citizen is considered unfit for the normal work environment and can receive a special allocation called the Adult Disability Allowance;

- Restriction of 50-79% - a citizen has the right to special measures of assistance from social security authorities and is not entitled to a special allocation for disabled people; • restriction <50% - A citizen is considered to be able to find work in an ordinary environment without special assistance ("French Experience", 2009).

The employment of people with disabilities in the open labor market is handled by the State Employment Service (Paul Emploi), which in December 2008 was reorganized as a result of the merger of 2 organizations: for the payment of assistance and the registration of the unemployed. Today the employment service has 45 thousand employees for 2.4 million unemployed in France and 800 workers in the central office [7].

In addition, France has employment centers for people with disabilities (Cap Emploi), which provide employment for people with disabilities in specialized jobs. In total, there are 1,400 specialized institutions for the disabled in France, where 120 thousand disabled people are employed. At the same time, as sources indicate, the ILO recognizes the rejection of people with disabilities, the existence of discrimination. The unemployment rate among disabled people - 19% - is 2.5 times higher than the level among the population. A person may be denied a job, even if she/he is fat or stutters. To eliminate such negative factors, France advanced its legal institutional support by creating a Supreme Anti-Discrimination Body - the highest independent administrative structure with the rank of a court

[18, 5, 7]. In general, the specialized agencies in highly developed states are playing a substantial role in catalyzing the shortcomings of the issue. Spreading a good will and power of a law in social spheres.

Canada

Notable enough, Canada is the first country to include the equality clause persons with disabilities in its Constitution: "Every individual is equal before the law without any discrimination, including based on race, nationality, religion, sex, and age, mental or physical disadvantages" [2]. As a result, the problem solution strategies led Canada to have an extensive legislation to protect the rights and interests of disabled people. In particular, these are: «Act on the Blind», «Act on the Disabled», «Act on vocational rehabilitation of persons with disabilities», the Human Rights Act in Canada, the Act "On labor", the Law "On compensation for employees" and a number of other Legislative Act [19].

The whole process of organization of social protection, rehabilitation and employment of people with disabilities in Canada, a special Department of Health and Human Development is involved. The country has services for the examination of the ability to work, consultations, career guidance, rehabilitation, information, training and employment of people with disabilities. Also, there are many federal, provincial and local targeted programs for various aspects of rehabilitation of disabled people.

A great work has been done by Canada to create the conditions for the efficient provision of equality of persons with disabilities. The infrastructure adapted to the needs of disabled citizens ensured the availability of architectural structures and all types of public transport, which in general has a large impact on the quality lives of Canadians.

Moreover, the education system in Canada legally provides for the opportunity to study for disabled people at all levels: from pre-school and high school to university education. Here, the form of integrative and inclusive education prevails, special technical means and individual programs. Among Canadian

students of universities, at least 1% are disabled. Within the framework of the special program «Youth Employment Strategy» [19], a number of measures are envisaged for young people, including those with disabilities, special or higher education, employment; benefits are provided for employers employing young people with disabilities; compensation mechanism works the cost of equipment required for limited liability persons.

Finally, according to the Labor Law, for an employer who has accepted a person with a disability the state covers the costs of his retraining and pays for work as an intern. Meanwhile, the insurance system guarantees payments from accidents to all citizens for the workplace [19, 3].

Finland

Finland has also developed an extensive legal framework to ensure the organization of a system of rehabilitation and social adaptation of disabled people. At the legislative, level the integration of rehabilitation activities into the sphere of social protection is fixed population, health care, employment, social insurance, education, and mechanisms of their cooperation and cooperation have been formed.

The Laws «On Health Care» and «On Social Welfare» include provisions for adaptive learning, the purpose of which is determined by the maximum development of all opportunities for social inclusion and the maximum possible employment for disabled people. The provision of services of an adaptive nature is entrusted to the service-social welfare, health care, and insurance companies [7].

Special attention in Finnish legislation is paid to free vocational rehabilitation of disabled people, which is represented by a three-level system with integration of training, vocational education, on-the-job training; as well as vocational guidance and employment, professional development, and assessment of the results of rehabilitation.

The legislation provides support for the employment of disabled people: 1) subsidies to employers when hiring a disabled person; 2) specially organized by municipal services and state work for people with disabilities [6]. Thus, according to the Law «On national welfare

«, when hiring a person with a disability, the employer within the framework of his region:

1) informs the representation of the National Conciliation Committee on rehabilitation;

2) the state commits itself to organizing the workplace disabled person, taking into account his individual characteristics and, if necessary, adapts infrastructure of the premises / building where the company is located [6].

Such important aspects of rehabilitation are provided by special regulations disabled people, such as building planning, traffic management, transportation of disabled people, home service, provision of an interpreter, adaptation training, measures workplace support. The Rehabilitation Insurance Compensation Act provides for the insurance of the disabled from an accident at work and in transport. The insurance provides for social, medical and vocational rehabilitation.

As a result, when hiring a person with a disability the Finnish employer does not bear additional costs for workplace adaptation, transportation, and is insured against possible accidents of employees. Finland is the friendliest country in the world in relation to the disabled, and state fully complies with commitments, stimulating the employment of citizens with disabilities.

As we can see from the experience of countries with well-developed care service and legislation for people with disabilities, employment issue is quite a complex problem. For its successful solution it requires appropriate education, availability of services of organizations of social and transport infrastructure, availability of public transport routes, accreditation of experts to carry out work to protect the rights of people with disabilities to an accessible environment, socially significant facilities [7, 3, 6].

Yet, again, the gateway to the reforms and structural transformations is the creation of the clear judicial basis that would start, implement and them protect the rights of all groups of employees, regardless the public or private sectors of the economies. The employment contracts and employers' incentives towards the workers with disabilities are in direct dependence on national legislature. The more the legislature

is specific and developed, the less ambiguous and ambivalent is the employment practice.

Foreign experience in this case demonstrates a successful way to manage the problem of the employment policies towards the employees with disabilities, providing the latter with a normal life-style and labor activities, and employers with a socially healthy image and altruistic nature of the contract practice. The employers in this case assist significantly to the government, by enabling a large portion of the population with earnings, labor time, socialization and professional skills advancement. Needless to overestimate such practices, which increase general social awareness, tolerance and recognition of the contribution and role the disabled groups potentially carry for the society. Positive attitudes and acceptance of all groups' rights boosts the democratic and ethical values in building the socially oriented state.

Conclusion

As mentioned above, Kazakhstan has undertaken certain measures for the correlation of local legislation with international standards. For instance, the Resolution of the Government of the RK on approval of the National Plan to ensure the rights and improve the quality of life of persons with disabilities until 2025 contains many provisions on the problems of people with disabilities, and ways of its solution [20]. This is becoming vital for the motivation and enforcing the initiatives in solving the issues in this sphere, which is clearly stagnated. For example, one of the main obstacles in the labor market for people with disabilities is persecution towards the disabled from other's people side. The founder of the public association «Arba» in Uralsk, a 42-year-old Gulmira Batpakulova in 2020 said that after 5 years since the moment of ratification of the UN Convention 2006, she does not see much improvement over the past five years: the obstacles that existed at the time of the ratification of the convention remain to this day. Batpakulova claims that discrimination, inaccessibility of the environment, infringement of rights - all this is still relevant, when some executive bodies tell us: "Why do you need public transport? Stay at

home» [4]. Entrepreneurs think in the same way, suggesting that the corporate parties or banquets should not be for the disabled, as they "confuse their visitors (ibid.).

From our perspective, to avoid such an attitude toward people with disabilities in Kazakhstan, it is quite necessary to take several steps. First, the government must speed up the process of the implementation of inclusive education. It is vital for children to see people with disabilities around them; in accordance with the opinion of different professionals, it will change their attitude toward such individuals in adult life. Second, the government must conduct various activities for the modernization of the consciousness of the local population. One should note here a low level of education in society on matters of disability, quality of life, and protection of the rights of people with disabilities, accompanied by insufficient advocacy at the local level to eliminate discrimination against persons with disabilities among employers. Finally, it is necessary to continue promoting and expanding the number of programs, television programs, or/and mass educational events. In an age of rapidly spreading information and new technologies, this measure will help to increase the coverage of the population of Kazakhstan and its education on this issue. With the help of the media and other modern means of disseminating information, it is necessary to promote the potential and contribution of people with disabilities to various spheres of society, which will also affect the formation of a positive image of a person with disabilities.

Another crucial responsibility of the state is to cause the interest in employers in attraction to hire people with disabilities to the job places. According to the research by Public Association «Namys», entrepreneurs do not know the specifics of tax legislation, are not familiar with the nuances of working with people with disabilities, and often have prejudices, but nevertheless, there are institutions that are willing to work with disabled. It turned out that many of the entrepreneurs do not know about legislative acts, regulating the employment of

people with disabilities (67%), and, accordingly, do not know about the sanctions, which apply to organizations that do not comply with the law [8]. However, sanctions, in this case, would be the worse way to stimulate the labor market for people with disabilities. It is quite necessary to find an environment where the entrepreneur will see an objective profit from giving the job place to the disabled person.

When taking a disabled person to work, the employer is obliged not only to provide him with a workplace but also to provide equipment for such a workplace, considering the individual needs of the disabled employee. At the same time the conditions for equipping the workplace, according to the requirements of the Labor Code, must be fixed by the parties in the employment contract. In fact, special requirements for equipping workplaces are established for the following disabled workers:

- 1) with complete loss of vision;
- 2) with complete hearing loss;
- 3) moving in a wheelchair [11, 12].

Such requirements are reducing not only the acquisition by the employer for the needs of employees of special equipment (e.g. computers for blind workers), but also very the implementation of measures like certain location of equipment, furniture used by the employee compliant with certain sanitary and hygienic requirements, the presence of a sign language interpreter, etc. It is obvious that such requirements cause additional

expenses for employers, hence owners of the private enterprise will try to avoid hiring persons with limited abilities.

To provide the conclusions with possible recommendations, one should cumulatively assess and evaluate the local legal and social realms and foreign experience. Having done such, we can assume that to make private entrepreneurs interested in attracting to work people with disabilities, a state will need to:

- Cover all expenses related to providing appropriate conditions for the disabled people;
- Increase tax incentives for companies where people with disabilities work;
- Bring labor legislation into line with the Convention on Rights disabled people, which is now being done by a working group of active leaders of NGOs disabled people;
- Provide for the interests of employers: compensation for training disabled people for employers, compensation for re-equipment of the workplace of a special employee;
- Think over an incentive for participation in public procurement of organizations with the successful experience in hiring disabled people.

Yet, behind the social and economic scopes, the legal aspect of the issue comes forward. In the examples of the foreign countries disposed above, one can clearly trace the superiority of the legal reforms made by their governments, later followed by the social and economic transformations.

References

1. Nazarbayev, N. Nurly Zhol – Way to the Future. 2014 Message from the President to the People of Kazakhstan. [Electronic resource]. Available at: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/page_215750_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-17-yanvary-2014-g (Accessed: 01.10.2021)
2. Constitution of Canada dated 1982. [Electronic resource]. Available at: <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/004/082/5.htm#14> (Accessed: 08.10.2021)
3. The right to work for people with disabilities. Experience of Developed Countries. Shyrak Association. [Electronic resource]. Available at: <http://www.shyrak.kz/rus/files/issledovanie.pdf> (Accessed: 01.10.2021)
4. How Kazakhstan implements the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Radio Azattyk. [Electronic resource]. Available at: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/30980837.html> (Accessed: 08.10.2021)

5. Prokofiev, V. Special Purpose Bridge. Rossiyskaya Gazeta [Russian Newspaper], 83(7841), 2019. [Electronic resource]. Available at: <https://rg.ru/2019/04/15/vo-francii-na-programmy-po-podderzhke-invalidov-tratiatsia-desiatki-mlrd-evro.html> (Accessed: 06.10.2021)
6. Alayev, V. Peculiarities of attracting persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan. Soros Foundation Report 2018. [Electronic resource]. Available at: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2018/02/features_to_attract_people_to_work.pdf (Accessed: 10.10.2021)
7. Sansyzbaeva, G. & Ashirbekova L. Foreign experience of employment and social protection of disabled people. [Electronic resource]. Available at: <https://articlekz.com/article/15276> (Accessed: 05.10.2021)
8. Kaltaeva, L. Office research Social and Gender Needs Assessment of People with Disabilities in Kazakhstan, with a focus on the special needs of women with disabilities who have experienced violence. UNFPA Report 2019. [Electronic resource]. Available at: <https://kazakhstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/> (Accessed: 25.09.2021)
9. Osetrova, I. Labor of workers with disabilities. [Electronic resource]. Available at: <https://defacto.kz/ru/content/trud-rabotnikov-invalidov> (Accessed: 08.10.2021)
10. Constitution of the Republic of Kazakhstan dated 1995 amended at 2019.
11. Labor Code of Republic of Kazakhstan dated 2015 amended at 2021.
12. Law of the Republic of Kazakhstan «On employment of the population» dated 2001 amended at 2021.
13. Tax Code of Republic of Kazakhstan dated 2015 amended at 2021.
14. Universal Declaration of Human Rights dated December 10, 1948.
15. Kiselev, I. Comparative and International Labor Law. (Moscow: Delo, 1999, 728p).
16. The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities dated December 13, 2006.
17. Bekyashev, D. International labor law. (Moscow: Prospect, 2013, 896p).
18. French Experience of Social Protection of Citizens with Disabilities. [Electronic resource]. Available at: <https://dislife.ru/articles/view/2654> (Accessed: 10.10.2021)
19. Canadian Disability Legislation dated 2017. [Electronic resource]. Available at: http://www.invalid.kz/new_site/index.php?p=370&mod=&textonly=1 (Accessed: 25.09.2021)
20. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan on approval of the National Plan to ensure the rights and improve the quality of life of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan until 2025 dated 2019.

Ө.М. Әдібаев, Е.Т. Өміржанов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақстан Республикасында мүгедектерді жұмыспен қамтудың халықаралық стандарттарын енгізу мәселелері

Аңдатпа. Қазір жұмыспен қамту бүкіл әлемдегі барлық топтардың тірегі болып табылады. Еңбек қазіргі заманғы адамның өмір сүру деңгейімен немесе өмір сүруімен тікелей байланысты. Алайда, мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін еңбек проблемасы басқаларға қарағанда өткір. Бұл топтың өкілдері тиісті көмекті мемлекеттің көмегінсіз ала алмайды. Осы кезеңде мүгедектердің қажетті адам құқықтарын қамтамасыз ету үшін мемлекетте халықаралық стандарттарға сәйкес заңнама және оны жүзеге асыру тетіктері болуы керек. Мақалада Қазақстан Республикасында мүгедектерді жұмыспен қамту мәселелері баяндалған және қазақ мемлекетінде жүзеге асырылуы үшін осы саладағы шетелдік тәжірибелер келтірілген.

Бұл зерттеу еңбек заңнамасы мен мүгедектерге арналған адам құқықтары саласындағы негізгі халықаралық тенденцияларды анықтауға бағытталған және халықаралық конвенцияларға талдауды, табысты шетелдік тәжірибені шолуды, сондай-ақ мүгедектерге арналған жергілікті еңбек заңнамасын қамтиды. Ол, сондай-ақ, Қазақстан Республикасының заңнамасын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру бойынша қадамдарын бағалайды және мүгедектерге арналған жұмыс әлеміндегі қазіргі жағдайды жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлейді.

Осы зерттеуді қолдау үшін қолданылған зерттеулердің көпшілігінен айырмашылығы, мақалада мүмкіндігі шектеулі адамдарды жұмыспен қамтуға қатысты проблемалар анықталып қана қоймай, со-

нымен қатар қолданыстағы заңнамаға мүгедектерді жұмысқа орналастыруды жеңілдету үшін түзетулер енгізу және оны неғұрлым қолайлы ету үшін негізделген. Зерттеудің өзектілігі мен жаңалығы жұмыс берушілерге мүгедектігі бар жұмысшыларды тартуға және жалдауға қолайлы жағдайлар жасау үшін қолайлы жағдайлар жасау бойынша ұсыныстармен расталады, бұл жұмыс орындарында әлеуметтік оқшаулау мен кемсітушіліктің мүмкін негіздерін қоспағанда.

Кілт сөздер: мүгедектер, адам құқықтары, жұмыспен қамту, еңбек, заңнама, мемлекет, үкімет, халықаралық стандарттар.

А.М. Адібәев, Е.Т. Омиржанов

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Проблемы внедрения международных стандартов трудоустройства инвалидов в Республике Казахстан

Аннотация. В настоящее время проблема занятости является краеугольным камнем для всех групп населения во всем мире. Работа имеет прямое отношение к уровню жизни или выживанию современного человека. Однако для людей с ограниченными возможностями трудовая проблема стоит острее, чем для других. Как правило, представители этой группы не могут получить соответствующую работу без помощи государства. На данном этапе для необходимого обеспечения прав человека в отношении инвалидов государство должно иметь законодательство, соответствующее международным стандартам, и механизмы его реализации. В статье прослеживаются проблемы трудоустройства инвалидов в Республике Казахстан и приводится зарубежный опыт в этой области для возможного внедрения в казахстанском государстве.

Настоящее исследование направлено на выявление основных международных тенденций в законодательстве о труде и правах человека для людей с ограниченными возможностями и включает в себя анализ международных конвенций, обзор успешного зарубежного опыта, а также местного законодательства в области труда для людей с ограниченными возможностями. Оно также оценивает шаги Республики Казахстан по приведению своего законодательства в соответствие с международными стандартами и разрабатывает рекомендации по улучшению текущей ситуации в сфере труда для людей с ограниченными возможностями.

В отличие от большинства исследований, используемых в качестве вспомогательного материала для данного исследования, данная статья не только определяет проблемы, связанные с трудоустройством инвалидов, но и дает рекомендации о том, как внести поправки в действующее законодательство, чтобы облегчить процесс трудоустройства людей с ограниченными возможностями и сделать его более благоприятным. Актуальность и новизна исследования также подтверждаются рекомендациями по созданию работодателями благоприятных условий для привлечения и найма работников с ограниченными возможностями на должной основе, исключающей возможные основания для социальной изоляции и дискриминации последних на рабочем месте.

Ключевые слова: люди с ограниченными возможностями, права человека, занятость, труд, законодательство, государство, правительство, международные стандарты.

Information about authors:

Adibayev A.M. - ORCID 0000-0003-2179-384X, Ph.D. student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Omirezhanov Y.T. - ORCID 0000-0003-2530-6658, Candidate of Law, Associate Professor of International Law Department, Department of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, 95 Karasay batyr str., Almaty, Kazakhstan.

Әдібаев Ә.М. - ORCID 0000-0003-2179-384X, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аспиранты, Қарасай батыр к. 95, Алматы, Қазақстан.

Өміржанов Е.Т. - ORCID 0000-0003-2179-384X, Заң ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Халықаралық қатынастар факультетінің Халықаралық құқық кафедрасының доценті, Қарасай батыр к. 95, Алматы, Қазақстан.

Бас редактор: **А.М. Нурмагамбетов**

Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Құқық сериясы.
- 2022. - 2(139). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 122 б.
Шартты б.т. - 7,6 Таралымы – тапсырыс бойынша.
Ашық қолданыстағы электронды нұсқа: <http://bullaw.enu.kz/>
Басуға 30.06.2022 қол қойылды

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-457)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды